

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI**

İRAN’IN İTTİFAK STRATEJİSİ: 1945-1975

ÜNAL TÜYSÜZ

DOKTORA TEZİ

Danışman: Doç. Dr. İsmail EDİZ

TEMMUZ- 2022

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İRAN’IN İTTİFAK STRATEJİSİ: 1945-1975

DOKTORA TEZİ

Ünal TÜYSÜZ

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

“Bu tez 27/07/2022 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ	Başarılı
Prof. Dr. Ramazan ERDAĞ	Başarılı
Doç. Dr. İsmail EDİZ	Başarılı
Doç. Dr. Mustafa YETİM	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YEŞİL	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Ünal TÜYSÜZ

27.07.2022

ÖNSÖZ

Bu çalışma uzun, yorucu ve stresli bir sürecin ardından ortaya çıkmıştır. Çalışmanın ortaya çıkmasına yardımcı olan danışman Hocam Doç. Dr. İsmail EDİZ'e, tez izleme jüri üyeleri Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YEŞİL'e teşekkür ederim. Savunma jürisinde yer almayı kabul ederek yapıcı öneri ve değerlendirmelerinden dolayı Prof. Dr. Ramazan ERDAĞ ve Doç. Dr. Mustafa YETİM'e teşekkür ederim. Tüm doktora süreci boyunca yardımlarını esirgemeyen mesai arkadaşlarıma özellikle son dönemlerimdeki yoğun süreçte bana zaman yaratma noktasında gösterdikleri hassasiyetten dolayı teşekkür ederim. Doktora süreci boyunca yardımlarını esirgemeyen ve yönlendirmelerde bulunan SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına Enstitü Sekreteri Erdiç ŞENOL nezdinde teşekkür ederim. Tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteklerini eksik etmeyen aileme özellikle teşekkür ederim. Teşekkürlerin en büyüğü ise çalışma süresince beni destekleyen, her daim yanımda olduğunu hissettiren ve çalışmam boyunca karşılaştığım tüm zorlukların üstesinden gelmeme yardımcı olan eşim Feray'a sunuyorum. Çalışma sürecimin son dönemlerinde yoğun çalışma temposu arasında güzel zamanlarını kaçırdığım ve birlikte geçireceğimiz zamanları ıskaladığım kızım Eylül'den özür diliyorum.

Ünal TÜYSÜZ

27 Temmuz 2022

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: KURAMSAL ÇERÇEVE.....	18
1.1. Neoklasik Realizm.....	18
1.2. Bağımsız Değişken: Yapısal Faktörler	23
1.2.1. Güç ve Kapasite.....	23
1.2.2. Tehdit ve Fırsatların Açıklığı	25
1.2.3. Yapısal Dönüştürücü Olarak Coğrafya	28
1.3. Ara Değişken: Karar Alıcı ve Algılar.....	31
1.3.1. Dış Politika Uygulayıcısı Olarak Karar Alıcı.....	31
1.3.2. Algılar ve İmaj.....	33
1.4. Bağımlı Değişken: İttifak Stratejisi	38
1.4.1. İttifak Kavramı ve İttifak Stratejileri.....	38
1.4.1.1. Dengeleme Stratejisi	43
1.4.1.2. Peşine Takılma Stratejisi.....	47
1.4.1.3. Sorumluluğu Paslama	50
BÖLÜM 2: 1945 AZERBAYCAN KRİZİ SÜRECİNDE SOVYET TEHDİDİ:	
1945-1947	53
2.1. Stratejik Ortam	53
2.2. Petrol İmtiyazı Sorunu.....	59
2.3. Azerbaycan Ayaklanması ve Sovyetlerin Rolü	64
2.4. Sorunun BM'ye Taşınması ve Sovyet-İran Anlaşması	69
2.5. 1945 Krizi ve Amerikan Politikası	72
2.6. Karar Alıcı ve Tehdit Algısı	79
2.7. İran'ın İttifak Stratejisi	86
BÖLÜM 3: PETROLÜN MİLLİLEŞTİRİLMESİ SÜRECİ VE İNGİLİZ	
TEHDİDİ: 1951-1953	101
3.1. Stratejik Ortam	101

3.2. Musaddık ve Petrol Politikası.....	105
3.3. Petrolün Millileştirilmesi.....	107
3.4. İngiltere'nin Tepkisi ve İngiliz-İran Görüşmeleri	112
3.5. Petrolün Millileştirilmesi ve Amerikan Politikası.....	120
3.6. Karar Alıcı ve Tehdit Algısı	134
3.7. İran'ın İttifak Stratejisi	142
BÖLÜM 4: 1958 DARBESİ SONRASINDA IRAK TEHDİDİ: 1958-1975	157
4.1. Stratejik Ortam	157
4.2. Irak'ta Monarşinin Yıkılması ve Baas İktidarı	163
4.3. İngiltere'nin Körfez'den Çekilmesi.....	166
4.4. ABD'nin Körfez Politikası	172
4.5. Karar Alıcı ve Tehdit Algısı	180
4.6. İran'ın İttifak Stratejisi	189
4.6.1. İran ve Kürtler	190
4.6.2. Nixon Doktrini ve Dengeleme.....	197
SONUÇ	203
KAYNAKÇA.....	218
ÖZGEÇMİŞ	237

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADP	: Azerbaycan Demokrat Partisi
AIOC	: Anglo-Iranian Oil Company (İngiliz-İran Petrol Şirketi)
ARAMCO	: Arab-American Oil Company (Arap-Amerikan Petrol Şirketi)
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CIA	: Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
DPU	: Dış Politika Uygulayıcısı
GK	: Güvenlik Konseyi
IKP	: Irak Komünist Partisi
IPC	: Iraq Petroleum Company (Irak Petrol Şirketi)
KDP	: Kürdistan Demokrat Partisi
MI6	: Military Intelligence (İngiliz Askeri İstihbarat Teşkilatı)
MOSSAD	: (İbranice) İsrail Ulusal İstihbarat Teşkilatı
NIOC	: National Iranian Oil Company (İran Ulusal Petrol Şirketi)
NSC	: National Security Council (Ulusal Güvenlik Konseyi)
SAVAK	: (Farsça) Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı

ÖZET	
Başlık: İran'ın İttifak Stratejisi: 1945-1975	
Yazar: Ünal TÜYSÜZ	
Danışman: Doç. Dr. İsmail EDİZ	
Kabul Tarihi: 27/07/2022	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 237 (tez)
İran, jeopolitik ve jeostratejik olarak önemli bir bölgede yer almanın yanı sıra sahip olduğu doğal kaynaklar sebebiyle büyük güçlerin ilgisini çekmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte uluslararası sistemde yaşanan değişim ve iki kutuplu bir yapının oluşması ABD ve SSCB'nin küresel bir rekabete girmesine sebep olurken bu rekabet Körfez'e ve İran'a yansımıştır. Küresel rekabet ve bu durumun Körfez'e yansımalarına bağlı olarak İran için tehdit ve fırsatlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda komşularından ve İngiltere gibi 1971 yılına kadar bölgede askeri gücü ve donanma varlığı bulunmasından dolayı bölgeye güç yansıtma kapasitesi olan devletlerle yaşanan gelişmeler İran'ın tehdit algısını artırmış ve İran karar alıcıları tehdit kaynağı aktörlere karşı destek arayışında bulunmuştur. Çalışma Muhammed Rıza Şah dönemini kapsamakla birlikte 1941-1979 yılları arasında gerçekleşen olayları kronolojik olarak açıklama iddiasında değildir. Bunun yerine Sovyetler Birliği, İngiltere ve Irak'tan algılanan tehdide karşı üç örnek olay üzerinden İran'ın ittifak tercihlerini açıklamak hedeflenmiştir. İran'ın tehdit algıladığı aktörlere karşı izlemiş olduğu ittifak politikasını ortaya koymak için bu çalışma bir dış politika teorisi olarak değerlendirilen neoklasik realist teorinin açıklayıcı gücünü kullanacaktır. Bu bağlamda İran'ın karşılaştığı tehditlerden kurtulmak için takip ettiği stratejinin sistemik, yapısal ve birim düzey değişkenlere bağlı olarak şekillendiği ortaya koyulmuştur. İran'ın güvenliğine yönelik alınan politika kararlarının yani tehdit algılanan aktöre karşı izlenen ittifak stratejisinin, sistemik, yapısal ve birim düzey değişkenlere bağlı olarak şekillendiği göstermek bu çalışmanın temel amacıdır. Bu temel amaca ulaşmak için çalışmada İran'ın üç farklı aktörden farklı dönemlerde farklı araçlar üzerinden algılamış olduğu tehdide karşı izlediği ittifak politikasını analiz edebilmek için çoklu örnek olay analizi yapılmıştır. Tüm bu olayların değerlendirilmesi sonucunda varılan nokta İran'ın tehdit algısına bağlı olarak dengeleme politikasına başvurduğudur. Dolayısıyla bu çalışma ile elde edilen sonuç ve ileri sürülen temel varsayım şu şekildedir: İran'ın karşılaştığı tehditler karşısında izlediği ittifak stratejisi sistemik, yapısal ve birim düzey faktörlere bağlı olarak şekillenmiştir. Buna bağlı olarak izlenen temel politika dengeleme olmuştur. Sistemik ve yapısal faktörler karar alıcı için imkan ve kısıtlar yaratmakla birlikte bu kısıtları aşmaya yönelik politikalar başarısız olmuştur.	
Anahtar Kelimeler: İttifak, Tehdit Algısı, Dış Politika Analizi, Neoklasik Realizm.	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Iran's Alliance Strategy: 1945-1975	
Author of Thesis: Ünal TÜYSÜZ	
Supervisor: Assoc. Prof. İsmail EDİZ	
Accepted Date: 27/07/2022	Number of Pages: v (front) + 237 (thesis)
In addition to being located in an important geopolitical and geostrategic region, Iran has attracted the attention of great powers due to its natural resources. With the end of the Second World War, the change in the international system and the formation of a bipolar structure caused the USA and the USSR to enter into a global competition, while this competition was reflected in the Gulf and Iran. Depending on the global competition and the reflection of this situation on the Gulf, threats and opportunities have emerged for Iran. In this context, developments with the neighbor states and states such as the United Kingdom that have the capacity to project power to the region due to the presence of military power and navy in the region, increased Iran's threat perception and Iranian decision makers sought support against the actors that were the source of threats. Although the study covers the period of Muhammad Reza Shah, it does not claim to explain the events that took place between 1941-1979 chronologically. Instead, it is aimed to explain Iran's alliance preferences through three case studies against the perceived threat from the Soviet Union, England and Iraq. This study will use the explanatory power of the neoclassical realist theory, which is considered as a foreign policy theory, to reveal the alliance policy that Iran has followed against the actors that it perceives as a threat. In this context, it has been revealed that the strategy followed by Iran to get rid of the threats it faces is shaped by systemic, structural and unit level variables. The main purpose of this study is to show that the policy decisions taken for Iran's security, namely the alliance strategy against the perceived threat actor, are shaped by systemic, structural and unit level variables. In order to achieve this main purpose, a multiple case study analysis was conducted in order to analyze the alliance policy that the study followed against the threat Iran perceived through different tools from three different actors at different times. The point reached as a result of the evaluation of all these events is that Iran has resorted to a balancing policy depending on its threat perception. Therefore, the result obtained and the basic assumption put forward by this study is as follows: The alliance strategy followed by Iran in the face of the threats it has faced has been shaped depending on systemic, structural and unit-level factors. Accordingly, the main policy followed was balancing. Although systemic and structural factors create opportunities and constraints for the decision maker, policies to overcome these constraints have failed.	
Keywords: Alliance, Threat Perception, Foreign Policy Analysis, Neoclassical Realism.	

GİRİŞ

Uluslararası ilişkilerin alt disiplini olarak görülen dış politika yaklaşımı devletlerin ve diğer aktörlerin etkileşimlerini analiz etmektedir. Dış politika, devletlerin dışa dönük takip ettikleri ve gerçekleştirdikleri eylemlerdir. Bu yüzden dış politikanın devletin dış ortamına yönelik olduğu ve ülke sınırları dışında uygulanmak için tasarlandığı söylenebilir (Tayfur, 2005: 74). Bu doğrultuda, dış politika devletlerin ülke içindeki egemenlik alanında planladıkları ve sınırları dışında uygulamak için oluşturulan faaliyetler olarak tanımlanabilmektedir (Efegil, 2012: 13). Farklı düzeylerde incelenen dış politikanın araçları ve/veya kapsamı askeri, siyasi, ekonomik, hukuki, kültürel vb. gibi farklı içeriklere sahip olabilmektedir.

Realist gelenek dış politikaya devletlerin uluslararası sistem içindeki diğer devletlere karşı takip ettikleri eylemlerin tümü şeklinde bakar (Efegil, 2012: 15). Dolayısıyla devletlerin küresel sisteme yönelik çıktıları dış politikayı oluşturmaktadır (Tayfur, 2005: 78). Bununla birlikte realizm tarafından yüksek politika (*high politics*) olarak görülen dış politika, ulusal güvenlik ve devletin temel değerleri ve çıkarları ile özdeşleştirilmiştir (Tayfur, 2005: 75). Uluslararası sistemin anarşik yapısı ve diğer devletlerin niyetlerinin belirsiz olması gibi faktörler devletleri hayatta kalmak adına politikalar izlemeye yöneltmektedir. Bu şekilde bir motivasyon devletlerin güvenlik kaygısıyla hareket etmesine sebep olduğundan devletler tehditlere karşı stratejiler geliştirmektedir. Bu yüzden realist gelenekte yüksek politika olarak görülen askeri konular ve güvenlik meseleleri diğer konulara kıyasla daha önemlidir (Tayfur, 2005: 80).

Bu noktadan anlaşılacağı üzere realizm için esas olan devletin güvenliğidir (Kardaş, 2007: 133). Bu yüzden devletler, ulusal güvenlik, devletin bekası, mevcut rejimin korunması, devletin toprak bütünlüğünün sağlanması ve siyasi bağımsızlığın korunması gibi ulusal çıkarlarını korumak ve güvenceye almak için dış politikalarını şekillendirmektedir (Efegil, 2012: 59). Bu bağlamda dış politika stratejileri devletin tehditlere karşı koyabilmek ve politik hedeflerini gerçekleştirmek için ilan edilen taahhütler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım çerçevesinde devletlerin farklı yönelimlerde bulunduğu ileri sürülmekle birlikte ittifaklar bu stratejilerden birisi olarak değerlendirilmektedir. (Aktaran Efegil, 2012: 33).

Uluslararası sistemde yer alan devletler öncelikle bekalarını düşündükleri için güvenlik konularına önem vermektedir. Devletlerin güvenlik temelli politikalar izlemesi ise dış politikalarını yürütürken ittifak kurma stratejilerine önem vermelerine sebep olmaktadır. Bu yüzden ittifaklar, dış politika analizlerinde dikkate alınan önemli konulardan birisi haline gelmiştir (Walt, 1988: 277). Devletler, çıkarlarını güçleriyle orantılı bir biçimde tanımlamak zorunda olduklarından güç kapasitelerini artırma ihtiyacı hissetmektedirler (Efegil, 2012: 60). Bu yüzden devletler, kendi kapasiteleri çıkarlarını gerçekleştirmek için yetersiz olduğunda ittifak ilişkisi kurarlar (Walt, 1997: 157). Bu noktadan hareketle devletlerin izleyebileceği dış politika stratejilerinden birisi olan ittifak ilişkisi kurma devletlerin tehditlere karşı kendilerini koruma yollarından birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda ittifakların birincil faydası devletlere sağladığı güvenlik olarak görülmektedir (Synder, 1990: 110).

İttifak oluşumunun temel açıklamalarından biri tehdit seviyesidir (Weitsman, 2003: 82). Yani ittifaklar düşmanları tarafından yaratılır ve algılanan bir tehdide karşı örgütlenir (Waltz, 1993: Synder, 1990). Tehdit, güvenlik kavramı içinde kendisine yer bulmakla birlikte muğlak anlamlar içerebilmektedir. Tehdidin tanımı ve kapsamı, algılayan aktöre yani karar alıcıya özgü olduğu için sübjektiftir. Bununla birlikte tehdit, güvenlik stratejisi için karar alıcıyı harekete geçiren önemli bir faktördür (Efegil, 2012: 53). Büyük ölçüde askeri açıdan tanımlanan ulusal güvenliğin asıl ilgisi, devletlerin karşı karşıya kaldıkları tehditlerle başa çıkabilmek için geliştirmeleri gereken askeri imkan ve kapasite üzerine olmuştur (Baylis, 2008: 73). Devletler kendi imkanlarıyla kapasitesini artırarak güvenliklerini sağlayabilmekle birlikte başka devletlerle ittifak ilişkisi kurup dış destek yoluyla güvenliklerini sağlayacak konuma erişebilmektedir. İttifak somut bir şekilde taahhüt altına girmek olarak görülmekle birlikte devletler arasında ortak çıkar birliği olması işbirliğinin gelişmesine sebep olmaktadır.

Devletlerin dış politika tercihlerinden farklılıklar ve benzerlikler olması dış politika karar alma süreçlerini inceleme konusu yapmaktadır. Uluslararası sistemin devletleri benzer şekilde davranacak şekilde sosyalleştirdiği şeklindeki neorealist varsayım bir dönem kabul görmekle birlikte bazı noktaları açıklamada başarısız olması teoriye yönelik eleştirileri artırmıştır. Bu eleştirilere verilen yanıt neorealizmin bir uluslararası politika teorisi olduğu ve dış politika teorisi olmadığı şeklinde olmuştur (Waltz, 1996: 54-57). Dolayısıyla teorinin dış politika veya belirli tarihsel olayları açıklama iddiasında

bulunmadığı ileri sürülmüştür (Schweller, 2003: 316-317). Waltz, uluslararası politika teorilerinin devletlerin davranışlarını uluslararası düzeyde açıklamayı amaçladığını ileri sürmektedir. Buna karşın dış politika teorileri ise bir sisteme benzer şekilde yerleştirilmiş devletlerin neden farklı şekillerde davrandığını ortaya koyma çabasıdır (Waltz, 1996: 54-57). Buradan hareketle bir dış politika teorisinin farklı devletlerin veya farklı dönemlerde aynı devletin neden dış dünyaya karşı farklı niyet, hedef ve tercihleri olduğunu açıklama çabasında olduğu ileri sürülmektedir (Schweller, 2003: 321). Bu noktadan bakıldığında devletlerin davranışlarını anlamak ve açıklamak için dış politika teorilerini kullanma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası sistemde yer alan bir devletin çevresine dönük izlediği politika olarak tanımlanabilecek dış politikanın askeri, ekonomik, siyasi vb. birden çok boyutu olabilmektedir. Devletler güvenlik arayışı içinde olduklarından güvenliklerine karşı oluşan tehditleri ortadan kaldıracak stratejiler izlemektedirler. Bu çalışma devletlerin izlediği güvenlik politikası ve ittifak ilişkileri üzerinden bir okuma yaparak İran'ın ittifak tercihlerini ortaya koyma amacındadır. Realistler tarafından yüksek politika olarak görülen dış politikanın devletin güvenliği ile özdeşleştirilmesine bağlı olarak devletlerin güvenliklerini sağlamak amacıyla kurdukları ittifak ilişkileri incelendiğinde “bir aktörün müttefik tercihinde etkili olan faktörün ne olduğu?” şeklindeki soruya bu çalışma “tehdit” cevabı vermiştir. Bu şekilde karar alıcının güvenlik politikasını şekillendirmesinin arkasındaki temel motivasyon tehdit algısı olarak görülmüş ve algılama-karar alma-politika uygulama şeklindeki strateji belirleme sürecinin başlangıcına tehdit algısı yerleştirilmiştir.

Çalışmanın Konusu

Bu çalışma İran'ın Soğuk Savaş döneminde karşılaşmış olduğu tehditlere bağlı olarak izlemiş olduğu ittifak stratejisini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda çalışmada, devletlerin izlediği güvenlik ve ittifak ilişkileri üzerinden bir okuma yapılarak İran için tehdidin açık bir hal aldığı ve tehdiye yönelik mesajların netleştiği süreçlerde karar alıcının tercih ettiği stratejiler vakalar üzerinden açıklanacaktır. Vakalar üzerinden yapılacak analiz ile sistemik ve yapısal faktörlerin yanı sıra birim düzey faktörlerin İran'ın politika tercihlerinin şekillenmesindeki rolü ortaya koyulacaktır.

Teoriler, devletlerin dış politika kararlarını ve/veya siyasi fenomenleri anlamak ve açıklamak için kullanılan araçlar olarak görülmektedir (Juneau, 2015: 33). Bu bağlamda, üzerinde çalışanların bir dış politika teorisi olarak adlandırdıkları neoklasik realizm analizlere dahil ettiği değişkenler bakımından devletlerin davranışlarını açıklamak için kullanışlı bir teori olarak ortaya çıkmakta ve uygun bir araç işlevi görmektedir. Dış politika teorisi olarak ortaya koyulmakla birlikte, devletlerin büyük strateji, askeri doktrin, dış ekonomi politikaları ve ittifak tercihlerinin nedenleri gibi konular neoklasik realizmin ilgi alanı dahilinde görülmektedir (Taliaferro, 2001: 133-134). Gerek devletlerin ittifak tercihlerinin ilgi alanına dahil olması gerekse bağımlı ve bağımsız değişkenlerin yanına ara değişkenleri dahil ederek kullandığı değişkenlerin sağladığı çeşitliliğin analizlere katmış olduğu zenginlik İran'ın ittifak stratejisini açıklamak için neoklasik realizmin tercih edilmesinin sebebi olmuştur. Bu noktadan hareketle bu çalışmada neoklasik realizmin varsayımları İran'ın ittifak tercihlerini anlamak için faydalanılacak önemli bir araç işlevi görmüştür. Bu kapsamda sadece sistemik ya da sadece birim düzey faktörlere öncelik vererek İran'ın ittifak stratejisini açıklama çabası eksik kalacağından bu çalışmada sistemik, yapısal ve birim düzey değişkenler dikkate alınarak İran'ın ittifak tercihi ortaya koyulacaktır. Bu şekilde çalışma doğrudan bir siyasi tarih anlatısı olmaktan çıkarılmakla birlikte, bu çalışmada teoriyi eleştirmek ve teorinin aksaklıklarını ortaya koymak gibi bir çabaya girilmeyecektir.

Neoklasik realizm devletlerin dış politikasının belirlenmesinde yapısal faktörleri başlangıç noktası olarak görmekle birlikte kuramın birim düzey değişkenleri analize dahil etmesi önemli bir katkı sağlamaktadır. Devletler adına karar alıcıların ara değişken olarak analizlere dahil edilmesi ve politika tercihlerinde rol oynadığı kabul edilmekle birlikte kuramın ileri sürdüğü önemli bir nokta karar alıcının yapısal ve sistemik faktörlerin çizdiği sınırların dışına çıkamayacağıdır (Rose, 1998). Bu anlamda sistemik ve yapısal faktörler karar alıcı için tercihler sunarak imkan ve kısıtlar yaratmaktadır. Fakat karar alıcının tercihi bu imkan ve kısıtlara bağlı olarak yapısal sınırları aşamaz. Bu noktadan hareketle çalışmada İran adına karar alıcıların yapısal faktörlerin yarattığı imkan ve kısıtları değerlendirmesine bağlı olarak izledikleri stratejilerin başarılı olması veya olmaması ortaya koyulacaktır. Bununla birlikte çalışma İran'ın tehdit algıladığı aktörler karşısında dengeleme politikası izlediğini ileri sürmekte, fakat bu politikanın uygulamada başarılı olup olmamasıyla ilgilenmemektedir.

Çalışma dengeleme stratejisinin tercih edildiğini ileri sürmekle birlikte güç dengesi veya tehdit dengesi teorilerinden birisinin daha yaygın veya üstün olduğu gibi bir iddiada bulunmamaktadır. Bunun yerine İran'ın dış tehditlerle karşılaştığında vermiş olduğu tepkinin dengeleme olduğunu ileri sürmektedir. Bunu yaparken dış tehdidin varlığına yönelik somut kanıtları ortaya koyarak bu kanıtlar bağlamında algılanan tehdide karşı dengeleme politikasının tercih edildiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda küresel sistemin iki kutuplu yapısı ve temel özelliği olan anarşi sabit kalmak şartıyla, güç, mesafe ve saldırgan niyetler gibi faktörler dikkate alınmış ve bu faktörlerin sebep olduğu yapısal koşullar ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte yapısal koşulların tehdidin açık olduğu şeklinde net mesajlar vermesi karar alıcıyı stratejisini belirlemesi için harekete geçirmiştir. Bu noktada karar alıcının aktörlere yönelik sahip olduğu imaj ve algıları ittifak tercihlerini etkilemiştir. Bu şekilde İran'ın tehditler karşısında yapmış olduğu stratejik tercih ortaya koyulmuştur.

Bu noktadan hareketle bu tezin çalışma evreni İran açısından tehdidin açık bir hal aldığı ve yapısal faktörlerin karar alıcıya net mesajlar verdiği üç olay üzerinden şekillenmiştir. İlk olarak İran'daki Sovyet askeri birliklerinin varlığının yaratmış olduğu 1945 Azerbaycan krizi ele alınmıştır. İkinci örnek olarak Musaddık'ın petrol endüstrisini millileştirmesi sonrasında İngiltere ile karşı karşıya gelmesini içeren kriz seçilmiştir. Son olarak 1958 yılında Irak'ta meydana gelen darbe sonrasında ülkede hakim olan yönetimlerin bölgede agresif politika izlemesi, Körfez'e ve Kuzistan gibi İran topraklarına yönelik yayılcı ve milliyetçi söylemler geliştirmeleri ve İran rejimini tehdit edici radikal söylemlerde bulunmalarına bağlı olarak ortaya çıkan kriz süreci analiz edilmiştir. Bu şekilde çalışma evreni 1945 yılında ilk krizin başlamasından 1975 yılında son krizin yatışmasına kadar geçen süreci kapsamıştır. Bununla birlikte çalışma bu süre zarfında gelişen tüm olayları incelemek gibi bir hedef gütmemiştir. Bunun yerine İran'ın doğrudan kara sınır komşuları olan SSCB ve Irak ile İngiltere gibi bölgede askeri üsleri ve Körfez'de donanma varlığı sayesinde bölgeye güç yansıtma kapasitesine sahip bölge dışı aktörün İran'da sebep olduğu tehdit algısına karşı izlenen stratejiler ortaya koyulmuştur. Bu şekilde devletlerin yakın güçlerden kaynaklanan tehditlere göre ittifak tercihinde bulunduğu (Walt, 1990) varsayımına bağlı olarak aktör tercihi yapılmıştır. Ayrıca vaka analizi yönteminin uygulanacağı bu çalışmada, vaka analizlerinin birden çok örnek üzerinden yapılmasının çalışmanın bilimselliğini artırdığı (Ertosun, 2016: 130)

şeklindeki varsayımdan hareketle çalışma için çoklu örnek olaylar seçilmesi ihtiyacı çalışmanın araştırma evreninin belirlenmesinde etkili olan diğer bir faktör olmuştur. Bu şekilde İran'ın ittifak tercihlerini anlamak için farklı dönemlerde farklı aktörlerden ve farklı araçlar üzerinden algılanan tehditlere bağlı olarak bir analiz yapılarak İran'ın ittifak politikası ortaya koyulmuştur.

Literatüre bakıldığında İran dış politikası ile ilgili yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak devrim sonrasında odaklanmakla birlikte, bunlar genellikle ABD-İran ilişkilerini merkeze alan çalışmalardır.¹ Soğuk Savaş dönemini içeren çalışmalar yine genel olarak 1979 Devrimi ve sonrasını ele almakla birlikte, Muhammed Rıza Şah'ın hüküm sürdüğü dönemi ele alan çalışmalar daha çok İran tarihi üzerine yapılmıştır.² Bu yüzden bu çalışmalar içerik olarak Pehlevi dönemini kapsayan ve ağırlıklı olarak kronolojik bilgi aktaran tarihsel çalışmalardır. Bunun dışında bazı çalışmalar olayları merkeze alarak Şah döneminde yaşanan gelişmeleri incelemekle birlikte³, ittifak oluşumlarına dair çalışmalar ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik izlediği ittifak politikalar üzerinden İran'ı içeren çalışmalardır.⁴

¹ Thomas Juneau, **Squandered Opportunity, Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy**, Stanford University Press, Stanford, 2015; Anoush Ehteshami and Mahjoob Zweiri, **Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad**, Ithaca Press, Reading, 2008; Alex Vatanka, **The Battle of the Ayatollahs in Iran: The United States, Foreign Policy, and Political Rivalry since 1979**, I.B. Tauris, London, 2021; Shahram Akbarzadeh and Dara Conduit, **Iran in the World, President Rouhani's Foreign Policy**, Palgrave Macmillan, New York, 2016; Donette Murray, **US Foreign Policy and Iran: American-Iranian Relations since the Islamic Revolution**, Routledge, London and New York, 2010; Babak Ganji, **Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran**, Tauris Academic Studies, London, 2006; Penelope Kinch, **The US-Iran Relationship: The Impact of Political Identity on Foreign Policy**, I.B. Tauris & Co Ltd, London, 2016.

² Gene R. Garthwaite, **İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze**, Çeviren: Fethi Aytuna, İnkılab Kitabevi, İstanbul, 2016; Michael Axworthy, **İran: Akhın İmparatorluğu**, Çeviren: Özlem Gitmez, Say Yayınları, İstanbul, 2016; Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul, 2017. James A. Bill, **The Eagle and the Lion, Tragedy of American-Iranian Relations**, Yale University Press, New Heaven and London, 1988.

³ Kristen Blake, **The U.S.-Soviet Confrontation in Iran, 1945-1962: A Case in the Annals of the Cold War**, 2009; Steve Marsh, **Anglo-American Relations and Cold War Oil: Crisis in Iran**, Palgrave Macmillan, London, 2003; Roham Anvaldi, **Nixon, Kissinger, and the Shah: the United States and Iran in the Cold War**, Oxford University Press, Oxford, 2016; Bruce R. Kuniholm, **The Origins of The Cold War in The Near East: Great Power Conflict And Diplomacy in Iran, Turkey, And Greece**, Princeton University Press, Princeton, 1980.

⁴ John M. Miglietta, **American Alliance Policy in the Middle East, 1945-1992, Iran, Israel and Saudi Arabia**, Lexington Books, Maryland, 2001; Bruce R. Kuniholm, **The Origins of The Cold War in The Near East: Great Power Conflict And Diplomacy in Iran, Turkey, And Greece**, Princeton University Press, Princeton, 1980; Mark Hamilton Lytle, **The Origins of the Iranian-American Alliance, 1941-1953**, Holms and Meier Publishers, New York, 1987; Stephen M. Walt, "Testing Theories of Alliance Formation: The Case of Southwest Asia", **International Organization**, Spring, 1988, Vol. 42, No. 2 (Spring, 1988), pp. 275- 316.

Soğuk Savaş döneminde İran'ın güvenlik politikaları üzerine yapılmış çalışmaların kısıtlı olduğu noktasından hareketle bu çalışma Soğuk Savaş'ın devrime kadar olan kısmını kapsayacak şekilde yani Muhammed Rıza Şah'ın hüküm sürdüğü dönemde İran'ın karşılaşmış olduğu tehditlerin üstesinden gelmek için takip ettiği politikayı gerekçeleriyle açıklamayı hedeflemektedir. Bunu yaparken salt kronolojik bir anlatıdan ziyade karar alıcının politik tercihlerinin arkasında yatan faktörleri ortaya koyarak uluslararası ilişkiler teorilerine dayanan bir analiz yapılacaktır. Bu yüzden çalışma içerik olarak Muhammed Rıza Şah dönemini kapsamakla birlikte bu dönemdeki bütün dış politika gelişmelerini ele alma iddiasında değildir.

Walt yaptığı çalışmada İslam Devrimi'nden sonra yeni yönetimin genel olarak Batı'ya özelde ise ABD'ye karşı bir tavır aldığını belirterek tehdit dengesi teorisinin her şeyi açıklayamayacağını kabul etmiştir. Devrim sonrasında İran'ın değişen ittifak politikasının dış tehditlerden ziyade iç koşullardan kaynaklandığını ileri sürmüştür (Walt, 1988). Bu durum bize devletlerin tercihlerini anlamak için yerel faktörlerin dikkate alınmasını gerektiğini göstermektedir. Bu anlamda neoklasik realizmin devletler adına karar alanları, devlet davranışlarını açıklama noktasında denkleme dahil etmesi devletlerin tercihlerini anlamak adına daha açıklayıcı bir yöntem sunmaktadır. Bu yüzden bu çalışma tehdit dengesinden hareketle devletlerin yapısal faktörlere bağlı olarak algıladıkları tehditlere cevap vermek adına izlemiş oldukları politikaları belirlerken karar alıcının aktörlere yönelik sahip olduğu imajın etkili bir faktör olduğunu ortaya koyacaktır. Böylece İran'ın ittifak tercihlerini açıklamak için yapısal faktörlerin yanı sıra birim düzey faktörlerin etkili olduğu ortaya koyulacaktır.

Devletlerin dış politikaları analiz edilirken uluslararası sistemin etkisini göz önünde bulundurmak önemli olmakla birlikte, devlet adına karar alanların tehdit algılayan aktör olduğundan dolayı yapısal faktörlerin sebep olduğu tehdit birim düzey bir özellik kazanmaktadır. Tehdit sübjektif bir olgu olduğundan dolayı karar alıcının aktörlere yönelik sahip olduğu imaj ve algıları tehdit algısını etkilemektedir. Bu şekilde karar alıcı tehdide karşı stratejisini belirlemektedir. Bu yüzden karar alıcı önemli bir faktör olarak analize dahil edilmektedir. Bununla birlikte tehdidi ortaya koymak için güç eşitsizliği, coğrafi yakınlık ve tehdit kaynağı ülkenin söylem ve eylemlerine bağlı olarak şekillenen niyetlerini ölçü olarak kullanılmıştır. Bu şekilde İran adına karar alıcıların İran'ın ittifak tercihlerinde önemli bir rol oynadığı ortaya koyulmuştur.

Belirli dönemlerde devletlerin izlediği dış politikanın karmaşık yapısını ortaya koyabilmek için yerel ve sistemik değişkenlerin birlikte değerlendirilmesi gerekliliğinden hareketle bu çalışmanın temel sorusu İran'ın ittifak stratejisinin nasıl şekillendiğidir. Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle; Söz konusu dönemde devlet adına tehdit değerlendirmesinde bulunan aktör(ler) kim(ler)dir? sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Güvenlik politikasını belirleyen temel aktörü ortaya koyduktan sonra bu aktörün, neoklasik realistlerin “Dış Politika Uygulayıcısı” olarak adlandırdıkları siyasi elit, tehdit tanımlamasının nasıl şekillendiği sorusuna cevap aranacaktır. Son olarak DPU'nun karşılaşmış olduğu tehditleri bertaraf etmek için hangi politik tercihte bulunduğu sorusuna cevap verilerek İran'ın ittifak stratejisi ortaya koyulacaktır.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışma, söz konusu dönemde İran'ın ittifak politikasının sistemik, yapısal ve birim düzey faktörlere bağlı olarak şekillendiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaca ulaşmak için öncelikle ara değişkenin netleştirilmesi gerekliliğinden hareketle kriz dönemlerinde stratejik koşulların aktarıldığı bölümlerde ülkedeki mevcut konuma göre karar alıcının kim olduğu belirlenmiştir. Karar alıcı önemli bir değişken olarak ele alınacağı için karar alıcının tehdit algılanan aktörlere yönelik sahip olduğu imaj ve algılarının ittifak tercihlerinde rol oynadığı ortaya koyulacaktır. Bununla beraber karar alıcının sistemik ve yapısal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan imkan ve kısıtlar dahilinde bir strateji belirlediği, bu şekilde izlenecek politikanın yapısal faktörlerin çizmiş olduğu sınırları aşamayacağı ve bu yüzden karar alıcının tercih etmiş olduğu stratejinin uygulamada başarılı olduğu veya olmadığı örnekler üzerinden gösterilecektir. Bu bağlamda sistemik faktörler olarak uluslararası sistemin iki kutuplu yapısı ve temel özelliği olan anarşi sabit kalmak üzere olaylara bağlı olarak güç, mesafe ve saldırgan niyetler üzerinden oluşan yapısal faktörlerin İran'ın ittifak stratejisinin şekillenmesinde etkili olduğu ortaya koyulacaktır. Bu şekilde tehdidin açık bir hal alması anlamında yapısal mesajların net mesajlar vermesine bağlı olarak İran'ın tercih ettiği ittifak stratejisi belirtilecektir.

Çalışmanın Önemi

Bu çalışmada İran'ın güvenlik politikaları bağlamında ittifak tercihlerini ortaya koymak için tarihsel vakalar üzerinden analiz yapılacaktır. Neoklasik realist teorinin açıklayıcı

gücü kullanılarak İran'da karar alıcının algılamış olduğu tehditlere karşı yapmış olduğu ittifak tercihleri analiz edilecektir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından devletlerin yapmış oldukları politik tercihleri açıklamak için artık sistemik uyarıcıların doğrudan ve tek değişken olduğu argümanına karşı çıkılarak bu argümanı önceleyen yapısal realist yaklaşım eleştirilmiştir (Schweller, 2003; Synder, 1991). Bu yüzden neoklasik realist yaklaşımı merkezine alan dış politika analizlerinde ortaya koyulan politik tercihlerin, devlet aygıtının diğer devletlerden farklılaşan iç koşullarına ve kurumsal kısıtlamalara göre yapısal uyarıcıları algılayan devlet prizmasından geçtikten sonra belirlendiği ve uygulandığı ileri sürülmüştür. Bu şekilde devletlerin dış politikalarını anlamak için tek tek ülkelerdeki benzersiz algılama, karar alma ve politika uygulama süreçlerini incelemek devletlerin benzer zorluklara/sorunlara neden farklı politik tepkiler verdiklerini anlamak açısından açıklayıcı olacağı iddia edilmiştir (Ripsman vd, 2016: 31). Bu noktadan hareketle çalışma İran'ın karşılaşmış olduğu tehditlere bağlı olarak ittifak tercihlerini açıklamak amacıyla yapısal ve birim düzey faktörlerin etkisini ortaya koyacaktır. Çalışma bunu yaparken neoklasik realist kurama yönelik getirilen "teorinin büyük olmayan devletlerin politikalarını açıklama için uygun olup olmadığı" eleştirisine İran'ın ittifak tercihini ortaya koyarak cevap vermeye çalışacaktır. Böylece kuram üzerine çalışanların bu eleştiriye verdikleri teorinin sadece büyük güç teorisi olmadığı ve diğer devletlerin davranışlarını açıklamak için uygun olduğu iddiası (Ripsman vd, 2016: 182; Ripsman, 2009: 170-193) bu çalışmada desteklenecektir. Buradan hareketle bu çalışma büyük olmayan Batı dışı bir aktörün güvenlik politikası ve ittifak tercihleri neoklasik realizmin ortaya koymuş olduğu değişkenleri kullanarak ve kuramın varsayımları dikkate alınarak açıklamayı hedeflemektedir. Dolayısıyla kuramı savunanların ileri sürdüğü şekilde teorinin sadece büyük güçlerin politikalarını açıklamak için dizayn edilmediği İran örneği ile ortaya koyulacaktır. Bunun yanı sıra, Walt'ın (1990) çalışmasında belirttiği gibi ittifakların kurulması ve uluslararası ilişkiler teorilerine ilişkin varsayımlar genel olarak Avrupa/Batı büyük güç sisteminin tarihinden türetildiği için bu varsayımların Batılı ve büyük güç statüsünde olmayan devletlerin davranışlarını açıklama noktasındaki faydalarını incelemek önem taşımaktadır. Küçük devletlerin dış politikalarını ve ittifak tercihlerini açıklamak için iç ve dış faktörleri birlikte ele almak vakaların bütüncül bir şekilde analiz edilmesini sağlayacağı için değerli kuramsal katkılar sunmaktadır (Tür ve Salık, 2017: 18). Böylece Batı dışı ve büyük olmayan bir devletin politik tercihleri ortaya

koyularak açıklayıcılık açısından kurama katkı sağlanacaktır. Bunun yanı sıra Balcı ve diğerlerinin tarihin ilgi çekici konuları üzerine yapılacak çalışmaların uluslararası ilişkiler teorilerine katkı sağlayacağı ve bu şekilde teorilerin Batı merkezli olmaktan çıkıp uluslararası bir karakter kazanabileceği (Balcı vd, 2019: 2) vurgusundan hareketle İran gibi bir aktörü inceleyen çalışmanın siyasi tarih-uluslararası ilişkiler teorisi çalışmalarına sağlayacağı katkı önem arz etmektedir.

Çalışma siyasi tarih çalışmalarına yöntem açısından sağlayacağı katkı bakımından önem taşımaktadır. Ertosun Türkiye'deki siyasi tarih çalışmaları üzerine yapmış olduğu çalışmasında metodolojinin önemli bir sorun olduğuna vurgu yapmıştır. Siyasi tarih alanında yapılan çalışmalarda metod kavramının kaynak bilgisi ve kaynakların tasnif edilmesi olarak ele alınmasını eleştirmiştir. Bu şekilde yapılan çalışmaların yöntem açısından eksik olduğunu ve bu durumun çalışmaların analitik açıdan eksik kalmasına yol açtığını belirtmiştir (Ertosun, 2016: 131). Bir diğer eleştiri ise ülkemizde yapılan uluslararası ilişkiler ve dış politika çalışmalarının kavramsal çerçeveden yoksun ve olayların kronolojik bir şekilde betimlemeci olarak aktarıldığı şeklindedir. Dolayısıyla disiplinin araştırma alanına giren konuların analitik ve kuramsal bir değerlendirmeden ziyade olgusal olarak aktarıldığı ileri sürülmüştür (Aydınlı vd, 2017: 89). Bu eleştirel yaklaşım göz önünde bulundurularak yakın tarihin önemli dönemi olan Soğuk Savaş sürecinde İran'ın izlemiş olduğu ittifak politikasını ortaya koymak ve bunu yaparken uluslararası ilişkiler teorilerinin sunmuş olduğu değişkenler ve varsayımlara dayanarak vakalar üzerinden bir açıklama yapmak siyasi tarih disiplinde yapılan çalışmalara yöntem açısından katkı sağlayacaktır. Tarihsel vakalar üzerinden İran'ın ittifak politikasına açıklık getiren bu çalışma salt tarihsel olayların kronolojik olarak anlatıldığı bir çalışma değildir. Bu anlamda tarih metodolojisini kullanarak uluslararası ilişkiler disiplinine katkı sağlamanın yanı sıra tarihsel bir süreci uluslararası ilişkiler teorisiyle açıklayarak siyasi tarih alanına da katkı sunmak hedeflenmektedir.

Çalışmanın diğer bir katkısı ittifak oluşumlarına yönelik hipotezlerin test edilmesi ve geçerliliğinin ortaya koyulmasıdır. İttifak oluşumuna yönelik hipotezlerin büyük olasılıkla geçerli olduğuna inanmak yerine bu hipotezler için güçlü testler aramak bir gereklilik olarak görülmektedir (Walt, 1988: 284). Dolayısıyla örnekleri artırmak temel hipotezlerin geçerliliğini test etmek için imkanlar sağlayabilir. Bu da hipotezlerin güvenilirliğini ve dolayısıyla teorilerin gücünü ortaya koyacaktır. Devletlerin ittifak

tercihlerinin genel olarak yapısal faktörlere bağlı olarak şekillendiği ve sistemin devletleri belli şekilde tercihlerde bulunmaya zorladığı şeklindeki iddiaya (Waltz: 1979, Walt: 1990, Synder: 1990, Mearsheimer: 2014) karşı bu çalışmada ittifak tercihlerinin birim ve sistem düzey değişkenlere bağlı olarak yapıldığı ileri sürülmektedir. Dış tehditler üzerinden İran'ın ittifak davranışlarını ortaya koyma hedefindeki bu çalışma devletlerin tehditler karşısında izleyebileceği politika seçenekleri olan dengeleme, peşine takılma veya sorumluluğu paslama davranışlarından herhangi birisinin yaygın olarak tercih edildiği şeklinde bir varsayımda bulunmamakta; bunun yerine İran'ın farklı aktörlerden algıladığı tehditlerden kurtulmak için dengeleme politikasını tercih ettiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte çalışma tercih edilen dengeleme stratejisinin başarılı olup olmadığıyla ilgilenmemektedir. Dolayısıyla bu çalışma, karar alıcının tehdit algıladığı aktörleri dengeleme çabasına girdiğini ileri sürerek İran'ın stratejik tercihinin ortaya koymakla birlikte tercih edilen stratejinin başarıyla uygulandığı şeklinde bir iddiada bulunmamaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Ülkelerin dış politika kararlarını şekillendiren faktörleri anlama ihtiyacı araştırmacıları teorik yaklaşımlara yöneltmektedir (Orhan, 2019: 391). Teoriler devletlerin dış politika kararlarını ve/veya siyasi fenomenleri anlamak ve açıklamak için kullanılan araçlar olarak görülmektedir (Juneau, 2015: 33). Uluslararası ilişkiler disiplininin uygulama alanlarından birisi olan dış politika analizine yönelik olarak pek çok kuramsal açıklama ve yöntem mevcuttur. Bu açıklamalarda ve yöntemlerde, dış politikanın belirlenmesinde bazı faktörler ön plana çıkartılırken, bazılarının etkileri genellikle göz ardı edilmektedir. Bu noktada, dış politika analizine yönelik yaklaşımlar, uluslararası sistemin devletleri nasıl dış politika izleyecekleri konusunda yönlendirdiklerini savunan *sistemik teoriler* ve devletlerin iç dinamiklerinin dış politikayı belirlediğini iddia eden *innenpolitik teoriler* şeklinde iki grup halinde ayrılabilir. Bu şekilde araştırmacılar olayları veya politika tercihlerini açıklamak için teorik yaklaşımlara yönelmekle birlikte teorinin “açıklayıcı gücü ne kadar büyük” sorusu sorularak (Waltz, 2015: 12) açıklanmak istenen olayların seçilen teori ile tam anlamıyla açıklanıp açıklanamayacağı ortaya koyulmaktadır. Dolayısıyla bir konuda yaklaşım belirlerken teorinin açıklayıcı gücünü dikkate alınmaktadır. Neoklasik realizm, innenpolitik veya sistemik yaklaşımların bazı vakaları açıklama konusunda yararlı olmakla birlikte yeterli açıklama getirmediği eleştirisinde

bulunmaktadır (Rose, 1998; Schweller, 2003; Ripsman vd, 2016: 4). Bu teorilere getirdiği yenilik ile neoklasik realist kuram devletlerin davranışlarını açıklamak için bağımlı ve bağımsız değişkenlerin yanında ara değişkenleri denkleme dahil etmiştir. Bu şekilde neoklasik realizm, tarihsel gerçeklikleri incelemek ve sağlam argümanlarla tarihsel olayların arkasındaki mekanizmayı ortaya koymak isteyen uluslararası ilişkiler araştırmacıları için geniş bir alan açmaktadır (Ediz, 2019: 100). Dolayısıyla bu çalışmada neoklasik realist kuramın açıklayıcı gücü kullanılarak tarihsel süreçler üzerinden vaka analizi yapılacak ve İran'ın tercih ettiği ittifak stratejisi ortaya koyulacaktır. Bu şekilde neoklasik realist teorinin analizlerde kullandığı değişkenler üzerinden İran'ın izlemiş olduğu politikalar ve ittifak tercihleri incelenerek döneme kuramsal açıdan bakmak ve analitik bir değerlendirme yapmak hedeflenmiştir.

Bu amaca ulaşmak için çalışmada *vaka analizi* yöntemi uygulanacaktır. Vaka analizini içeren çalışmalarda araştırmacı olayların tahmin edilen şekilde gelişip gelişmediğini ve aktörlerin teorinin öngördüğü gibi hareket edip etmediğini görmek için en az bir vakayı ayrıntılı olarak araştırmaktadır (Van Evera, 1997: 29). Cresswell'in vaka analizi çalışması üzerine yapmış olduğu *“araştırmacının belirli bir zaman dilimindeki sınırlı bir sistemi (örnek olayı) ya da birçok sınırlı sistemleri (örnek olayları) çok sayıda bilgi kaynağını kullanarak derinlemesine ve detaylı biçimde incelediği bir nitel araştırma yöntemi”* (Ertosun, 2016: 126) tanımından hareketle çalışmada seçilmiş olaylar üzerinden bir analiz yapılacaktır. Vaka analizleri tekli ve çoklu olmak üzere iki şekilde yapılabilmektedir. Tekli vaka çalışmalarında araştırmacılar bir olay üzerinde inceleme yaparken, çoklu vaka analizlerinden yine bir konu seçilmekle birlikte konuyu açıklamaya yardımcı olan birden fazla olay incelenir (Ertosun, 2016: 126). Vaka analizlerinin birden çok örnek üzerinden yapılmasının çalışmanın bilimselliğini artırdığı (Ertosun, 2016: 130) varsayımından hareketle bu çalışmada İran'ın ittifak tercihlerini anlamak için farklı aktörlerden algıladığı tehditler üzerinden bir analiz yapılarak İran'ın ittifak politikası ortaya koyulacaktır. Vaka çalışmalarının, teorilerin lehine veya aleyhine oldukça belirleyici kanıtlar sağlayabileceğinden (Van Evera, 1997: 54) hareketle İran adına karar alanların ittifak tercihinde bulunurken izlemiş olduğu politikaları anlamak için karşı karşıya kaldıkları önemli tehditler ortaya koyulmuş ve bu tehditleri ortadan kaldırmak için izlenen politikalar incelenmiştir. Böylece farklı aktörlerden algılanan tehditlere karşı dengeleme

politikası izlediğini ortaya koymak şeklindeki temel amaca ulaşmak için çalışmada çoklu örnek olay analizi yapılmıştır.

Devletlerin politikalarını anlamak ve analiz etmek için resmi devlet dokümanlarını kullanmak analizin geçerliliği ve güvenilirliği açısından faydalı olmaktadır. Bu yüzden bu çalışmada bölge politikaları İran'ın ittifak tercihi üzerinde etkili olan ve dönemin kutup lideri ve süper gücü olan ABD'nin resmi dokümanları kullanılmıştır. Amerikan Dışişleri Bakanlığı yazışmalarının ve dönemlere ait önemli dokümanların edit edilmesiyle ortaya koyulan *Foreign Relations of the United States (FRUS)* serileri çalışmamız açısından birincil kaynaklar olmuştur. ABD yönetimlerinin dış politika karar alma sürecinin resmi kayıtlarını içeren bu seri özellikle Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden sağlanan belgelerden üretilmiştir. Bu sayede ABD'nin Ortadoğu ve İran politikasının belirlenme süreçleri ve olayların gerçekleştiği süreçlerde izlenen politikalar bu belgelere dayandırılarak aktırılmıştır. Ayrıca karar alıcıların tehdit algılarının şekillenmesi ve dengeleme politikası uygulamaları kısımlarında bu dokümanlar çalışmaya önemli katkı sağlamıştır. Temelini bu belgelerin oluşturduğu çalışma ikincil kaynaklarla zenginleştirilmiştir.

Karşılaşılan Güçlükler

Çalışmada teorik yaklaşım olarak kullanılacak olan neoklasik realist teori sistemik faktörlerle birim düzey faktörlerin etkileşimi sonucu olarak devletlerin politik tercihlerini açıklamaktadır. Neoklasik realizm lider imajı, stratejik kültür, devlet-toplum ilişkileri ve yurt içi kurumlar gibi faktörleri ara değişken olarak dikkate almaktadır (Ripsman vd, 2016: 58-79). Bu bağlamda çalışmanın kapsadığı dönemde devlet-toplum ilişkileri ve yurt içi kurumlar dış politika kararlarına etkileri bakımında ikincil bir konumda görülmüştür. Bu bağlamda kamuoyunun etkisi dış politikanın belirlenmesinde rolü ölçülememiştir. Bu durum çalışma açısından sınırlılığın oluşmasına sebep olmuştur.

İran'ın tehdit algısına bağlı olarak tercih ettiği ittifak stratejilerini ortaya koymaya çalışan bu çalışma açısından bir diğer kısıt kaynak konusunda Rus ve İran kaynaklarının kullanılamaması olmuştur. Bu yüzden çalışma daha çok İngilizce ve Türkçe kaynaklara dayandırılmıştır. Bu sınırlılığı aşmak adına İranlı yazarların yayınlarına başvurulmakla birlikte farklı İngilizce kaynaklar üzerinden çapraz okuma yapılarak bilgilerin doğruluğu

netleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece dil yönünden yazarın kendisine bağlı olarak ortaya çıkan bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Çalışma Planı ve Tezin İçeriği

Bu çalışma, İran'ın karşılaştığı tehditlere karşı yapmış olduğu ittifak tercihini ortaya koymak adına dört bölümden oluşmaktadır. Öncelikle kuramsal bölümde tezin teorik altyapısı oluşturularak İran'ın stratejik tercihlerini anlamak adına göz önünde bulundurulmuş değişkenler ortaya koyulacaktır. Neoklasik realist teorinin devletlerin politikalarını açıklama noktasında kullandığı bağımsız, ara ve bağımlı değişkenler dikkate alınarak çalışmanın değişkenleri açıklanacaktır. Çalışma konusu dönem Soğuk Savaş süreci içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda uluslararası sistemin iki kutuplu yapıda olması ve sistemin temel özelliği olan anarşinin devletler üzerindeki etkisi sabit olacak şekilde değişkenler göz önünde bulundurulmuştur. Bunun yanı sıra yapısal faktörler çalışmanın bağımsız değişkeni olarak dikkate alınacak ve İran'ın ittifak tercihlerindeki etkileri ortaya koyulacaktır. Her bir vaka farklı dönemlerde gerçekleştiği için çalışmanın bölümlerini kapsayan dönemlerde gerçekleşen olaylara dahil olan aktörlerin politikaları üzerinden İran'ın karar almasını etkileyen yapısal faktörler ortaya koyulacaktır. Bu bağlamda İran'ın içinde bulunduğu yapısal şartları anlamak için büyük güçlerin bölgeye ve/veya İran'a yönelik politikalarına bakılacaktır. Bu şekilde güç politikaları bağlamında İran için tehdit ve fırsatlar ortaya koyulacaktır. Ara değişkeni belirlemek neoklasik realist kurama dayanan çalışmalar için atılması gereken önemli bir adımdır. Bu anlamda ara değişkenin, krizlerin yaşandığı dönemlerde etkili aktörler olarak Şah ve Muhammed Musaddık olduğu ortaya koyulacaktır. Karar alıcı ortaya koyulduktan sonra aktörlere yönelik sahip olduğu imaj ve algılarının karar alma ve politika uygulamaya etkisi açıklanacaktır. Yerel kurumlar ve devlet-toplum ilişkileri gibi teorinin diğer ara değişkenlerinin söz konusu dönemde karar alma süreçlerine etkisi az olduğundan bu faktörlerin karar alma sürecinde ikincil öneme sahip olduğu varsayılmaktadır. Yapısal ve birim düzey değişkenlerin etkileşimine bağlı olarak karar alıcının karşılaştığı/algıladığı tehditlere karşı izlemiş olduğu politika ve yapmış olduğu ittifak tercihi bağımlı değişken olarak ortaya koyulacaktır. Bu şekilde kuramsal alt yapı oluşturulduktan sonra örnek olaylara geçilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde ilk örnek olay olarak Sovyetlerin İran'dan petrol imtiyazı talep etmesi ve bu talebin reddedilmesi ile başlayan süreçte İran'ın SSCB ile karşı karşıya gelmesi analiz edilmiştir. İran'ın tavrını düşmanca olarak değerlendiren ve Batılılara karşısından ayrımcılığa uğradığını ileri süren Sovyet yönetimi İran'ın işgali için ülkede bulunan askeri birliklerini ülkeden çekmeyerek Soğuk Savaş sürecinin ilk çatışmasının yaşanmasına sebep olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişen uluslararası sistemin büyük gücü olarak ortaya çıkan SSCB'nin, İran'da petrol imtiyazı elde etmek için ülkedeki askeri varlıklarını kullanması krizi ortaya çıkarmıştır. Sovyetler, savaş sona erdikten en geç altı ay içinde İran'dan çekmesi gereken askerlerini geri çekmemiştir. Bunun yanı sıra İran'ın kuzeyindeki ayrılıkçı hareketleri destekleyerek İran yönetimi üzerinde baskı kurma yoluna giden Sovyetler, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulmasını desteklemiştir. Bu harekete karşılık ülkesinin kuzey kısmına giderek bu cumhuriyeti ortadan kaldırmak isteyen İran birlikleri ise Sovyetler tarafından engellenmiştir. Kapasite anlamında kendisinden güçlü Sovyetler ile karşı karşıya kalan İran Sovyetlere karşı kendi başına harekete geçememekle birlikte Sovyetlerin engellemesi sonrasında Azeri hareketi karşısında İran yönetimi açısından saldırı-savunma dengesizliği oluşmuştur. Bu durum İran yönetiminin ülkesinin birliğini sağlamasına engel olduğu için Şah ABD'den destek arayışına girişmiştir. ABD'nin BM'de sağlamış olduğu diplomatik destek Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesini sağlarken, ABD ve Sovyetler arasında başlayan Soğuk Savaş rekabeti sonrasında ABD'nin uygulamaya geçtiği politikalar Şah'ın Sovyet baskısı karşısında destek sağlamasına imkan sağlamıştır. Bu ortamda İran, Sovyetlere verilen imtiyaz için yapılan Meclis oylamasında ret kararı vermiş ve Soğuk Savaş rekabetinde tercihini Batı blokundan yana kullanmıştır. Şah temel değerlerine, monarşinin devamı ve İran'ın toprak bütünlüğünün korunması, Sovyetler Birliği'nden zarar geleceğini hissetmiştir. Dengeleyici olarak ABD'nin varlığı Şah için dengeleme politikası uygulanmasını mümkün kılmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde uluslararası ilişkilerde tarafsızlık ve iç siyasette Meclis'in etkili olduğu bir yönetimi savunan Musaddık'ın millileştirme sürecine önderlik etmesiyle başlayan süreçte İngiltere ile karşı karşıya gelmesi aktarılmıştır. Musaddık'ın millileştirme hamlesi İran'ı İngiltere ile karşı karşıya getirmekle birlikte bu süreçte özellikle İngiliz ambargosu ve boykotunun sebep olduğu ekonomik çöküş Musaddık için tehdit kaynağı olmuştur. Bu durum Musaddık'ın İngiltere'ye karşı Amerikan desteği

aramasına sebep olmuştur. Amerikan karar alıcıların eğer ekonomik yardım yapılırsa sorunun çözümsüz kalacağına dair inançları ve Soğuk Savaş'ın sıcak çatışmaya dönüştüğü bir süreçte en önemli müttefiklerini karşılarına almak şeklinde bir politika izleme konusundaki isteksizlikleri Musaddık'ın karşısına yapısal kısıtlar olarak çıkmıştır. Fakat Musaddık bu mesajları doğru değerlendiremeyerek Sovyetlerden yardım istemek veya Doğu Blokuna petrol satmak tehdidinde bulunmuştur. Bu gelişmeler ABD'nin Musaddık'a bakışını etkilemiş ve İran iç siyasetinde yaşanan gelişmeler Amerikan yönetiminin Başbakan'a olan bakışını değiştirmiştir. Tüm bu faktörler Musaddık'ın İngiliz ambargosunu ve boykotunu delme çabasının bir aracı olarak Amerikan desteği sağlama çabasını boşa çıkarmıştır. Bununla birlikte ABD yönetiminin Musaddık'ın görevden gitmesi gerektiği şeklindeki İngiliz düşüncesini kabul etmesi Başbakan için sonun başlangıcı olmuştur. Musaddık, ABD-İngiltere ve Şah işbirliğinde gerçekleşen darbe ile 1953 yılında görevden alınmıştır. Böylece Musaddık'ın İngiliz tehdidi karşısında Amerikan desteği arayışı karşılık görmemiş ve politikası başarısız olmuştur.

Devletler içinde bulundukları bölgesel yapıda meydana gelen değişimlerden etkilenir ve bu değişimler bölgesel devletler için tehdit ve fırsat ortamları yaratabilir. Dolayısıyla devletler için öncelikli tehdit bölge ülkelerinden özellikle komşularından gelmektedir (Walt, 1990). Bu önermeden hareketle dördüncü bölümde örnek vakaların sonuncusu olarak bölgesel aktör ve komşusu Irak'ta meydana gelen iktidar ve rejim değişikliğini Şah'ın nasıl yorumladığı ve Irak'ta hakim olan Baas iktidarının dış politikasına bağlı olarak Şah'ın tehdit algısı ortaya koyulmuştur. 1958 yılında Irak'ta gerçekleşen darbeye kadar Irak Batı yanlısı ve Bağdat Pakti'nin üyesi olarak İran açısından tehdit oluşturmamaktaydı. Fakat Irak'ta gerçekleşen devrim ve özellikle 1968 yılında Baasçıların iktidarı ele geçirmesi sonrasında İran-Irak ilişkilerinde gerginlikler yaşanmaya başlamıştır. Irak'ta hakim olan yeni yönetimin ideolojisi ve bölgeye yönelik radikal söylemleri Şah'ın Irak'a bakışını etkilemiştir. Monarşi karşıtı devrimle iktidara gelen liderler tarafından yönetilen Irak, Şah açısından hanedanına bir tehdit olarak görülmüştür. Şattül-Arap sorunu İran'ın ekonomik refahına ve Kuzistan'a yönelik Arap milliyetçisi söylemler İran'ın toprak bütünlüğüne karşı tehdit olarak değerlendirilmiştir. İngiltere'nin 1968 yılında Körfez'den çekileceğini açıklaması ve 1971'de çekilmeyi tamamlaması İran-Irak ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Ayrıca İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin yaratmış olduğu güç boşluğu İran'ın askeri kapasitesini artırma

ihhtiyacı hissetmesine sebep olmuştur. 1972 yılında imzalanana Irak-Sovyet Dostluk ve İşbirliği Antlaşması Sovyetlerin önemli bir bölge ülkesiyle ilişkilerini geliştirmesine ve Irak'ın askeri kapasitesini artırmasına imkan sağlamıştır. Bu anlaşma Şah'ın tehdit algısını etkilemekle birlikte kaygılarını artırmıştır. Diğer taraftan ABD'nin Nixon Doktrini'ni ilan etmesi İran'a avantaj sağlamış ve Şah'ın daha önce alamadığı silahlara sahip olmasına olanak sağlamıştır. ABD artık doğrudan askeri müdahalede bulunmak yerine bölgesel müttefiklerine destek vererek çıkarlarının bulunduğu kritik bölgelerde güvenliği bölge devletlerinin sağlayacağı bir politika uygulama kararı almıştır. Bu politikanın sonucunda Körfez'de uygulanan Çifte Sütun (*Twin Pillar*) politikası İran'ın askeri kapasitesini artırmasına olanak sağlamıştır. Bu şekilde İran, Körfez'deki mutlak üstün güç haline gelmiştir. Şah ayrıca Irak'ı dengelemek adına Irak'taki Kürtleri desteklemiştir. Kürtlere verilen desteğin sağladığı avantaj ve askeri gücünü artırması Irak'ın İran karşısında geri adım atmasına sebep olmuştur. 1975 yılında imzalanana Cezayir Anlaşması ile Irak, İran'ın bölgesel üstünlüğünü kabul etmekle birlikte Shattül-Arap meselesi İran'ın istediği şekilde çözümlenmiştir. Böylece 1975 yılı itibariyle İran ve Şah için Irak tehdidi ortadan kaldırılmıştır.

Tüm bu olayların değerlendirilmesi sonucunda İran'da karar alıcıların tehdit algıladıkları aktörleri dengeleme çabasına girdiği ileri sürülmüştür. İran'ın güvenlik politikasına bağlı olarak izlemiş olduğu stratejiler sistemik, yapısal ve birim düzey değişkenlere göre belirlenmiş ve bu şekilde bir tercihte bulunulmuştur. Bununla birlikte, tehditler karşısında her zaman destek sağlanamamıştır. Dolayısıyla Musaddık örneğinde görüldüğü üzere aktörler arasında çıkar birliği olmaması ve yapısal koşulların karar alıcı tarafından yanlış değerlendirilmesi yanlış stratejinin tercih edilmesine sebep olmuş ve dengeleme politikası başarılı olmamıştır.

BÖLÜM 1: KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Neoklasik Realizm

Waltz'ın *Uluslararası Politika Teorisi* kitabını yayınlamasından sonra geçen sürede uluslararası ilişkiler literatürü ağırlıklı olarak aktör davranışları üzerindeki sistemik etkilere odaklanmıştır. Sovyetlerin dağılması sonrasında ise inşacılık ve demokratik barış literatürü araştırmaların odağını sistemik anlayıştan uzaklaştırmıştır. Fakat Ripsman ve diğerlerine göre tüm bu çabalar “sistemik ve birim düzeyindeki değişkenleri tündengelimsel olarak tutarlı bir şekilde entegre etmeyi başaramamıştır” (Ripsman vd, 2009: 10-11). Özellikle neorealizme yönelik olarak başlayan bir devletin iç rejimi, bürokratik yapısı ve liderlerin kişilik özellikleri ve görüşlerindeki farklılıkların devletlerin izleyeceği politikalarda değişiklik yaratmadığı ve uluslararası sistemin devletin davranışını tek başına belirlediği şeklindeki görüşe yönelik eleştiriler sonrasında yeni bir araştırma programı geliştirilmiştir (Jervis, 2017: 18). Neoklasik realizm olarak adlandırılan bu kuram, uluslararası sistemin etkisine ilişkin neorealist düşüncenin iddialarını terk etmeden, dış politikaya ilişkin karar verme sürecini ve önemli tarihsel süreçleri açıklamak için Waltz'ın birinci ve ikinci imaj değişkenlerini analizlere eklemiştir (Schweller, 2003: 316-317). Böylece neoklasik realist düşünce sistematikleştirilmiştir.

Yapısal realizmin bir uluslararası politika teorisi olması ve devletlerin dış politikalarını ve önemli tarihsel gelişmeleri açıklama iddiasında bulunmaması, neoklasik realizmin çıkış noktası olmuş ve teori bir dış politika teorisi olarak ortaya çıkmıştır (Schweller, 2003: 316-317). Waltz, dış politika analizinin karmaşıklığı nedeniyle ilgisini sınırların dışına vererek iç faktörlerle ilgilenmemiş ve teorilerin, “özerk alanlar” olarak gördüğü uluslararası sistemlerin tutarlı mantığıyla ilgilenmesi gerektiğini savunmuştur. Rose'un bu düşünceye verdiği yanıt ise dış politikanın hem iç hem de dış faktörler tarafından yönlendirildiği için “özerk” bir alan oluşturmadığı şeklinde olmuştur (Rose, 1998: 145). Rose'un bu tespitine bakarak neoklasik realizmin bir dış politika teorisi olma iddiasıyla ortaya çıktığı ileri sürülmektedir (Ripsman vd, 2009; Balcı ve Kardaş, 2014: 131).

Uluslararası politika teorileri, devletlerin davranışlarını uluslararası düzeyde açıklamayı amaçlamaktadır. Dış politika teorileri ise bir sisteme benzer şekilde yerleştirilmiş

devletlerin neden farklı şekillerde davrandığını açıklama çabasıdır. Davranıştaki bu farklılıklar, içsel farklılıklarından kaynaklanmaktadır (Waltz, 1996). Uluslararası politika ile dış politika teorileri arasındaki farka vurgu yapan Waltz, bir uluslararası politika teorisinin hedefi ve kapsamı hakkında şöyle demiştir (1979: 71-72):

Teori belirli bir sistem içindeki devletlerin eylemlerinin ve etkileşimlerinin olası sonuçlarının aralığını tanımlayabilir ve sistemler değiştikçe beklenti aralığının nasıl değiştiğini gösterebilir. Bize hangi baskıların uygulandığını ve farklı yapıdaki sistemler tarafından hangi olasılıkların ortaya çıktığını söyleyebilir, ancak bize bir sistemin birimlerinin bu baskılara ve olasılıklara nasıl ve ne kadar etkili bir şekilde tepki vereceğini söyleyemez. Bir sistemin dinamikleri, birimlerinin özgürlüğünü sınırladığı ölçüde, davranışları ve davranışlarının sonuçları tahmin edilebilir hale gelir. Ancak genel olarak bir uluslararası politika teorisi, ulusların dış politikalarına dayanırken, bunların yalnızca belirli yönlerini açıkladığını iddia eder.

Bu noktadan bakıldığında, uluslararası ilişkileri daha kapsamlı anlamak ve uluslar arasındaki ilişkileri analiz etmek için dış politika teorilerini kullanma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Dış politika teorileri, devletlerin dış dünyada neyi başarmaya çalıştıklarını ve bunu ne zaman başarmaya çalıştıklarını açıklamaya çalışır (Rose, 1998: 145). Bu teoriler bağımlı değişken noktasında diğer teorilerden ayrılır. Neorealizmin dış politika analizi ile ilgilenmediğini fakat kuram içinden bazı çalışmaların içsel faktörleri hesaba katarak yaptıkları analizler ile bu alana yönelik açıklamalar sunduğunu belirten Rose, dış politika analizine yönelik dört farklı bakış açısını inceleyerek yaptığı kıyaslama sonucunda neoklasik realizmi sistematik olarak ortaya koymuştur (Rose, 1998). Böylece sistemik baskılar ve dış politika tercihi arasındaki filtreler olarak yerel süreçleri analize dahil etmesi neoklasik realizmin temel yeniliği olmuştur (Juneau, 2015: 41). Bu noktadan hareketle neoklasik realist yazarlar devletlerin neden belirli politikaları tercih ettiklerine makul cevaplar verilebilmesi için “kara kutuların” açılmasının gereklilik olduğu ileri sürmüştür (Ripsman vd, 2016: 132). Böylece kuram mikro ve makro düzeydeki birimleri birleştirerek dış politikanın çok düzeyli bir yaklaşımla analiz edilmesine olanak sağlamaktadır (Bayar, 2019: 40). Yerel düzey değişkenlerin bu şekilde dikkate alınması neoklasik realist teorisinin getirdiği önemli bir katkı olarak görülmektedir (Mencutek vd, 2020: 7).

Rose, innenpolitik, saldırgan realizm, savunmacı realizm ve neoklasik realizm olmak üzere dört dış politika analizi yaklaşımı olduğunu belirterek analiz birimleri üzerinden bir değerlendirme yapmaktadır (Rose, 1998: 145-146). Bu değerlendirme ile diğer kuramların eksiklikleri üzerine vurgu yaparak neoklasik realizmin açıklayıcı gücünün daha etkili olduğu sonucuna varmaktadır (Rose, 1998). Kuram, sistemin belirleyici olduğunu kabul etmekle birlikte, yerel aktörlerin devletlerin tehdit ve fırsatları nasıl yorumlayacağı ve nasıl tepki vereceği üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olabileceğini ileri sürmektedir (Ripsman, 2009: 192).

Rose kendinden önce bazı yazarların yapmış oldukları çalışmalara atıfta bulunarak kendilerinin klasik realist düşünceden bazı kavramları alarak bu kavramları güncelleyip sistematikleştirdiklerini ve iç ve dış değişkenleri birleştirerek büyük güçlerin politikalarını analiz ettiklerini belirtir. Rose'un bu eserler üzerinden geliştirdiği ve ortaya koyduğu neoklasik realist kuram, "bir ülkenin dış politikasının kapsamının ve amacının her şeyden önce uluslararası sistemdeki yeri ve özellikle göreceli maddi güç yetenekleriyle belirlendiğini" iddia ettiği için realist düşünce içinde yer almaktadır. Güç yeteneklerinin dış politika üzerindeki etkisinin dolaylı ve karmaşık olduğundan hareket eden kuram, sistemik baskıların birim düzeyinde araya giren değişkenler aracılığıyla dönüştürülmesi/aktarılması gerektiğini savunarak realist geleneğe yenilik getirmiştir. Neoklasik realizmin özünü oluşturan kısım tam burasıdır (Rose, 1998: 146). Böylece neoklasik realizm, uluslararası sistemin kısıtlamaları üzerinden değerlendirmede bulunan neorealizmin temel bakış açısından ödün vermeden, klasik realizmdeki devlet ve toplum arasındaki karmaşık ilişkiye dayanmaktadır (Ripsman vd, 2009: 13).

Rose'un kendi kuramını oluşturmak için incelediği dış politika teorilerinden ilki olan innenpolitik teoriler, dış politikanın kaynağının iç siyasette olduğu varsayımına dayanmakta ve farklı iç faktörlerin ülkelerin dış politikalarını belirlediğini savunmaktadır. Innenpolitik yaklaşımın her biri farklı yerel değişkenleri analiz konusu yapan farklı çeşitleri olsa da hepsi dış politikanın ülkenin iç politikasının bir ürünü olduğu varsayımında birleşmektedir. Bu yüzden bu yaklaşıma göre "kara kutu" veya "bilardo topu" olarak görülen devletlerin içlerine bakılmalı ve önemli yerel aktörler incelenmelidir (Rose, 1998: 148).

İkinci dış politika teorisi olan saldırgan realizme göre uluslararası ortam Hobbes vari anarşiktir ve bu ortamda güvenlik kıt olduğu için devletler göreceli güçlerini arttırarak güvenliklerini sağlamaya çalışırlar. Ne kadar gücün yeterli olduğu sorusuna net bir cevap verilememesi sebebiyle artan göreceli gücün devletlere sağladığı güven, bölgesel ve küresel hegemonya arayışına sebep olur (Mearsheimer, 2014: 33-54). Bu yüzden ülkelerin iç yapısal farklılıkları önemsiz olarak görülmekte ve uluslararası sistemden kaynaklanan baskılar devletleri benzer şekilde hareket etmeye zorlamaktadır. Saldırgan realistler devletlerin benzer sistemik fırsatlarla karşılaştıklarında benzer politikalar izleyeceğini vurgulayarak iç siyasi yapıya önem vermezler (Ripsman vd, 2009:19). Onlara göre bir devletin neden belirli bir şekilde davrandığını anlamak için, göreceli kapasitesini ve dış çevresini incelemek gerekmektedir. Çünkü bu faktörler bir şekilde devletin dış politika tercihlerini şekillendirecektir (Rose, 1998: 149).

Saldırgan realizmin aksine, savunmacı realizm anarşinin daha iyi huylu olduğundan hareketle güvenliğin kıt olmadığını savunmaktadır. Bu durumda devletlerin rasyonel davranacağı ve çatışmadan kaçınacağı ileri sürülmektedir. Kuram, devletlerin sadece dış tehditlere yanıt vereceğini, bunun da tehditlere karşı denge kurma yoluyla olacağını ve böylece caydırıcı önlemler alacağını öne sürer. Savunmacı realizm taraftarları onu sistemik bir teori olarak görürler, ancak pratikte farklı dış politika davranışlarını açıklamak için hem sistemik hem de yerel bağımsız değişkenlere güvenirlir (Rose, 1998: 149-50). Fakat iç siyasi faktörlere bir miktar nedensel ağırlık atfetmekle birlikte (Lobell, 2010) çoğu devletin ve rejimin iç siyasi güçlere fazla önem vermeden dış politika yürüttüğü noktasındadırlar. Yani devletler rasyonel davranarak saldırgan politikalar izlemekten kaçınmaktadır (Taliaferro, 2000).

Neoklasik realizm bu üç bakış açısına eleştiriler yönelterek kendi sistematüğünü oluşturmaktadır. Bu noktada Rose, innenpolitik teorileri sadece iç değişkenlere yer vermeleri, saldırgan realistleri de sadece sistemik değişkenlerle açıklama yapmaya çalıştıkları noktasında eleştirir. Ayrıca göreceli gücü analizin başlangıç noktası olarak gören kuram, yine innenpolitik teorileri göreceli gücü değerlendirmeye almadıkları için eleştirmektedir. Savunmacı realizmi ise tehdit algısının göreceli güç kapasitesine göre şekillendiğini gözden kaçırdığı noktasında eleştirilmektedir (Rose, 1998: 149-151). Bu yüzden yanlış değerlendirme yapılarak etkisiz veya az etkili/epifenomenal faktörlere gereğinden fazla nedensel önem yüklenebileceğini ortaya koyarak (Rose, 1998: 151),

teorilerin aynı uluslararası ortamdaki devletlerin neden farklı politikalar izlediği ya da farklı iç ve dış yapıdaki devletlerin neden benzer politikalar izlediklerini açıklama konusundaki eksiklikleri gidermek için neoklasik realizm değişkenlerini çeşitlendirmiştir (Rose, 1998; Ripsman vd, 2009: 21). Bu çeşitliliğin sonucunda farklı analiz düzeylerinde birden çok faktörü dikkate alma yeteneği neoklasik realizme gücünü vermiştir (Sherrill, 2015: 4). Yani neoklasik realizm olayların nedenlerini hem yapısal hem de birim düzeyine konumlandırmakta, birim düzeyindeki faktörler devletlerin rasyonel olmayan davranışlarını açıklama konusunda yardımcı olmaktadır. Devletlerin içsel özellikleri sistemik sınırlamalara verilecek yanıtlarda karar alıcıya rehber olmaktadır (Ripsman vd, 2009: 21-22).

Neoklasik realistler, devletlerin güvenlik arayışında olduklarını kabul etmekle birlikte kurama göre bu arayış yoğun değildir (Bayar, 2019: 41). Kuram, güvenlik arayışı yerine devletlerin anarşik uluslararası ortamın sebep olduğu belirsizlikleri aşmak için dış çevrelerini kontrol etmeye ve şekillendirmeye çalıştıklarını varsaymaktadırlar. Bu nedenle, neoklasik gerçekçiliğin temel ampirik tahmini, devletlerin sahip oldukları göreceli maddi güç kaynaklarının miktarının artmasının dış politika faaliyetlerini arttırmasına ve yurt dışında daha fazla nüfuz alanı arayışına girmelerine sebep olacağı, güçleri azaldıkça dışa dönük hedef ve isteklerin de bu duruma paralel olarak azalacağı şeklindedir (Rose, 1998: 152). Neoklasik realizm, bu şekilde devletlerin kendi dış çevrelerini yorumlama ve bunlara tepki verme şeklini anlamak için, sistemik baskıların karar vericilerin algıları ve yerel özellikler gibi birim seviyesinde ara değişkenler aracılığıyla nasıl dönüştürüldüğünü analiz etmek gerektiğini söylemektedir (Rose, 1998: 152).

Yerel düzey değişkenlerin sadece liberalizm için ayrıldığına dair argümanların aksine, bu değişkenleri dikkate alması kuramı realist gelenekten çıkarmamaktadır. (Rathbun, 2008: 300-301). Aksine neoklasik realizm çeşitli analiz seviyelerinden değişkenleri kullanarak dış politika, büyük strateji, yapısal dönüşümler ve ittifak tercihleri gibi sonuçları daha güçlü bir şekilde açıklamaktadır (Ripsman vd, 2016: 7). Kuram sadece sistemik unsurlara bakarak yaşanan birçok gelişmenin açıklanmasında zorluklar yaşanacağını ileri sürmekle birlikte, sistemik unsurlara önem vermektedir (Rose, 1998: 165). Bu yüzden yapısal faktörler devletlerin stratejik tercihlerini anlamak açısından önemlidir. Bir sonraki kısımda neoklasik realizmin bağımsız değişkeni olarak yapısal faktörler incelenecektir.

1.2. Bağımsız Değişken: Yapısal Faktörler

1.2.1. Güç ve Kapasite

Neoklasik realist teori şu varsayım ile başlar: “devletlerin dış politikası, her şeyden önce uluslararası sistemdeki yeri ve güç kapasitesine göre şekillenmektedir” (Ripsman vd, 2016: 56). Bu argüman, devletleri temel aktör olarak gören neoklasik realistlerin (Ripsman vd, 2016: 35) sistemsal değişkenleri dikkate aldıklarının kanıtıdır. Devletlerin uluslararası ilişkilerdeki en genelleştirilebilir özelliğinin sistemdeki konumu olduğundan hareket eden neoklasik realist düşünürler sahip olduğu göreceli güç gibi sistemik faktörlerin bir devletin dış politikası üzerinde etkisi olduğunu ve devletin politik tercihlerinin uluslararası çevrenin sunduğu sınırları ve fırsatları aşamayacağını vurgulamıştır (Rose, 1998: 151).

Neoklasik realizme göre uluslararası siyaset, niyetlerin ve kapasitelerin belirsiz ve kaynakların sınırlı olduğu dünyada, devletler arasında bitmeyen bir güç ve etki mücadelesidir. Bu yüzden güç ve gücün göreceli dağılımı neoklasik realist teorisinin açıklayıcı değişkenlerinden birisidir. Güce yüklenen bu öneme rağmen klasik realizm, neorealizm ve neoklasik realizm arasında gücün en ideal tanımı ve nasıl ölçüleceği konusunda anlaşmazlıklar vardır (Ripsman vd, 2016: 43). Buna rağmen yapısal realistler ve bazı klasik realistler gibi neoklasik realistler de bir devletin maddi kapasitesini ortaya koymak için bazı ölçüler ve kapasite göstergeleri kullanmaktadır. Olağan ölçüler arasında devletlerin gayri safi milli hasılası, yıllık savunma harcamalarının gayri safi milli hasıla içindeki oranı, silahlı kuvvetlerinin büyüklüğü ve örgütlenme yapısı, askeri araştırma geliştirme kapasitesi, nüfus büyüklüğü ve nüfus içindeki demografik eğilimler ile doğal kaynaklar ve ülkesel büyüklük yer almaktadır. Morgenthau ve diğer bazı klasik realist düşünürlerin değerlendirmeye dahil ettiği ulusal moral, liderlik ve diplomasinin niteliği gibi soyut güç bileşenleri de gücün hesaplanmasından neoklasik realistler tarafından dikkate alınmaktadır (Ripsman vd, 2016: 44).

Devletlerin sahip olduğu kapasite, uluslararası ve bölgesel sistemlerin yapısını belirlemenin yanında sistem içindeki aktörlerin birbirlerine yaklaşımını etkileyen önemli bir faktördür. Bu yüzden devletler arasındaki güç dağılımı devletler arasındaki ilişkileri açıklamak için önemli bir değişken olarak değerlendirilmektedir. Göreceli güç, devletlerin (veya devletler adına hareket eden elitlerin) çıkarlarını nasıl tanımladıklarına

ve belirli amaçları nasıl takip ettiklerine ilişkin parametreleri belirler (Taliaferro vd, 2009: 28). İster dünya hakimiyeti isterse sadece bekasını sağlamak hedefinde olsun, devletler ulusal amaçlarına ulaşmak ve hedeflerini güvence altına almak için güce ihtiyaç duymaktadır (Schweller, 2003: 326).

Neoklasik realistler, devletlerin dış güvenlik politikalarını öncelikle uluslararası sistemde ortaya çıkan ve her bir devletin politika seçeneklerini şekillendiren tehditleri ve fırsatları göz önünde bulundurarak inşa ettikleri konusunda yapısal realistlerle hemfikirdir. Yine de neoklasik realistler yapısal güç dengesi kuramlarının ima ettiği gibi, devletlerin değişen uluslararası koşullara zorunlu olarak mekanik bir şekilde yanıt verdikleri imasını reddetmektedir (Ripsman vd, 2016: 19). Dış politikayı şekillendirme açısından sistemik ve birim düzey değişkenler arasındaki ilişkileri karmaşık olarak değerlendiren Taliaferro ve diğerleri, birim düzeyindeki değişkenlerin büyük ya da küçük olmasına bakmaksızın tüm devletlerin sistemik zorunluluklara tepki verme kapasitesini kısıtlayıcı veya kolaylaştırıcı etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedir (Taliaferro vd, 2009: 4). Devletlerin sahip olduğu güç kapasitesi devletlerin davranışlarını açıklamak için gerekli olmakla birlikte yeterli görülmemektedir. Güç, politik tercihin bağlamını belirlemekle birlikte seçimlerin neden, ne zaman ve nasıl yapıldığını açıklama konusunda sadece güce dayanmak eksik bir değerlendirmeye sebep olmaktadır. Göreceli güç devletlerin karşılaştığı tehdit ve fırsatları ortaya koymakta fakat stratejik tercihleri açıklamak için yerel değişkenlere ihtiyaç duyulmaktadır. Yerel değişkenlerin dahil edilmesi önemli olmakla birlikte devletler yapısal faktörlerin belirlediği aralıktaki seçenekler arasından tercih yapılmaktadır (Juneau, 2015: 25).

Güç, bir devletin dış politikasına etki edebilecek kullanılabilir varlıklara sahip olması anlamına gelmektedir. Neoklasik realistler gücü siyasetin merkezine yerleştirmekle (Lobell, 2009: 54) birlikte mutlak güçten ziyade göreceli gücün bir ülkenin dış politikasının temel parametrelerini oluşturduğunu iddia etmektedir (Juneau, 2015: 35; Rose, 1998: 146-47). Fakat gücü doğrudan dış politika davranışına bağlayan bir *aktarım kaybı* olmadığına vurgu yapmaktadırlar. Dış politika tercihlerinin siyasi liderler veya elitler tarafından gerçekleştirildiğinden hareket eden neoklasik düşünürlere göre önemli olan sahip olunan mevcut güç değil, liderlerin bu gücü nasıl algıladığıdır. Bu algılara göre şekillenen dış politika sistemik baskı ve teşviklerden etkilenmekle birlikte sistem, devletleri belli bir şekilde davranmaya zorlamamakta, bunun yerine belli ölçüde

sınırlandırmakta ya da teşvik etmektedir (Rose, 1998: 146-47). Karar alıcı, uluslararası veya bölgesel sistemik güç dengesini değiştirecek şekilde hareket eden devletlerin güç bileşenlerinde meydana gelen değişimlerden endişe duymaktadır (Lobell, 2009: 62). Yabancı bir devletin güç bileşenindeki değişiklik bir koalisyonunun ortaya çıkmasına sebep olursa, karar alıcı tehdit tespitinde kısıtlamasız kalacak (Lobell, 2009: 64) ve bu duruma uygun bir ittifak stratejisi tercihinde bulunacaktır. Bu yüzden devletler, özellikle düşman olarak algıladıkları devletlerin iç ve/veya dış dengeleme yoluyla güç bileşenlerinde meydana gelen değişikliklerden tehdit algılayacaktır. Bu nedenle devletlerin kullanabileceği toplam güç, başkalarına karşı oluşturdukları tehdidin önemli bir bileşeni (Walt, 1990: 23) olmakta ve güç dengesizlikleri ve askeri olarak zayıf olmak tehdit algısını etkilemektedir (Garcia-Retamero vd, 2012: 180; Rousseau and Garcia-Retamero, 2007: 745).

1.2.2. Tehdit ve Fırsatların Açıklığı

Neoklasik realizm, sistemin devletlere sunduğu sinyal ve bilgilerin netliğini önemli bir değişken olarak değerlendirmektedir (Ripsman vd, 2009: 282-287; Ripsman vd, 2016: 49-50). Bu bağlamda netliğin üç bileşeni: 1) tehdit ve fırsatların fark edilebilme derecesi; 2) sistemin tehdit ve fırsatların ortaya çıktığı zaman dilimleri hakkında net bilgi saylayıp sağlamadığı ve 3) ideal politika seçeneklerinin öne çıkıp çıkmadığı olarak görülmektedir (Ripsman vd, 2016: 46). Bu bileşenler ortaya koyulmakla birlikte uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklanan devletlerin hayatta kalma mücadelesinde olması ve diğer devletlerin niyetlerini değerlendirmenin zorluğu devletler için genel bir belirsizlik ortamının oluşmasına sebep olmaktadır. Bu belirsizlik ortamında devletler adına sistemin verdiği mesajlar nadiren açık veya net olmaktadır (Ripsman vd, 2016: 37).

Anarşi, uluslararası ilişkileri ve uluslararası sistemin yapısını açıklamak için kullanılan temel kavramlardan birisidir (Yalvaç, 2011: 72). Realist gelenek içinde yer alan değerlendirmeler uluslararası sisteme önem vermekle birlikte, anarşi sistemin yapısının temel ve değişmez özelliği olarak görülmektedir (Yalvaç, 2011: 81; Mearsheimer, 2014; Watz, 1979). Burada ileri sürülen anarşi, kaos ve düzensizlikten ziyade merkezi bir otoritenin ve/veya saldırgan davranış sergileyen devletleri cezalandıracak bir üst otoritenin olmaması anlamında değerlendirilmektedir. Yani iç siyasal sistemleri düzenleyen hiyerarşik yapının aksine uluslararası sistemde merkezi bir üst otoritenin

olmamasının yaratmış olduğu belirsizliğe vurgu yapılmaktadır (Waltz, 1979). Bu belirsizliğin yaratmış olduğu durum sebebiyle devletler, diğerk devletlerin niyetlerinden emin olamamakta ve buna göre güvenlik stratejileri izlemektedir.

Neoklasik realizm, uluslararası politikanın kıtk kaynaklar ve yaygın belirsizliğin hüküm sürdüğü bir dünyada devletler arasındaki maddi güç ve güvenlik için sürekli bir mücadele olduğunu varsayar. Anarşiye yapılan vurgu yapısal realistlerle aynı olmakla birlikte anarşi, uluslararası çatışmanın nedeni olarak görölmektedir. Bu yüzden sistemik etkenler kendi güvenliklerini sağlamaları adına devletleri teşvik etmektedir. (Taliaferro vd, 2009: 4). Sistemin anarşik yapısının birimler arasında oluşturduğu belirsizlik devletleri güvenlik ve bekalarını sağlamaları için yönlendirmektedir. Buna rağmen bir sistem içinde ortaya çıkan sistemik teşvik ve tehditler nadiren açıktır. Bu yüzden sistemik kısıtlamalara ve fırsatlara nadiren optimal bir yanıt verilir (Ripsman vd, 2016: 37). Neoklasik realistler, devletlerin anarşinin yaratmış oluğu belirsizlik durumuna dış çevrelerini kontrol etmeye ve şekillendirmeye çalışarak yanıt verdiklerini varsayar (Rose, 1998: 152).

Belirsizlik, uluslararası ilişkilerde birçok önemli olgunun temel itici gücü olarak kabul edilmektedir. Düşmanın kapasitesi veya niyetleri hakkındaki belirsizlik, yanlış algılamadan kaynaklanabilmektedir. Bu durum devletler arasında güvenlik ikilemlerine yol açabileceği gibi silahlanma yarışlarının yanı sıra savaş riskine yol açabilmektedir (Jervis, 1976 ve 1978; Kaplow and Gartzke; 2021). Bu bağlamda belirsizlik olgusu, “toplumsal yaşamın doğasında var olan öngörülemezliklerle ilgilidir. Bu belirsizlik durumu birçok kaynaktan beslenebilir, değişik şekiller alabilir ve değişik sonuçlar doğurabilir” (Dersan, 2006: 124). Belirsizlik, anarşik uluslararası sistemin doğal bir özelliği olarak değerlendirmekle birlikte, uluslararası sistemin nadiren net mesajlar verdiği, devletlerin güç kapasitelerindeki değişimlerden ve diğerk devletlerin niyetlerinden dolayı karar alıcıların belirsizliklerle karşı karşıya kaldığı ileri sürölmektedir (Ripsman vd, 2016: 51). Rathbun’a göre belirsizlik uluslararası ilişkiler alanındaki araştırma geleneklerinin merkezinde yer almaktadır. Özellikle realist gelenek belirsizliğı anarşinin neden olduğu korku ve saldırganlık olarak tanımlamaktadır (Rathbun, 2007: 533). Realizmde belirsizlik devletlerin etkileşim içinde bulundukları aktörlerin niyetleri, ilgi alanları/hedefleri ve güçlerine yönelik bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Rathbun, 2007: 537). Bu gibi önemli bilgilerden yoksun kalmak ise anarşinin hakim olduğu sistemde yaptırım uygulayacak bir mekanizmanın veya saldırganı cezalandıracak bir üst

otoritenin yokluğunda devletleri önemli meydan okumalarla karşı karşıya bırakmaktadır (Rathbun, 2007: 537).

Devletlerin niyetlerinin belirsiz olduğu bir ortamda korku düzeyi zamana ve mekana göre değişse de etkisi önemsiz bir düzeye indirilemez. Devletlerin diğer aktörlere yönelik korkusunun temeli devletlerin birbirlerine karşı suç işleme kapasitesine ve bunu yapma güdüsüne sahip olabileceğindendir. Böyle bir yapıda temel amacı hayatta kalmak olan devletin diğer devletlerden şüphe duyması ve diğerlerine güvenme noktasında isteksiz olması korkunun gerekliliğidir. Bu yüzden devletlerin kendilerini güvende hissetmesi için diğer aktörlerin niyetleri konusunda net bilgiye ihtiyaç vardır. Fakat niyetlerden kesin emin olunamayacağı gibi bu niyetlerin değişme ihtimali olduğundan devletler kendilerini mutlak güvende hissetmezler (Mearsheimer, 1994: 10-11).

Anarşinin yaratmış olduğu belirsizlik, karar alıcıların diğer devletlerin şimdiki veya gelecekteki niyetlerinden ve kapasitelerinde meydana gelen göreceli değişimden emin olunamamasına sebep olmaktadır (Taliaferro, 2001: 136). Dolayısıyla devletler birbirlerinin mevcut niyetleri dışında gelecekteki niyetleri ve göreceli kapasiteleri hakkında belirsizlikle karşı karşıya kalmaktadır. “Aç gözlü” veya “güvenlik arayışı” motivasyonundan hangisine sahip olduğuna bakılmaksızın bir devletin gelecekteki niyetinden asla emin olunamaz. Geleceğe dair bu belirsizlik ve kapasite değişimleri devletler arasında işbirlikçi veya rekabetçi politikalar için teşvik ve caydırıcılık yaratmaktadır (Taliaferro, 2001: 145).

Bu şekilde niyetler hakkındaki belirsizlik, devletlerin ittifak seçimlerinde belirleyici olabilmektedir. Walt’ın bu önermeye verdiği örnek Almanya’nın amaçlarına ilişkin değişen algıların Üçlü İtilaf’ın kurulmasına yardımcı olduğudur. Walt’a göre, bu ittifakın kurulmasında Alman gücünün artması önemli bir rol oynamış olmakla birlikte, Alman niyetlerinin önemi göz ardı edilmemelidir (Walt, 1990: 25). İngiltere’nin Almanya’ya ancak saldırganlık gösterirse ve fetih yoluyla genişlemeye çalışırsa karşı çıkacağı ileri sürülmüştür. Bu şekilde Walt, niyetlerin belirsizliğinin önemine vurgu yapmaktadır (Walt, 1990: 26). Bu örnekten hareketle Almanya’nın saldırgan/revizyonist politikaları İngiltere için tehdidin açık bir hal aldığı şeklinde net mesajlar verdiğinde İngiltere’nin harekete geçeceği belirtilmiş ve stratejik tercihini sistemin mesajlarının netliğine göre yapacağı ortaya koyulmuştur.

Neoklasik realizme göre tehdit ve fırsatların net bir biçimde ayırt edilebilir olması sistemin verdiği mesajların netliği ile alakalıdır. Belirsizlik ortamında devletler adına sistemin verdiği mesajlar nadiren açık veya net olmakla birlikte, bir devletin diğer devletlere açık bir tehdit oluşturduğunu ortaya koyan üç nitelik vardır: 1- Devletin toprak bütünlüğüne veya temel çıkarlarına zarar vermek için revizyonizm veya açık düşmanlık; 2- Devlete zarar verebilecek ekonomik ve askeri kapasiteye sahip olmak; 3- Yakınlık hissi yani tehdit kaynağının kısa sürede zarar verme yeteneğini kullanacağına dair beklentilerdir (Ripsman vd, 2016: 46). Bu şekilde düşmanca niyetler gösteren devletler karşısında algılanan mesajlar daha açık olmakta ve buna uygun politika seçenekleri tercih edilmektedir.

Tehdit gibi açık fırsatlar da devletin stratejilerinin belirlenmesinde önem taşımaktadır. Devletin kapasitesini artırması ve rakiplerine üstünlük sağlamasının yanı sıra potansiyel rakiplerin güç kapasitelerindeki gerilemeler devlet açısından fırsat ortamları yaratmaktadır. Bu açıdan bakıldığında fırsatlar da üç bileşeni içermektedir: 1- Göreceli gücün söz konusu devlet lehinde olduğuna dair kanıt; 2- Söz konusu bölgedeki diğer devletlerin, kapasitesi artan devletin hamlelerine karşı gelebilecek siyasi kararlılıktan yoksun olduğuna dair kanıtlar; 3- Devletin lehine olan kapasite dengesinin sonsuza kadar sürmeyeceği için mümkün olan en kısa sürede harekete geçme durumudur (Ripsman vd, 2016: 47). Sistemin göndermiş olduğu tehdit ve fırsat mesajları liderin filtresinden geçerek dış politika stratejilerinin belirlenmesinde önemli bir etken olmaktadır. Dolayısıyla sistemik sinyal ve bilgilerin net olması devletlerin rasyonel politik tercihler yapmaları açısından önemlidir ve tercihleri etkilemektedir.

1.2.3. Yapısal Dönüştürücü Olarak Coğrafya

Yapısal dönüştürücüler devletlerin belli diplomatik ve askeri stratejileri yürütmesini sağlayan yeteneklerin dağılımına atıfta bulunur (Taliaferro, 2001: 137). Bu faktörler, devletlerin diğer devletlerin kapasitelerine yönelik algılarını etkileyeceği için devletler arasındaki güvenlik stratejilerinin oluşumunda etkili bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Yapısal dönüştürücüler, stratejik etkileşim parametreleri ve yerel birimlerin olası davranışları üzerindeki sistemik faktörlerin etkisini hissetme derecesini değiştirebileceği için önemlidir ve dikkate alınması gerekmektedir (Ripsman vd, 2016: 40). Bu yüzden yapısal dönüştürücülerin politika stratejilerinin belirlenmesindeki rolü yadsınamaz. Bu

bağlamda coğrafya, politik tercihlerin ortaya çıkışı üzerindeki etkisi ile neoklasik realist okulun dayandığı önemli yapısal dönüştürücülerden birisidir (Lobell, 2010).

Devletleri uluslararası örgütler, küresel firmalar ve sivil toplum kuruluşları gibi uluslararası faaliyet gösteren diğer aktörlerden ayıran temel özelliği sahip olduğu coğrafi mekandır. Devletler dünyanın belirli bir bölgesinde ayrıcalıklı bir biçimde bir alan işgal etmektedir ve burada sahip olduğu egemenlik devleti diğer uluslararası aktörlerden ayırmaktadır (Boulding, 1959: 123). Coğrafya devletlerin en kalıcı özelliği olduğundan dış politikanın şekillenmesinde önemli bir faktör olarak dikkate alınmaktadır (Ediz, 2019: 103).

Coğrafya, özellikle devletin sahip olduğu konum ve büyüklük, bir devletin karşısına çıkacak tehdit ve fırsatlar üzerinde önemli bir etkidir. İngiltere'nin ada ülkesi olması bu ülkeyi Avrupalı büyük güçlerin işgalinden koruduğu gibi İngiltere'nin tarihsel olarak sahip olduğu güç statüsünden önemli ve merkezi bir rol oynamıştır. İngiltere'nin aksine Polonya'nın sahip olduğu konum ve fiziksel engellerin yokluğu Almanya ve Sovyetler arasında savunmasız bir şekilde kalmasına sebep olmuştur (Juneau, 2015: 37). Bu örnekler Mearsheimer'ın "coğrafya saldırganlığı kolaylaştırabilir veya zorlaştırabilir" şeklindeki görüşünü desteklemektedir. Devletler arasındaki kara savaşlarında, doğal tamponlar ve engeller (okyanuslar, dağlar, büyük nehirler, çöller), bölgenin büyüklüğü ve zorlu arazi gibi faktörler savunma yapan devlete saldırgan karşısında avantaj sağlayabilmektedir. Bunun yanı sıra suyun durdurma gücü, devletlerin güçlerini uzun mesafelere yansıtmasını zorlaştırmaktadır (Mearsheimer, 2014: 44). Yani gücü uzun bir mesafeye yansıtmanın lojistik yükü, saldırganın görece savaşma gücünü azaltma eğiliminde olacaktır (Lobell, 2010). Dolayısıyla ülkenin mevcut coğrafi konumu ve fiziksel coğrafi özellikleri bazı birimler için kısıtlamalara sebep olurken sistemin yapısı içerisinde stratejik imkanlar da sağlayabilmektedir (Ripsman vd, 2016: 41). Düşman olarak görülen ülkelere karşı fiziksel mesafe, ülkenin sahip olduğu stratejik derinlik ve topografik engel ve bariyerlerin varlığı ve/veya eksikliği devletlerin güvenlik stratejileri üzerinden etkiye sahip olabilmektedir (Ripsman vd, 2016: 42). Ayrıca coğrafi olarak değerli bölgelerde yer alan ülkeler benzer kapasite veya büyüklükteki diğer devletlerle kıyaslandığında daha ayrıcalıklı bir konuma gelebilmektedir (Miglietta, 2001: 5). Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, bir devletin hedefleri ve stratejileri kendi

coğrafyası ve etkileşimde bulunduğu devletlerin coğrafyası tarafından şekillenmektedir (Juneau, 2015: 37).

Devletler etkileşimde bulundukları diğer devletlerle bölgesel alt sistemleri oluşturmaktadır. Bu şekilde bölgesel alt sistemler içinde bulunan devletler açısından tehdit ve fırsatlar sunabilmektedir. Yönetici elitlerin bölgesel çevrelerini birincil endişe kaynağı olarak görmelerinden (Thompson, 1973: 91) hareketle devletlerin içinde bulundukları bölgesel yapılar önem kazanmaktadır. Bu yapılar kendi dinamiklerine sahip oldukları için bölgesel devletlerin bu sistem içerisinde kendilerine özgü gündemleri olabilmektedir. Bu yüzden devletlere yönelik tehditler alt sistemik veya bölgesel sistem ve yerel çevreden kaynaklanabilmektedir (Lobell, 2009: 43).

Bölgesel alt sistemler kendi iç dinamiklerine sahip olmakla birlikte aynı zamanda küresel sistemin bir parçasını oluşturmaktadır. Küresel aktörlerin ya da bölge dışı devletlerin bölgesel sorun ve krizlere dahil olması ve bölge devletleriyle ittifak ilişkileri kurmasından dolayı bölgesel gelişmeler küresel boyutlara ulaşabilmektedir (Karaca ve Yüce, 2017: 160). Özellikle stratejik kaynaklara sahip olmaları ve jeostratejik bir coğrafi konum işgal etmeleri zayıf devletleri büyük güçler için değerli bir konuma getirmektedir (Miglietta, 2001: 5).

Bölgesel güçler için, sistemik tehditler büyük güçlerden ve bunların bölgesel dinamikler üzerindeki etkisinden kaynaklanmaktadır. Soğuk Savaş sırasında Amerikan-Sovyet rekabeti bölgesel siyasete dünyanın farklı bölgelerinde farklı derecelerde nüfuz etmiştir (Lobell, 2009: 48). Bu nüfuz etme durumu ve ittifaklar kurulması gibi gelişmeler bölgesel güç dağılımında büyük güç politikalarından kaynaklanan değişimler yaşanmasına sebep olmuştur. Güç dağılımında yaşanan değişimler ise bölgesel devletler için yeni fırsatlar veya tehditler ortaya çıkarmıştır (Lobell, 2009: 49). Her ne kadar bölgesel alt sistemler kendi dinamiklerine sahip olsa da küresel güçlerin bölgeye yönelik ilgileri ve politikaları bölgesel güç dağılımını etkileyebilmektedir. Bu durum güç dengesi aleyhine değişen devletler için tehdit algısını artırırken, yapısal değişiklikler bazı devletler için fırsatlar yaratmaktadır. Bu yüzden ittifakların yoğunluğunu etkilediği düşüncesinden hareketle ittifak stratejilerinin belirlenmesi açısından coğrafya önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir (Lobell, 2010).

Politika yapıcılar, güç, sistemin yapısının açıklığına bağlı olarak verilen sinyallerin netliği ve yapısal dönüştürücü olarak coğrafyanın etkisini dikkate alarak gelen yapısal mesajlara uygun stratejileri tercih ederken, bu tercihler genellikle algıları etkileyen imaj ve algılar gibi yerel düzey değişkenlerden etkilenmektedir (Ripsman vd, 2016: 33). Bu yüzden ara değişkenin karar alıcı olduğu ortaya koyulduktan sonra imaj ve algıların etkisi açıklanacaktır.

1.3. Ara Değişken: Karar Alıcı ve Algılar

1.3.1. Dış Politika Uygulayıcısı Olarak Karar Alıcı

Neoklasik realizm, sadece sistemik faktörlerle sınırlı bir dış politika teorisinin eksik olacağını savunmaktadır. Bu yüzden devletlerin dış çevrelerini yorumlamaları ve bu yoruma bağlı olarak verdikleri tepkileri açıklayabilmek için sistemik uyarıcıların yerel birim seviyesindeki ara değişkenler aracılığıyla nasıl dönüştürüldüğünün analiz edilmesi gerekmektedir (Rose, 1998: 152; Schweller, 2003: 336-7). Yani sistemik mesajlar onları algılayarak yanıt verecek olan devlet prizmasından geçmelidir. Dolayısıyla bir devletin dış politikasını anlamak için, ülkedeki benzersiz *algılama, karar alma ve politika uygulama* süreçlerini incelemek gerekmektedir (Ripsman vd, 2016: 31). Bu şekilde devlet uluslararası sistem ile dış politika arasında ara değişken olarak değerlendirmektedir (Lobell, 2009: 44). Devletlerin algılama, karar alma ve politika uygulama aşamalarını etkileyen içsel faktörlere bakıldığında liderin algıları ve imajları, stratejik kültür, devlet-toplum ilişkileri ve iç siyasi kurumlar göz önünde bulundurulmaktadır (Ripsman vd, 2016: 58-79).

Neoklasik realizme göre özel bir durumu, dönemi ve olayı anlamak için maddi güç ve dış politika çıktılarını birbirine bağlayan nedensel zincir dikkate alınmalıdır. Yani sistemik etkilerin ötesine geçmeksizin uluslararası ilişkilerde yaşanan gelişmeleri açıklama noktasında zorluklar yaşanacaktır (Rose, 1998: 165). Bu bağlamda gücün tek başına eylemi belirlemediği fakat politika seçeneklerine sınırlar koyduğu kabul edilmektedir. Böylece karar alıcı sistemdeki devletlerin gücüne bağlı olarak ortaya çıkan politika seçenekleri arasından birini takip etmenin en iyi yolu hakkında karar verebilmektedir (Herrmann and Fischerkeller, 1995: 418). Bu şekilde neoklasik realizm devreye ara değişkenleri sokmakta ve daha verimli analizlerin yapılmasını sağlamaktadır. Bu değişkenler inceleme konusu olan devlete ve döneme göre farklılık gösterebilmektedir.

Bu bağlamda devletlerin karar alma süreçlerini inceleyen araştırmacılar uluslararası sistemdeki benzer konumlara sahip devletlerin neden farklı şekillerde tepki verdiklerini açıklarken yönetici elitleri ön plana çıkarmış (Hermann and Hagan, 1998: 125) ve önemli ara değişkenlerden birisi olarak devletin yönetici kadrosunu oluşturan bireysel karar vericiler dikkate alınmıştır. Politika tercihleri siyasi liderler ve seçkinler tarafından yapıldığı için karar alıcının yapmış olduğu değerlendirmeler, yapı ve devlet davranışları arasında yer alan bir ara değişken olarak görülmektedir (Schweller, 2003: 336-7). Çevrenin devletlerin politikalarının genel çerçevesini etkileyebileceğini fakat özel olaylar karşısında verilen tepkileri açıklayabilmek için diğer düzeylerden değişkenlerin karar almada önemli olduğunu ileri sürülmüştür (Jervis, 2017: 17). Levy, “yerel faktörlere daha fazla rol verilmesinin, teorilerinin açıklama gücünü artıracak ve bireysel savaşların tarihsel analizi için daha yararlı kavramsal çerçeveler sağlayacağını” ileri sürerek analizlerde değişken sayısının artırılmasının önemine vurgu yapmıştır (Levy, 1988: 653). Bu yüzden liderler devletlerin politika tercihlerini anlamak için analizlere dahil edilmiştir. Jervis, liderlerin uluslararası politikada ne kadar önemli olduğu sorusuna cevap vermenin imkansız olduğunu belirtmekle birlikte, bu sorunun tanıdık olduğunu (Jervis, 2013) belirterek uluslararası ilişkilerde lidere verilen öneme vurgu yapmaktadır. Birey, Waltz’un birinci imge olarak gösterdiği şekilde analiz birimi olarak değerlendirmelere dahil edilmiştir (Waltz, 2009).

Dış politikanın oluşturulmasında hangi liderlerin düşüncelerinin hakim olacağı, karar biriminin niteliğine ve karar vermekten kimin sorumlu olduğuna bağlıdır (Hermann and Hagan, 1998: 130). Ripsman ve diğerlerinin “dış politika uygulayıcısı” olarak adlandırdığı bu grup “cumhurbaşkanı, başbakan veya diktatörler gibi yöneticiler ve dışişleri ve savunma politikalarının şekillenmesinden sorumlu kabine üyeleri, bakanlar ve danışmanlardan” oluşmaktadır (Ripsman vd, 2016: 61). Dış politika süreçleri içinde bulunduğu çevreden etkilenmektedir. Bu açıdan rejim tipleri dış politikanın belirlenmesinde önemli bir faktör olmaktadır. Yani rejim tipleri devletin dış politika yapım süreçlerinin içeriğini belirlemektedir (Üçbaş, 2020: 66). Farklı rejim türlerine bağlı olarak dış politika uygulayıcısı değişiklik göstermekle birlikte otoriter ve demokratik olmayan rejimlerde genellikle devletin başındaki lider kararları almaktadır. Bazı rejimlerde liderlerin karar verme süreçlerini etkileyerek kısıtlayabilecek mekanizmalar var olmaktadır (Efegil, 2012: 219). Fakat demokratik olmayan yönetimlerde, liderler dış

politikalarını şekillendirirken iç aktörleri daha kolay bir şekilde bastırabilir ve diğer iç aktörleri dikkate almaz (Hermann and Hagan, 1998: 130). Otokratik sistemlerde liderler dış politika kararlarını alırken daha az kısıtlama ile karşılaştığı için (Tüysüzöğlu, 2022: 93) bu tür rejimler liderlere karar alma sürecinde daha fazla serbesti sağlamaktadır (Byman and Pollack, 2001: 146). Rejim tipinin yanı sıra her karar vericinin kendi yetkinlik alanını yorumlama ve onun üzerindeki kısıtlamaları algılama biçimi de önemlidir. Karar alıcı sahip olduğu rolü dar terimlerle tanımlarsa, örneğin birincil sorumluluğunun politika oluşturmaktan ziyade dışişleri bakanlığını yönetmek olduğunu düşünürse, birçok konuda etkisi azalacaktır. Diğer yandan, karar verici yetki alanını geniş anlamda tanımlayarak yetkisini artırabilmektedir (Holsti, 1967: 36). Bu şekilde siyasi kişiliklerin etkin olduğu rejimlerde devlet-toplum ilişkileri ve iç siyasi kurumların etkisi karar alma süreçlerinde etkisiz kalmakta ve ikincil konuma düşmektedir (Balcı vd, 2019: 27). Bu yüzden söz konusu dönemde kritik ittifak tercihlerini anlamak için karar alıcının düşman olarak gördüğü aktörlere karşı sahip olduğu algıları ve imajı dikkate alınacaktır.

1.3.2. Algılar ve İmaj

Neoklasik realizm, devletin güvenliğinin sağlanmasından sorumlu olarak gördüğü liderin dış politika analizi açısından önemli bir aktör olduğunu varsaymaktadır. Lidere böyle bir pozisyon verilmesinin nedeni ise devletle ilgili her çeşit bilgi ve veriye ulaşabilmesinden dolayıdır. Ayrıca lider sistemsel uyarıcılardan algıladığı sinyalleri değerlendirip dış politika stratejilerini bu değerlendirmeye göre belirleyerek ortaya bir çıktı, yani politika tercihi koymaktadır (Ripsman, 2009: 172). Ripsman'a göre iktidar dışındaki yerel aktörler özellikle güvenlik politikalarında diğer herhangi bir alanda olduğundan daha az etkili olmalıdır. Ulusal güvenlik politikasının sahip olduğu önem ve hatalı politikaların devlete yükleyeceği potansiyel sonuçlar, ki bu savaşta yenilgi ve hatta egemenlik kaybı olabilir, ağır olacağı için dış politika uygulayıcıları bu konuda etkin olan tek aktör olmalıdır. Ayrıca siyasi iktidar ulusal güvenlik konusunda diğer yerel aktörlere göre daha fazla gizli bilgiye erişme imkanına sahip olduğu için güvenlik politikalarında daha etkili kararlar alabilir (Ripsman, 2009: 180). Sonuç olarak, devletin dış politika seçimlerini anlamak için, sistemik baskılara tepki verme biçimlerini etkileyebilecek kritik ara değişkenler olan siyasi liderleri inceleme konusu yapmak faydalı olmaktadır (Ripsman vd, 2016: 63).

Liderin bu önemi göz önünde bulundurularak, dış politikada karar verme süreçlerini ve uluslararası ilişkileri açıklayabilmek için bilişsel kavramları içeren argümanlar geliştirilmiştir. Böylece liderlerin önceden var olan inançları, düşman imajları ve politik karar verme süreçlerinde bilişsel önyargıların açık bir rol oynadığı ortaya koyulmuştur (Taliaferro, 2001: 141). Bilişsel kavram ve argümanlara dayanan karar verme modellerinin ampirik temeli, öznenin algıları yani dış politika karar alıcısının gerçeklik inşası üzerine iddialara dayanmaktadır (Hermann vd, 1997: 422). Boulding'e göre uluslararası sistem içinde davranışları belirleyen gerçekler değil, imajlardır. Asıl olan dünyanın nasıl olduğundan ziyade aktöre nasıl görüldüğü yani aktörün dış çevresini ve kendisini nasıl algıladığıdır. Çünkü sahip olduğu imaj aktörün hareket tarzını etkilemektedir (Boulding, 1959: 121). Psikolojik modeller, kriz durumlarında karar vericinin bilgiyi nasıl işlediğine dair bilişsel kısıtlamaları ortaya koymaktadır. Bu modeller, tarihten alınan dersler, liderlerin inançları ve imajlar gibi çeşitli bilişsel açıklamalara vurgu yaparak (Ripsman vd, 2016: 62) karar alıcının seçimlerini analiz etmeye yardımcı olmaktadır. Bu noktada yapılan çalışmalar imaj ve politika tercihi arasında ilişki olduğunu ileri sürmektedir (Hermann vd, 1997: 403-404).

Liderin algıları, uluslararası konulara olan bakış açılarını şekillendirmektedir. Bu algılar devletlerin yapısal faktörlere nasıl tepki vereceğini belirlemektedir (Taliaferro, 2001: 142). Liderlerin olaylar karşısında yapmış oldukları yorumlar deneyimlerinden, hedeflerinden, dünya hakkındaki inançlarından ve siyasi duyarlılıklarından kaynaklanmaktadır (Hermann and Hagan, 1998: 126). Bu yüzden karar alıcıların benzer durumlarda farklı hareket etmelerinin sebebi sisteme yönelik veya diğer devletler hakkında sahip oldukları inanç ve imajlar ile ilgilidir (Boulding, 1959). Bu tür inanış ve imajlara bağlı olarak önemli kararlar alınmakta ve buna göre politika stratejileri belirlenmektedir (Arı, 2012: 523). Lider dışarıdan gelen bilgileri kendi inanç ve imajına göre değerlendirme eğilimindedir. Bu şekilde ana inançların oluşmasından kişinin düşmanına ve kendisine ilişkin sahip olduğu imajlar önemli bir rol oynamaktadır (Ripsman vd, 2016: 64). Bilişsel faktörlerin karar almaya etkisi üzerine yaptığı çalışmada Boulding, uluslararası sistemde iki tip imaj olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar bir ulusun kendine dair imajı ve uluslararası sistemde devletin çevresini oluşturan diğer aktörlere yönelik imajlarıdır (Boulding, 1959: 120-121). Boulding, bir aktöre karşı algılanan güçlü

veya zayıf ve düşman veya dost şeklindeki algıların özne olan aktörün diğer aktörlere karşı imajının temel özellikleri olduğunu belirtmiştir (Boulding, 1959: 124-125). Dolayısıyla bir aktörün temsil ettiği imajın temel boyutları; diğer aktörün algılanan göreceli kapasitesi ve algılanan tehdit ve/veya temsil ettiği fırsattır (Hermann vd, 1997: 408). Yani bir aktörün imajının merkezinde, bu aktörün göreceli gücü ve temsil ettiği tehdit veya fırsat hakkında bir yargı bulunmaktadır (Herrmann and Fischerkeller, 1995: 425). Güçlü veya zayıf şeklinde bir sınıflama yapılmasından hareketle, imaj teorisine göre, düşüncenin yanı sıra uluslararası ilişkilerin yapısal özellikleri de ülkelerin birbirlerine yönelik belirli imaj tanımlamalarında önemli rol oynamaktadır (Bölme, 2021). Diğerine yönelik imaj düşmanca olarak geliştirilmişse bu aktörden gelen muğlak ve tutarsız bilgiler düşmanca olarak değerlendirilecektir. İnsanlar mevcut olmasını umdukları şeyi algıladıkları için başka devletlerin tarafsız veya normal olarak görecekları davranışlar farklı değerlendirilecektir (Jervis, 2017: 68). Yani düşman olarak algıladığı bir ülkenin saldırgan olduğuna inanan karar verici, bu devletin bütün hareketlerine ve liderlerinin söylemlerine kuşku ile yaklaşacak ve kendi ülkesine dönük eylemlerini doğrudan tehdit olarak değerlendirecektir (Arı, 2012: 523-24; Bölme, 2021: 19).

Holsti, “geçmişin, şimdinin ve geleceğin bir dizi imgesinden oluşan inanç sisteminin, organizmanın kendisi ve dünya hakkında sahip olduğu tüm birikmiş organize bilgiyi içerdiğini” ileri sürmüştür. Bu inanç sisteminin bireyi çevresine yönlendirdiğini ve çevresini birey için tanımladığını belirtmiştir. Bu yüzden Holsti, ulusal imajları inanç sisteminin alt parçası olarak görmektedir (Holsti, 1967: 18; 1962: 245). Her karar verici, kısmen, kendi gerçeklik tanımını kaçınılmaz olarak şekillendiren inanç ve beklentilerin etkisinde olduğundan (Holsti, 1967: 39) karar alma süreçleri bu inanç sisteminden etkilenmektedir. Bu yüzden inanç sistemi, algı ve karar verme süreçleri arasındaki ilişki hayati önemde görülmüştür (Holsti, 1962: 244). Holsti bu etkiyi örneklemek için “her biri fili dokunduğu yere göre tanımlayan körler gibi farklı kişiler de aynı nesne veya durumu görmeye şartlandıkları açıdan tanımlarlar” biçiminde aktararak inançların önemine vurgu yapmıştır (Holsti, 1962: 245).

İnanç sistemleri, algıları davranış için anlamlı bir rehber şeklinde düzenlemenin yanı sıra, hedeflerin oluşturulması ve tercihlerin belirlenmesi gibi işlevlere sahiptir (Holsti, 1962: 245). Liderlerin düşünce yapısı, sistemik uyarıcıların algılanmasına etki etmektedir. Bireyler farklı inanç ve algılara sahip olduğu için, bu inanç ve algılar liderlerin dış dünya

ile iletişimi ve etkileşiminde önemli bir etkidir. Sahip olduğu algı ve inançlar liderin dış dünyayı anlaması ve anlamlandırması için kendisine rehberlik etmektedir. Liderin tarihsel deneyimleri ve değerleri üzerine inşa edilmiş olan bu algı ve inançların değişmesi kolay değildir. Bu yüzden liderlerin sistemik uyarıcılardan gelen bilgi ve olayları anlaması ve değerlendirmesi de sahip olduğu inanç ve algılara göre şekillenmektedir. Böylece dış çevreden gelen bilgiler liderin bilişsel filtresinden geçerek algılarına göre uluslararası fırsat ve kısıtlara farklı tepkiler verilmesine sebep olmaktadır (Ripsman vd, 2016: 62). Liderler ve aldıkları kararlar sonucu izlenen politikalar güç dengelerini, ittifakları ve diğer aktörlerin tehdit algılarını etkilemektedir (Byman and Pollack, 2001: 134).

Tehdit değerlendirmesi sübjektif olarak yapıldığından (Efegil, 2012: 53), tehdit algısının doğruluğu veya yeterliliği konusunda kesin bir yargıda bulunmak zordur. Bu yüzden diğer aktörlerin güç kapasitesinde meydana gelen değişimleri değerlendirme açısından yanlışlıklar olabilmektedir. Bu yanlış anlamalar/algılamalar karar alıcının önemli tehditler karşısında hatalı ve yanlış hamleler yapmasına sebep olabilmektedir (Jervis, 2017). Liderler, sistemdeki güç dağılımını yanlış değerlendirdikleri takdirde kritik anlarda kenara çekilebilir veya önemsiz tehditlere aşırı tepki gösterebilir (Christensen, 1997: 68). Bunun yanında bilişsel dürtüler, liderlerin rakiplerinin niyetlerini abartma eğiliminde olmasına sebep olmaktadır. Bu şekilde oluşan tehdit algısı hem sistemik hem de bilişsel süreçlerle alakalıdır (Stein, 2013: 373). Liderin, diğer liderlerin niyetlerini ve tutumlarını nasıl değerlendirdiği konusu ülkenin diğer ülkeye karşı olan tutumunu etkilemekte ve bu ülkeye yönelik politikasını şekillendirmektedir (Hermann and Hagan, 1998: 133). Bu açıdan bakıldığında bir ülkeyi düşman olarak algılayan lider, bu ülke hakkında kendisine gelen bilgilere seçici olarak bakacaktır. Bu bilgiler arasından kendi fikirlerine uygun olanları seçme eğiliminde olacak ve ona göre politikasını şekillendirecektir (Efegil, 2012: 218). Tarihsel deneyimler ve diğer aktöre yönelik liderin sahip olduğu imaj bu süreçte karar alıcıya yol göstererek politik tercihlerde bulunmasına yardımcı olmaktadır.

Tehdit algıladıkları ülkeleri düşman olarak gören liderler bu bakış açısına göre stratejik adımlar atmaktadırlar. Tehdit algısı liderin diğer devletleri gerçeğe kıyasla daha saldırgan olarak değerlendirmesine sebep olmaktadır (Jervis, 2013: 285). Karar alıcının diğer devletlere karşı algısının olumsuz olma sebebi izledikleri politikaların kendi çıkarlarıyla çatıştığını düşünmesinden ileri gelmektedir. Çıkarlarına zarar verme eğilimindeki

devletten tehdit algılayan lider buna göre davranmak zorundadır (Jervis, 2013: 268). Özellikle temel değerlerine yönelik olarak algıladıkları tehditler liderleri daha agresif politikalar izlemeye teşvik edebilir. Tehdit genelde birisinin zarar görme beklentisine atıfta bulunur. Bu yüzden bir durumun bireyin kendisi tarafından yorumlanması anlamına gelmektedir. Yani objektif kriterlerle birlikte sübjektif varsayımlar da tehdidi tanımlamada etkilidir (Efegil, 2012: 53; Sancak, 2013: 124). Tehdidin içeriği genellikle önemli hedeflere ve değerlere verilecek zararı kapsayacak şekilde genişletilir. Karar alıcı bir ülkenin saldırgan olduğuna inanıyorsa, bu ülkenin politikalarına şüpheyle yaklaşacaktır. Karar alıcı bir ülkeyi/aktörü “sevmiyor” dendiğinde, genel olarak karar alıcı diğer aktörün kendisiyle çatışan politikalar izlediğine inandığı vurgulanmaktadır. Geçmiş tecrübeler ve yapılan değerlendirmeler karar alıcıya sevilmeyen aktörün kendisinin ve devletin çıkarlarını zedelemeye eğilimli olduğu şeklinde mesaj vermektedir (Jervis, 2017: 456-457).

Diğer aktörlere karşı tarihsel süreçte biriken bilgi sonucu oluşan algılar, politika kararlarıyla ilişkilidir ve politika tercihlerinden etkili bir değişken olarak dikkate alınmaktadır (Hermann, 1986: 869). Geçmişte yaşanan önemli olaylardan öğrenilenler, gelen bilgilerin yorumlanmasını şekillendiren imajların belirlenmesinde önemli bir faktördür (Jervis, 2017: 217). Jervis’e göre bir devletin başına gelenlerden edindiği deneyimler söz konusu devletin gelecekte hangi durumlarla karşılaşacağı ve hangi stratejileri tercih etmesi gerektiği konusunda yol gösterici olmaktadır (Jervis, 2017: 247). Yakın tarih, uluslararası ilişkiler ve diğer ülkelerin imajları hakkında güçlü bir inanç kaynağı olmaktadır. Kişinin şahit olduğu, kendisini ve ülkesini etkileyen olaylar bilişsel olarak değerli olmakta ve insanın algısal eğilimleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olmaktadır (Jervis, 2017: 281). İnanç ve geçmiş deneyimlerin şekillendirdiği imajlara bağlı olarak oluşan tehdit algısı kolaylıkla değişmemekte ve gelen bilgilerin değerlendirmesi buna göre yapılmaktadır. Yani tehdit algısında revizyon yavaş olmakta ve bu şekilde oluşan algılar değişime dirençli hale gelmektedir (Stein, 2013: 375). Ayrıca kayıplardan kaçınma hedefi tehdit algısı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Liderler sahip oldukları şeylere yönelik tehditlere karşı daha duyarlı hale gelmekte ve bu temel değerlere yönelik girişimler liderin politik tercihlerinde belirleyici olmaktadır (Stein, 2013: 376).

Tarihi travmalar, geleceğe dair algıları son derece güçlü biçimde etkileyebilmektedir. Bir devletin diğer devletle ilgili imajlar oluşturmaya ya da bunların benzeşmeli olarak kullanılmasına neden olabilir. Bir devletin geçmişte tehlike yaşamış olması, onu diğer tehlike tiplerine karşı daha duyarlı hale getirebilir. Bu duyarlılık, bir taraftan devletin daha önce yapmış olduğu hatalardan kaçınmasını sağlarken, diğer taraftan devletin hataya düşüp bugün yaşanan durumun geçmiştekine benzediğine inanmasına neden olabilir (Jervis, 2013: 281; Jervis 1968: 470). Geçmişte karşılaşılan olayın büyüklük derecesi liderin söz konusu tehdide karşı daha fazla dikkat ve özen göstermesine sebep olmaktadır (Jervis, 2013: 282). Karar alıcılar içinde bulundukları toplumun bir üyesi olarak, ülkelerinin tarihsel süreçte yaşamış olduğu gelişmelerden etkilenmekte ve tarihsel hafızaya bağlı olarak algıları ve dünyaya bakışları şekillenebilmektedir (Kiraz, 2018: 46).

1.4. Bağımlı Değişken: İttifak Stratejisi

1.4.1. İttifak Kavramı ve İttifak Stratejileri

İttifak devletler arasındaki ilişkileri tanımlamak için kullanılan en geniş kapsamlı kavram olmakla birlikte belirli amaç ve hedefler için meydana getirilen bir gruplaşma olarak tanımlanmaktadır (Miglietta, 2001: 2). İttifaklar çeşitli amaçlarla kurulmakla birlikte genellikle güvenlik amacıyla devletleri bir araya getiren düzenlemelerdir (Gagliano, 2019: 2).

Devletler dış politikalarını belirlerken öncelikli olarak güvenlik konularına dikkat etmekte ve egemenlik ve ulusal güvenliklerini korumak için güvenlik temelli politikalar izlemektedir. Güvenlik politikalarının temelinde ise ittifaklar yer almaktadır. Uluslararası sistemde yer alan devletlerin çok büyük bir bölümü, dış politikalarını yürütürken ittifak kurma stratejisine dayandığı için ittifaklar dış politika analizlerinde dikkate alınan önemli konulardan birisi haline gelmiştir (Sönmezoğlu, 2005: 327). Uluslararası ilişkiler alanında yapılan birçok çalışmada kendisine yer bulan ittifak kavramı bu alana ilgi duyanlar için oldukça önemlidir. Öyle ki Liska “İttifaklardan bahsetmeden uluslararası ilişkilerden bahsetmenin imkânsız” olduğuna vurgu yapmıştır (Liska, 1962: 3). Alanda yapılan ve ittifakları konu alan realist çalışmalar genellikle güvenlik alanındaki işbirliğine odaklanmıştır. Buna rağmen ittifak kavramı üzerine farklı tanımlamalar yapılmakla birlikte tek bir tanım üzerinde uzlaşıya varılamamıştır.

Örneğin Glenn Snyder, ittifakı “kendi üyelikleri dışındaki devletlere karşı belirli koşullarda askeri güç kullanan (veya kullanmayan) devletlerin resmi birlikleri” (Synder, 1990: 104) olarak tanımlarken, devletler arasındaki ittifakların aralarındaki mevcut uyumu güçlendireceği gibi yenilerini de yaratabileceğini belirtmektedir (Synder, 1990: 105). Robert Osgood ise “devletlere askeri kaynaklarını belirli bir devlete veya devletlere karşı kullanma konusunda işbirliği yapma sözü veren ve genellikle imzacılardan bir veya daha fazlasını belirli koşullar altında güç kullanmaya veya güç kullanmayı göz önünde bulundurmaya (tek taraflı veya istişare halinde) zorunlu kılan resmi bir anlaşma” şeklinde bir tanımlama yapmıştır (Osgood, 1968: 17). Paul Schroeder’in ortaya koymuş olduğu tanım ise “iki veya daha fazla bağımsız devletin, anlaşmanın *casus foederis* (bir ittifak anlaşmasının uygulanmasını gerektiren sebep) maddesinde belirtilen koşullar altında silahlı kuvvetle birbirlerine yardım etmesi için bağlayıcı olan bir antlaşma” şeklindedir. Saldırgan ve savunmacı, sınırlı veya sınırsız, eşit veya eşit olmayan, iki taraflı veya çok taraflı olsun, ittifaklar ortak bir hedefe ulaşmak amacıyla güç kullanımı için bir miktar taahhüt gerektirmektedir (Schroeder, 2004: 195). Levy’nin kullandığı ittifak tanımı “sınırlı sayıda ülke arasında askeri güç kullanacakları veya kullanmayacakları koşullara ilişkin resmi anlaşmalar” şeklindedir (Levy, 1981: 587). Patricia Weitsman ise ittifakları “imzacılara bazı güvenlik unsurları sağlamak için ikili veya çok taraflı anlaşmalar” olarak tanımlamıştır (Weitsman, 2004: 27). Yazarların yapmış oldukları tanımlara bakıldığında bazı özellikler dikkat çekici bir biçimde öne çıkmaktadır. Tanımlama yaparken yazarlar öncelikle resmi bir taahhüdün gerekliliğine dikkat çekmektedir. Verilen bu taahhüt askeri gücü kapsamakta ve son olarak da ittifak grup dışındaki devletlere yönelik olarak oluşturulmaktadır (Güneylioğlu, 2019: 35). Yani örgütlenmeler düşmanları tarafından yaratılır ve ittifaklar, algılanan bir tehdide karşı örgütlenir. Waltz çalışmasında “değerli bir rakip olmadığı sürece bir ittifak nasıl devam edebilir?” diye sorarak oluşumun karşısında “bir şey” olması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Waltz, 1993: 75). Buradan ortaya çıkan nokta ise Synder’in de vurguladığı gibi ittifakın “birisine veya bir şeye karşı” olduğudur (Synder, 1990: 104).

Bu tanımlamalar ve ittifak oluşumlarına yönelik perspektifler karşısında farklı bir bakış açısı getiren Walt, “ittifakların resmi anlaşmalara dayandığı” şeklindeki yargıya itiraz ederek kavramın kapsamını genişletmiştir. Özellikle İsrail ile ABD arasındaki ilişkilere atıf yapan Walt bu ikili arasında resmi bir ittifak anlaşması olmadığına fakat aralarındaki

ilişki biçiminin sorgulanamayacağına vurgu yapmaktadır (Walt, 1990: 12). İttifak kavramını tanımlarken sadece resmi anlaşmalara vurgu yapmanın kavramı sınırlandırdığını ileri sürerek tanıma gayri resmi iş birliklerini dahil eden Walt ittifakları “iki veya daha fazla egemen devlet arasında güvenlik işbirliği için resmi ve gayri resmi bir düzenleme” şeklinde yeniden tanımlamıştır (Walt, 1990: 12). Walt yaptığı bu tanımlama ile hem “taahhüdün yazılı bir antlaşmada yer aldığı resmi ittifakları hem de zımni anlayışlara veya sözlü güvenceler veya ortak askeri tatbikatlar gibi bazı somut taahhüt biçimlerine dayanan gayri resmi *ad hoc* anlaşmaları” ittifak kavramının içine dahil etmiştir (Walt, 1997: 157). İttifakın bu şekilde genişletilmiş tanımı, Walt’un teorisini eleştiren ve ittifak oluşumlarına alternatif yaklaşımlar öneren akademisyenler tarafından da kabul edilmektedir (Barnett and Levy, 1991; David, 1991).

Genellikle devletler kendi kapasiteleri çıkarlarını gerçekleştirmek için yetersiz olduğunda ittifaklara dahil olmaktadır. Bu çıkar, hayatta kalmak olabileceği gibi farklı kazanımlar da olabilir. Buradaki işbirliğinin tarzı ve verilen taahhütlerin nitelikleri farklılık gösterebilmektedir. Yani bir ittifak saldırgan hedeflerle kurulabileceği gibi savunmacı amaçlar da devletleri bir araya getirebilir. İttifaklar, üyeleri arasındaki kapasite dağılımına ve dolayısıyla birbirlerine sağlayacakları taahhütlere göre simetrik veya asimetrik olabilirler. Ayrıca ittifaklar sadece stratejik çıkarları ve ideolojileri benzer olan ülkeleri değil, farklı rejim tiplerine ve siyasi değerlere sahip ülkeleri bir araya getirebilmektedir (Walt, 1997: 157).

İttifaklar, istikrarsız koşullara, artan gerilimlere ve muhtemel savaş beklentilerine tepki olarak oluşturulmaktadır (Levy, 1981). Uluslararası ve yerel koşullar savaş olasılığını yükselttiğinde devletler ittifak kurmaktadır. Kurulan ittifaklar ilişkileri sayesinde devletler; saldırıya uğrama olasılığını azaltabilmekte, olası bir saldırıya uğrama durumunda müttefiklerine başvurarak saldırganı püskürtme için kaynak sağlayabilmekte ve müttefik olarak işbirliğine girdiği devletin potansiyel düşmanı ile ittifak kurmasının önüne geçebilmektedir. Bu şekilde devletler ittifaklara girerek daha fazla güvenlik elde edebilmektedir (Synder, 1990: 110). Levy ise devletlerin savaşı caydırmak, savaşın çıkması durumunda başarılı olmak ya da daha güçlü bir şekilde savaşa başlamak için ittifak ilişkisine girdiğini belirtmektedir (Levy, 1981: 611). Bu açıdan devletlerin ittifak motivasyonlarına bakıldığında ortak nokta olarak saldırganı caydırmanın hedeflendiği görülmektedir. Uluslararası ittifakların oluşumu ve ittifak üyelerinin uyumu, üye

devletlerin güvenliği üzerinde önemli etkilere sahip olabilmektedir. Tarafların güç kapasiteleri savaş olasılığı üzerinde etkiye sahip olmanın yanı sıra sonuçları da belirlemeye yardımcı olmaktadır. İttifak üyelerinin müttefiklerinden elde edeceği destek ve bu desteğin sürekliliği önemli bir varlık olmaktadır. Bu yüzden devlet liderleri, müttefikleri bir araya getiren ya da ittifakların dağılmasına sebep olabilecek etkenlere dikkatle yaklaşacaktır (Walt, 1997: 156).

Büyük ve küçük devletlerin ittifak motivasyonları farklılık göstermektedir. Büyük güçler, üs elde etmek ve değerli hammaddelere erişmek gibi geleneksel jeostratejik sebeplerle ittifak ilişkisine girme eğilimi göstermektedir. Buna karşın küçük devletler ise bölgesel hedeflerin yanı sıra iç siyasi nedenlerle ittifak ilişkisi kurabilmektedir (Gagliano, 2019: 12). Yani küçük devletler için ittifak motivasyonları bölgesel ilişkiler ve rejimin hayatta kalması temeline dayanmaktayken, büyük güçler daha çok sistem düzeyinde gelişmelere bağlı olarak ilişki geliştirir (Gagliano, 2019: 13). Büyük güç rekabetinin yoğun olduğu bölgelerdeki zayıf devletler güvenliklerini sağlamak için bazı politika seçeneklerine sahip olurlar (Labs, 1992: 384). Sınırlı politika seçeneğine sahip (Labs, 1992: 389) bu devletler dengeleme, peşine takılma veya sorumluluğu paslama gibi stratejiler izleyerek güvenliklerini artırma ve hayatta kalma şanslarını en üst düzeye çıkarmaya çalışırlar (Wivel, 2008: 292). Bu yüzden devletlerin izlemiş oldukları politikalar genel önermelere çevrilemez. Sistemik seviyeden devletlerin ne “yaptıkları” hakkında kesin bir önerme üretilmesi zordur, çünkü devlet davranışı, analiz seviyesinin her üçünden (birey, devlet ve sistem) de nedenleri içerebilmektedir (Martin, 2003: 67). Konu sadece devletlerin nihayetinde dengeleme, peşine takılma veya sorumluluğu paslama eğiliminde olup olmadığı değil, bu tercihlerin ne zaman yapıldığı ve ne kadar etkili olduğudur (Kaufman, 1992: 420).

Devletlerin genel stratejisinin belirlenmesi ve hayati çıkarlarının tanımlanması açısından ittifak tercihleri önem taşımaktadır (Schweller, 1994: 74). Bir ittifaka girerken, devletler dengeleme (ana tehlike kaynağına karşı müttefik olabilir), peşine takılma (büyük tehdidi oluşturan devletle müttefik olabilir) (Walt, 1985: 4) veya sorumluluğu başkasına bırakma (ittifaka girmeme olarak düşünülebilir) stratejisi (Christensen and Synder, 1990) izleyebilmektedir. Bu stratejiler birbirinden farklı olmakla birlikte devletler içinde bulundukları durumlarda daha fazla güvenlik elde etmek için bu stratejilerden birini tercih ederler (Schweller, 1994: 74).

İttifak oluşumunun temel açıklamalarından biri tehdit seviyesidir: Ortak düşmanlarla karşı karşıya kalan devletler, askeri ittifaklar kurarak kendilerini güvence altına almaya çalışırlar (Weitsman, 2003: 82). Dış tehdit, ittifak üyeleri üzerinde birleştirici bir etki yaratmakla birlikte bu etki üyeler üzerinde aynı düzeyde olmayabilir. Özellikle tehdidin ittifak üyelerini farklı derecede etkilediği durumlarda ittifaktaki birleştirici etki azalabilmektedir (Sönmezoğlu, 2005: 335). Kaufman 1930’lu yıllarda Avrupa’daki ittifak tercihleri üzerine yaptığı çalışmasında Walt’un tehdit dengesi teorisini eleştirmekte ve devlet adamlarının algıları, inanç sistemleri ve ideolojilerinin ittifak kararlarının zamanlaması, içeriği ve etkinliği üzerinde Walt’un tahmin ettiğinden çok daha büyük bir etkiye sahip olduğunu ileri sürmektedir (Kaufman, 1992: 420). Kaufman bu şekilde analizlere devlet adamlarının dahil edilmesinin gerekliliğini ortaya koymuştur. İttifaklar üzerine yapılan bazı çalışmalarda rejimlere yönelik iç tehditlerin ittifak kurmak için liderlerin karar almaları adına önemli motivasyon kaynağı olduğu öne sürülmektedir (David, 1991; Gause, 2003; Martin, 2003: 72). Üçüncü Dünya liderleri için temel hedef iktidarı korumak olduğundan dolayı bazen devletlerin çıkarları pahasına da olsa kendi konumlarını koruyacaklardır. Güç dengesi teorisinin açıklamakta eksik kaldığı bu nokta ittifak tercihlerinin anlaşılması için dikkate alınması gereken bir durumdur (David, 1991: 236). Bu yüzden rejimlere yönelik iç tehditler, ittifak tercihleri de dahil olmak üzere devletlerin güvenlik politikaları belirlenirken dikkate alınmaktadır (Gagliano, 2019: 12). Potansiyel iç tehditlerin varlığı, ki bu tehdit kaynağının başka ülkelerle bağlantılı olduğuna ve destek gördüğüne inanılıyorsa, ittifak tercihlerinin belirlenmesinde güç dağılımları gibi daha geleneksel faktörler kadar göz önünde bulundurulur (Gause, 2003: 279). Bu bağlamda iç ve dış aktörlerden kaynaklanan tehdit algıları devletlerin ittifak stratejilerinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Temel amacı bekasını sürdürmek olan devletlerden oluşan uluslararası sistemdeki aktörler, “ötekinin” davranışlarından kuşku duymaktadır. Sistemdeki bir devletin kapasitesini artırma girişiminde bulunmasının diğer aktörlerde yaratacağı kuşku tehdit algılarını etkilemektedir. Niyetlerin bilinmemesi ve saldırgan devletleri cezalandıracak bir üst otoritenin olmamasının devletlerde yaratmış olduğu tehdit algısı, devlet adına karar verenleri bu tehditlerden kurtulmak ve hayatta kalmak için yollar aramaya sevk etmektedir (Mearsheimer, 2014, s. 30-31). Bu bağlamda İran’ın söz konusu çalışmaya konu olan dönemde algılanan tehditler karşısında izleyebileceği stratejiler dengeleme,

peşine takılma ve sorumluluğu paslama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden bir sonraki adımda bu stratejiler ortaya koyulacaktır.

1.4.1.1.Dengeleme Stratejisi

Dengeleme stratejisi realist yazarlar tarafından devletlerin güvenliklerini sağlamak adına izledikleri bir politika olarak ortaya koyulmuştur. Bu stratejisi farklı yazarlar tarafından farklı kullanımlarla/tanımlarla ortaya koyulmuştur. Gücün, tehdidin veya çıkarların dengelenmesi göz önünde bulundurularak devletlerin davranışları üzerinden önermelerde bulunulmuş ve teorik argümanlar geliştirilmiştir (Moergenthau, 2006; Waltz, 1979; Walt, 1990; Schweller, 1994).

Dengeleme, saldırgan bir devletin dengeyi bozmasının önüne geçmek amacıyla kullanılan bir stratejidir. Bu strateji ile tehdit altındaki devletler, tehlikeli rakiplerini kontrol etme çabasına girerler. Yani saldırganı caydırmak için çaba göstermekle birlikte gerekirse savaş ihtimalini göze almaktadırlar (Mearsheimer, 2014: 139). Bu şekilde dengeleme stratejisi izleyen devlet doğrudan bir sorumluluk üstelendiği için dengeleme politikası riskli ve maliyetli bir politika olarak görülmektedir (Mearsheimer, 2014: 156; Schweller, 2003: 340-341). Art'a göre devletler, kendi güç kapasitelerini artırarak ya da düşman devletin sahip olduğu avantajları azaltarak dengeleme yapar ve böylece kendisi için en iyi durumun oluşmasını sağlamaya çalışır (Art, 2005: 183). Schweller dengeleme stratejisini devletlerin siyasi veya askeri açıdan hayati derecedeki çıkarlarının tehdit altında olduklarını düşündüğünde veya doğrudan bir işgal girişimiyle karşı karşıya kaldığında başvurulacağını ileri sürmektedir (Schweller, 2006: 9). Böylece tanımlamasına işgal girişimini ekleyerek tehdidi somutlaştırmaktadır.

Realist kuramın önemli temsilcilerininin kavrama ilişkin yaklaşımları farklılık göstermektedir. Morgenthau, devletlerin egemenliklerini korumak için güç dengesine ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Güç dengesini sağlamanın yolu olarak ise ya güçlü devletin gücünün azaltılmasından ya da zayıf devletin kendi gücünü arttırmasından geçmektedir. Devletler bunu kendi kapasitesini arttırarak yapabileceği gibi ittifaklar sayesinde başka bir gücün desteğini alıp dengeleme yaparak güç dengesinin korunmasını gerçekleştirebilmektedir (Morgenthau, 2006: 196).

Realistler tarafından anarşik olarak tanımlanan uluslararası sistemde devletler güçlü aktörlerin izleyebileceği yayılmacı politikalar karşısında güvenlikleri için endişeye düşebilir. Bu durum, yani devletin bekası açısından tehditlerin varlığı devletleri dengeleme için koşullandırıcı bir etki yaratabilecektir. Waltz'a göre güç dengesi teorisi devletlerin dengenin oluşmasıyla sonuçlanacak tarzda davranmasına sebep olur. Ona göre siyasi aktörlerin dengeleme veya peşine takılma stratejilerinden hangisini seçeceği sistemin yapısına bağlı olarak değişmektedir (Waltz, 1979: 125). Yani devletler içinde bulundukları sistemdeki diğer devletlerin politikalarına göre kendilerini konumlandırırlar. Eğer bir devlet gücünü arttırıyorsa sistemdeki diğer devletler kendilerini güvensiz hissedecektir. Yaşanan bu güvenlik ikilemine karşı verilen tepki ya güç artırımı şeklinde ya da güvenlik için diğer devletlerle iş birliği şeklinde ortaya çıkmaktadır (Posen, 1948: 61). Devletlerin güvenlik ve bekalarını sağlamak amacıyla olduğunu savunan Waltz (1979: 126), tehdit altındaki devletin iç ve dış olmak üzere iki tür dengeleme politikası izleyebileceğini ortaya koymaktadır (Waltz, 1979: 118). İç veya dış dengeleme türlerinden hangisinin takip edileceği söz konusu ülkenin kapasitesiyle alakalıdır. İç dengeleme, tehdit hisseden devletin askeri kapasitesini arttırmak için kendi kaynaklarına dayanmasıdır. Söz konusu stratejiyi izleyen devlet, silahlı kuvvetlerini güçlendirmek, savunma harcamalarına ayırdığı payı arttırmak ve askeri teknolojisini geliştirmek gibi faaliyetlere girişebilir. Dış dengeleme stratejisi ise ortak tehdit anlayışına sahip diğer devletlerle savunma amacıyla bir araya gelme davranışıdır. Böylece güçlerini birleştiren devletler tek başlarına karşı koyamayacakları saldırgana karşı bir ittifak oluşumuna giderler (Waltz, 1979: 118; Mearsheimer, 2014: 156). Dış dengeleme stratejisi izleyerek kurulan ittifaklar sayesinde devletler kendi taraflarını güçlendirmekte ve rakip devletlerin kurmuş oldukları ya da kuracakları ittifakları ise zayıflatmak amacındadır (Waltz, 1979: 118). Devletler, kapasiteleri sınırlı veya zayıf olduğu için tehditle karşılaştıklarında ağırlıklı olarak dış dengeleme stratejisi izleyerek ittifak kurma yoluna gitmektedir. Bu şekilde güvenliklerini sağlamak ve beka sorunu ile karşı karşıya kalmanın önüne geçmeye çalışmaktadırlar. Fakat Waltz'a göre güç dengesizliği ile mücadele başkalarına güvenmekten çok kendi iç çabalarıyla gerçekleştirilmelidir (Waltz, 1979: 118). Genel olarak bakıldığında ise devletler güvenliklerini sağlamak için iç ve dış dengeleme araçlarını birlikte kullanmaktadırlar (Wivel, 2008: 292).

Stephen Walt, Waltz'un güç dengesi kavramı üzerinden yaptığı dengeleme tanımına karşı geliştirdiği tehdit dengesi yaklaşımı ile dengelemeyi "sistemdeki en güçlü devlete karşı değil en çok tehdit algılanan devletlere karşı ittifak oluşturmak" şeklinde tanımlamıştır (Walt, 1990: 17). Bu anlamda güç, önemli bir bileşen olarak görülmekle birlikte, tehdidin belirlenmesi bakımından tek bileşen değildir. Gücün yanı sıra mesafe, kapasite ve saldırgan niyetler de tehdidin derecesini belirlemektedir. Buradan hareketle tehdidi dengeleme ihtiyacı devletleri, özellikle zayıf devletleri, dengeleme politikası izlemeye sevk eder. Devletler kendilerinden güçlü olanların hakimiyeti altına girmemek için ittifak oluştururlar. Kendilerine üstün devlet veya ittifaklara karşı ittifaklara girerek potansiyel hegemonun çok güçlü hale gelmesini engellemeye çalışırlar ve böylece bekalarını garanti altına alırlar. Bu politikanın başarılı olmasının bir ölçütü de dengeleme politikasına destek verecek bir dengeleyici gücün varlığıdır (Walt, 1990: 18-19).

Realist kuramın diğer bir önemli yazarı Randall Schweller ise çıkarlar dengesi kuramını (1994: 99-106) ortaya atarak, devletlerin ittifak kararlarındaki en önemli etkenin Waltz'un öne sürdüğü şekilde kapasite farklılıkları veya Walt'un önelediği gibi tehdit algısının olmadığını belirtmiştir. Ona göre devletler ittifaklara dahil olurken dış politika özerkliklerinden bir miktar fedakarlık etmektedir. Bu yüzden devletler ittifak tercihinde bulunurken diğer üyelerle olan siyasi hedeflerinin uyumluluk derecesi taraf seçiminde en önemli belirleyici olmaktadır (Schweller, 1994: 88). Dolayısıyla sistemdeki mevcut durumundan memnun olan devlet, bu durumu korumak için dengeleme politikası izlemektedir. Buna karşın güvenlikten çok kazançla motive olan devletler revizyonist bir devletin peşine takılacaktır (Schweller, 1994: 88).

Bunların yanı sıra Kai He, dengelemeyi devletler için kullanışlı bir strateji olarak ortaya koymuştur. Devletin güvenliğini sağlama amacıyla tercih edilen bir devlet davranışı olduğunu ileri sürmekle birlikte, dengelemenin kapasite artırmak veya ittifaklara dahil olmak şeklinde değil farklı stratejiler izleyerek devletlerin güvenliklerini sağlamaya çalıştığını ileri sürmüştür. Ona göre dengeleme, aktörün kendi gücünü veya rakibin gücünü kendisine avantaj sağlayacak şekilde değiştirmeye yönelik uyguladığı bir stratejidir (He, 2012).

Dengeleme davranışı sadece onu gerçekleştirmeye yönelik siyasi iradeye değil, tehdidin doğru bir şekilde teşhis edilmesine bağlıdır (Kaufman, 1992: 431). Bu anlamda algılar

tehdidin belirlenmesinde önemlidir. Buna bağılı olarak izlenecek politika/ittifak tercihi belirlenmektedir. Dengeleme davranışı üzerindeki realist vurgu, tehditleri belirlemenin ittifaklar konusunda karar vermenin başlangıç noktası olduğunu varsayar (Gause, 2003: 273).

Martin çalışmasında “dengelemenin, bir devletin bir dış tehdide karşı koymak için gerçekleştirdiği eylemler olarak anlaşılabileceğini” ileri sürmektedir. Ona göre, bir ittifakın dengeleme davranışının bir örneğı olup olmadığını belirlemek için devletlerin tehdide karşı koymak için ittifaka katıldığını göstermek gerekir (Martin, 2003: 70). Yani dengeleme stratejisi, algılanan bir tehdide karşı yanıt niteliğindedir ve tehdidi yatıştırma, tehditten saklanma veya peşine takılma gibi politikalar yerine tehdide karşı koymak için izlenen bir politikadır (Martin, 2003: 73). Başka bir gücün desteğinin kazanılması da dengeleme politikası izlenerek sağlanmaktadır. Bu yüzden güç veya tehdit temelli olmasına bakılmaksızın dengeleme daha güçlü ve/veya tehlikeli bir devlete karşı koymak için uygulanan bir politika stratejisidir (Özlük, 2017: 232). Schweller’e göre devletlerin politika stratejileri arasında seçim yapmasının arkasında farklı nedenler yatmaktadır. Dengelemenin amacı kendini ve mevcut durumda sahip olunan değerleri korumaktır. Yani dengeleme kayıpları önlemek arzusunun bir sonucudur (Schweller, 1994: 74).

Güç dengesinden ziyade tehdit dengesi teorisi zayıf devletlerin süper güç rekabetinin olduğu dönemlerdeki politikalarını değerlendirmek için daha açıklayıcıdır (Labs, 1992: 406). Özellikle saldırgan karşısında zayıf devleti destekleyecek büyük gücün müttefik olarak varlığı, zayıf devletin dengeleme politikası izlemesi için cesaret vericidir (Labs, 1992: 384). Buradaki temel mantık, dengeleyici gücün en azından karşı taraftaki en güçlü devletin gücüne eşit bir güç kapasitesine sahip olmasıdır (Waltz, 1979: 164). Böyle bir durumda zayıf devletin dengeleme politikası izleyebilmesi için büyük devletin yardım sağlama noktasında isteklilik göstermesi gerekmektedir. Bu yardım sayesinde saldırgan devletin önünde sonunda mağlup edileceğine yönelik bir ümit beslemesi zayıf devlete dengeleme politikası izlemesi için cesaret vermektedir (Labs, 1992: 393). İki kutuplu sistemin kutup liderleri olarak ABD ve SSCB, rakibin hegemon olmasına izin veremeyeceğı için bu ülkelerden tehdit algılayan devletlerle ittifaklar kurarak Soğuk Savaş döneminde dengeleyici rolü oynamıştır.

Süper güçler ittifak ortaklarını öncelikle birbirlerini dengelemek için seçseler de bölgesel güçler büyük ölçüde diğer bölgesel aktörlerin tehditlerine yanıt olarak ittifaklar oluşturur (Walt, 1990: 148). Coğrafi yakınlığın etkileri nedeniyle bölgesel devletler diğer yerel aktörlerden algıladıkları tehditlere karşı koymak için ittifak tercihinde bulunmaktadır (Walt, 1990: 158). Bölgesel güçlerin kendi aralarındaki ilişki biçimi farklıdır. Burada komşu devletin güçlenmesi daha tehlikeli olacağı için birbirlerine karşı müttefik arayışına girerler (Walt, 1990: 163). Dolayısıyla bölgesel ve küçük güçler açısından bölgesel hedefler ittifak tercihlerinde etkili olmaktadır (Gagliano: 2019: 12). Bu yüzden bölgesel güçlerin ittifak tercihinde önemli olan soru “hangi süper güç daha güçlü” değil “hangisi yardım etmeye daha istekli” şeklindedir (Walt, 1990: 162).

Sistemin yapısı hangi stratejinin izlenmesinin mantıklı, hangisinde başarı şansının daha yüksek olduğunu belirlemesi açısından önemlidir. Fakat ittifak davranışı sadece uluslararası sistemin bir ürünü değildir ve devletlerin iç süreçlerini ve bireysel devlet adamlarının algılarını yansıtmaktadır (Kaufman, 1992: 419).

1.4.1.2. Peşine Takılma Stratejisi

Peşine takılma terimi ilk kez Quincy Wright tarafından, “güçlü olanın yanında yer almak” şeklinde kullanılırken, daha çok zayıf devletlerin tercih ettiği bir strateji olduğu için “mazlum politikası” olarak betimlenmiştir (Aktaran Özlük, 2017: 246). Waltz’a göre peşine takılma, hegemon konumuna gelebilecek olan güçlü devletle ittifak ilişkisi kurmaktır. Fakat bu strateji devletlerin temel hedefi olan bekalarını tehlikeye sokabileceğinden dolayı riskli bir strateji olarak görülmüştür (Waltz, 1979: 126). Walt ise peşine takılmayı, saldırgan devletlere yönelik olarak izlenen dengeleme politikasının başarısız olması durumunda, devletin tehditlere karşılık vermek adına güçlü tarafla iş birliğine girerek kendisini koruma çabası olarak tanımlamaktadır (Walt, 1990: 21). Schweller de Walt gibi devletlerin stratejik kararlarının arkasında tehdidin önemli bir etken olarak bulunduğu hareketle peşine takılmayı “tehdit kaynağıyla ittifak kurmak” şeklinde tanımlamaktadır (Schweller, 1994: 81). Mearsheimer’a göre ise peşine takılma, tehdit altındaki devletlerin saldırganlara karşı koyacak girişimlerde bulunmak yerine, savaş sonrasında kazanç elde etmek için tehlikeli düşmanla bir araya gelmesidir (Mearsheimer, 2014: 139). Mearsheimer bu stratejinin, tehdit eden güçlü tarafı daha da güçlü bir konuma taşıyarak güç dengesini bu devlet lehinde bozacağı için realistler

tarafından kabul edilemez olarak görüldüğünü belirtmiştir. Bu stratejiyi izleyen zayıf devlet açısından baktığında ise hayatta kalma mücadelesini riske attığını ileri sürmüş ve peşine takılmayı tehlikeli bir strateji olarak değerlendirmiştir (Mearsheimer, 2009: 243).

“Mazlum politikası” olarak betimlenmesinden de anlaşılacağı üzere peşine takılma stratejisi genellikle zayıf devletlerle ilişkilendirmektedir. Labs’ın basitçe ifade ettiği üzere kaybedecek bir şeyi olmayan zayıf devlet peşine takılma stratejisi izleyerek güvenliğini sağlayabilir (Labs, 1992: 388). Peşine takılma, savunmasız bir devletin yatıştırma amacıyla baskın güce taviz verdiğinde ortaya çıkar (Gagliano: 2019: 7). Tehdit altındaki devletler, savunmanın anlamsız olacağı hızlı ve kolay bir işgalin mümkün olduğu durumlarda tehdit eden devletle müttefik olarak peşine takılma stratejisini benimseyebilmektedir (Wivel, 2008: 297). Mearsheimer’a göre, peşine takılma stratejisi izole edilmiş ve zayıf durumda olan ve başka seçeneği bulunmayan devletler için zorunlu bir tercihtir (Mearsheimer, 2014: 162-63). Bu yüzden zayıf devletler daha fazla güvenlik ve/veya kazanç elde etmek için gerekirse egemenliklerinden taviz vermektedir (Schroeder, 1994: 117).

Tehdit bu stratejinin seçilmesinde önemli bir etken olmakla birlikte tek etken değildir (Walt, 1985; Schweller, 1994). Walt devletlerin bazı durumlarda kazanç elde etmek amacıyla da bu stratejiye başvurabildiğini belirtmektedir. Tehdit ve kazanç etkenlerini göz önünde bulunduran Walt, peşine takılma stratejisini saldırgan ve savunmacı olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bunların ilki, devletlerin potansiyel tehditler karşısında bağımsızlıklarını korumak için takip ettikleri savunmacı peşine takılmadır. Bu şekilde bir yatıştırıcı yol izleyen devlet saldırıdan korunmaya çalışır. İkincisi ise, devletlerin toprak elde etmek gibi kazançlar için güçlü devletin peşine takılmasına sebep olan saldırgan peşine takılmadır. Tehlike algıladığı devletle iş birliği yolunu seçen zayıf devlet bu iş birliğinden kazanç beklentisindedir (Walt, 1985: 8; Walt, 1990: 21-22). Schweller de Walt gibi farklı peşine takılma türleri olduğunu belirtmekle birlikte (Schweller, 1994: 93-96) ona göre bu stratejinin bütün türlerinin ortak yanı, altında yatan ana motivasyonun kazanç olmasıdır (Schweller, 1994: 93). Ona göre ittifak tercihlerinin güvenlikten daha çok kazanç elde etme motivasyonu ile yapıldığı durumlarda devletler peşine takılma politikasını gönüllü olarak seçerler (Schweller, 1994: 79). Buna karşın, tehdit ve korkunun ana motivasyon olduğu durumlarda izlenen peşine takılma stratejisi hayatta kalmak için bir mecburiyettir. Bu durumda peşine takılma stratejisinin hangi koşullar

altında ve hangi motivasyonla seçildiği önemlidir. Schweller peşine takılma stratejisinin maliyetinin dengelemeye göre daha az olduğu için tercih edilebilir olduğunu belirtmekte (Schweller, 1994: 93) ve hatta Walt ve Waltz'ın düşündüğünden daha yaygın olarak başvurulduğunu ileri sürmektedir (Schweller, 2003: 340-341).

Devletlerin ittifak tercihlerinin belirleyici motivasyonları olan tehdit ve kazanca ek olarak Lobell, uluslararası veya bölgesel yapının sınırlandırıcı ve/veya ödüllendirici mekanizmalarının da devletlerin tercihleri üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir. Küresel güçlerin zayıf devletin içinde bulunduğu bölgeye olan ilgileri ve angajmanları, bölge ülkelerinin güç kapasiteleri ve bu kapasitelerde meydana gelen değişimler bölgedeki diğer devletlerin davranışları ve tercihleri üzerinde belirleyici etkiye sahiptir (Aktaran Özlük, 2017: 252). Örneğin, tek kutuplu sistemlerde devletlerin dengeleme politikası izlemesinin mümkün olmayacağı için peşine takılma daha makul bir stratejik alternatif olarak değerlendirilmektedir. Dengeleyicinin bulunmadığı ortamlarda zayıf devletler için seçenekler kısıtlı olmaktadır. Güçlü devlet karşısında direnmesine yardımcı olacak bir müttefikin yokluğu zayıf devletin peşine takılmaya yönelmesine sebep olacaktır (Walt, 1990: 31). Fakat olası bir müttefikin ittifak kurma isteğinden daha fazlasına sahip olması gerektiğini belirten Walt, saldırgan güç karşısında direnmek için yeterli güç ve yardımı sağlayacak kapasitenin varlığına vurgu yapmaktadır (Walt, 1990: 25). Bu şartların yokluğu devleti güçlünün peşine takılmaya zorlayacaktır.

Walt devletlerin ittifak oluşumları üzerine yaptığı çalışmasında peşine takılma hakkında verdiği tarihsel örneklerden sonra şu noktaya varır: güç devletleri çeker. Yani devletler güçlü olduklarında ve bu gücü açık şekilde karşı tarafa hissettirdiklerinde diğer devletlerin güçlü olan ile ittifak kurma ihtimali artmakta, göreceli güçteki azalma ise müttefiklerin iyi ihtimalle tarafsızlığı tercih etmesine, en kötü durumda ise karşıt gruba geçmesine yol açabilmektedir (Walt, 1985: 7). Schweller de güç ve istikrardan yoksun devletlerin mevcut durumlarından tatminsiz oldukları için zayıflayan güçlerden uzaklaşarak yükselen güçlere yönelme eğiliminde olacağını belirtmektedir (Schweller, 1994: 85). Buradan hareketle Walt, peşine takılma davranışının ortaya çıkması için bazı koşulların oluşması gerektiğini öne sürmektedir. İlk olarak, güçlü bir rakiple karşılaşan zayıf devletlerin dengeleme yoluyla sonucu değiştiremeyecekleri durumlarda daha fazla acı çekmektense peşine takılmayı tercih edeceklerini belirtmektedir. İkincisi, devletlerin güvenebilecekleri müttefiklerinin varlığıdır. Eğer zayıf devlet müttefiklerden yoksun ise

rakip güce karşı direndiği durumlarda tehditle kendisi mücadele etmek durumunda kalacaktır. Bu yüzden tehditle yüzleşme kapasitesine sahip olmayan zayıf devlet için makul olan peşine takılma stratejisi izlemektir. Son olarak, niyetlerin etkisi devletlerin peşine takılma stratejisini göz önünde bulundurmasına sebep olmaktadır (Walt, 1990: 172-78; Walt, 1985: 16-18). Tehdidin kaynağıyla ittifak kurmak ve aynı tarafta olmanın bu devletin saldırgan niyetlerini yatıştıracağına olan inanç peşine takılmaya neden olmaktadır (Weitsman, 2003: 83). Her ne kadar saldırgan güç ile ittifak ilişkisi kurularak yatıştırılması ihtimali olsa da algıların güvenilmezliği ve niyetlerin değişebilmesi peşine takılmayı riskli kılmaktadır (Walt, 1988: 279; Walt, 1985: 16-18).

1.4.1.3.Sorumluluğu Paslama

Devletlerin tehditler karşısında uygulayabilecekleri bir diğer strateji sorumluluğu başkasına paslamaktır. Bu stratejinin temeli, devletlerle ittifak ilişkisi kurmaktan ziyade ittifaklara dahil olmayarak mevcut tehdide karşı hareket geçmesi için sorumluluğu başka bir aktörün almasını beklemektir. Yani başka bir devletin saldırganı durduracağı umuduyla devletler kenara çekilebilmektedir (Synder, 1990: 108). Saldırgana karşı caydırıcılık başarısız olursa, savaşmak zorunda olmayacağı için devletler bu stratejiyi takip etmektedir (Mearsheimer, 2014: 267). Sorumluluğu paslama stratejisi, nispeten güvenilir ve öngörülebilir tehditlerle başa çıkabilecek kapasiteye sahip güçlü müttefikleri olan ülkeler için uygulanabilir ve rasyonel bir strateji olarak görülmekte ve tercih edilmektedir (Lind, 2004: 104).

Sorumluluğu paslama üzerine yapılan çalışmalarda genellikle bu politikanın uygulanabilmesi için uluslararası sistemin çok kutuplu bir yapıda olması gerektiği ileri sürülmüştür (Mearsheimer, 2014: 267, 270; Christensen and Snyder, 1990; Lobell, 2010). Çok kutuplu sistemlerde muhtemel tehlikeleri veya hegemonya hedefindeki devletleri engelleyecek başka aktörler mevcut olduğu için sorumluluğu başkasına yüklemek imkanı hale gelmektedir (Mearsheimer, 2014: 159-162). Sorumluluğu paslama süper güçlere özgü bir politika olarak gördüğü için (Mearsheimer, 2014: 267) iki kutuplu sistemde sorumluluğu paslayacak üçüncü bir güç olmayacağından bu politikanın uygulanabilir olmadığı ileri sürülmüştür (Mearsheimer, 2014: 270; Toft, 2005: 387; Lobell, 2010). Bu yüzden çok kutuplu sistemde ve hatta dengeli çok kutupluluğun hakim olduğu sistemde bu stratejinin tercih edilebilirliği daha olası bir hal alabilmektedir çünkü

saldırganlık halinde başka bir büyük güç saldırganı durdurabilecek kapasiteye sahip olacaktır (Toft, 2005). Buna rağmen küçük güçlerin de farklı yöntemlerle sorumluluğu paslama politikası izlediği de ortaya koyulmuştur (Dogan-Akkas, 2021).

Kutupluluğun yanı sıra coğrafya sorumluluğu paslama stratejisinin tercih edilir olmasını etkilemektedir. Bu stratejinin, tehdit altındaki devletin tehdit eden ile ortak sınırı olmadığı yaygın olarak tercih edildiği ileri sürülmüştür (Mearsheimer, 2014: 267, 271). Lobell'e göre, yakın coğrafyasında mücadele edilecek potansiyel bir hegemonun olmadığı ve tehdit altındaki devletlerin ortak bir sınırı paylaşmadığı durumlarda devletler sorumluluk paslama stratejisini tercih edilebilir (Lobell, 2010). Çatışma veya kriz bölgesinden uzakta yer alan güç, mesafeden dolayı çatışmaya dahil olmayarak güvende kalabilir çünkü hiçbir devlet tüm ülkeleri fethedecek kadar güçlü değildir (Richey, 2020; 12). Dolayısıyla ortak sınırlar dengeleme stratejisi için motive ediciyken, devletler arasındaki mesafe, coğrafi engeller ve tampon bölgelerin varlığı sorumluluğu paslama stratejisi için teşvik edici faktörler olarak ortaya çıkmaktadır (Lobell, 2010; Mearsheimer, 2014: 271).

Bir savunma stratejisi olarak görülen sorumluluğu paslama, başkalarının çabasına güvenip gerekli olan dengeleme stratejisini izlemekten kaçınarak çatışmalara veya krizlere mümkün olduğunca müdahil olmamayı teşvik etmektedir (Lind, 2004: 103). Dengeleme stratejisi insan gücü ve zenginliğin tüketilmesine sebep olabileceğinden maliyetli olarak görülmektedir. Bu yüzden sorumluluğu paslama stratejisi tercih edildiğinde bu maliyetlerden kaçınarak devletin sahip olduğu kaynakların korunması hedeflenmektedir (Lind, 2004: 103; Richey, 2020; 12). Savaşmanın maliyeti yüksek olacağı için devletler bu stratejiyi tercih etme eğilimindedir (Posen, 1948).

Sorumluluğu paslama stratejisinin bir diğer avantajı ise rakip devletlerin mücadeleye girişmesiyle kaynaklarının tükenmesine yol açmasıdır. Tek başına savaşan bir devlet dahi saldırganı çıkmaza sokabilecek ve kaynaklarının tüketmesine sebep olabilecektir (Richey, 2020; 12). Bu şekilde saldırgan ile sorumluluk üslenen devlet uzun ve maliyetli bir çatışmaya girdiğinde güç dengesi sorumluluğu paslayan devlet lehinde değişecektir. Böylece savaş sonrası oluşacak düzende bu stratejiyi izleyen devlet sistemde başat aktör olmak adına avantaj elde edecektir (Mearsheimer, 2014). Bu stratejisi takip eden devletler

hem kendileri için masraftan kaçınacak hem de diğ er aktörlerin mücadelesinden uzak durarak göreli konumlarının g   lenmesini sağlayacaklardır (Christensen and Snyder, 1990: 141).

BÖLÜM 2: 1945 AZERBAYCAN KRİZİ SÜRECİNDE SOVYET TEHDİDİ: 1945-1947

2.1. Stratejik Ortam

İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilerin Sovyetlere saldırması sonrasında devletler arasındaki ittifak ilişkileri değişmiştir. Bu süreçte Sovyetler Birliği Nazilere karşı İngiltere ve ABD ile yakınlaşmıştır. Savaş sürecinde müttefikler arasında 1943'te Tahran'da, 1945'te Kırım'ın Yalta kentinde ve Ağustos 1945'te Berlin yakınlarındaki Potsdam'da gerçekleşen üst düzey konferanslarda üç dünya gücü önemli konuları tartışmış ve bu konferanslarda barış zamanına yönelik kararlar alınmıştır (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 566). Her ne kadar taraflar arasında uzlaşma amacıyla yapılmış olsa da savaş yıllarında gerçekleşen bu konferanslarda müttefikler arasında önemli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 567).

Savaş döneminde müttefikler arasında başlayan fikir ayrılıkları savaş sonrasında daha belirgin bir hal amaya başlamıştır. Savaş döneminde geliştirilen işbirliği Amerikan yönetiminin savaş sonrasında Sovyetlerle ilişkilerde işbirliğinin sürdürülebileceği şeklinde bir düşünceye (Armaoğlu, 2005: 423) sebep olsa da bu düşünce çok uzun sürmemiştir. Sovyetlerin, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'ya yönelik politikaları Batılı müttefiklerinin dikkatini çekerken, savaş dönemi işbirliğinin devam edeceğine yönelik beklentiler ortadan kalkmıştır. Yapılan görüşmelerde dile getirilmese de savaş alanlarında uygulamada kullanılan ilke, Nazi işgalinden kurtarılan toprakların kurtaran ülkenin kontrolüne geçmesi olmuştur. Bu bağlamda Stalin, Orta ve Doğu Avrupa'da Sovyetler için jeopolitik bir güvenlik kuşağı oluşturmak amacıyla bu bölgede dost rejimlerin oluşturulması şeklinde bir strateji benimsemiştir. Polonya'yı da kapsayan bu bölgeler savaş sürecinde ya Hitlerin müttefiki olmuş ya da Sovyetler Birliği'nin istila edilmesinde koridor işlevi görmüştü (Evtuhov ve Sittes, 2018: 455). Bunun yanı sıra Sovyet liderleri komünist egemenliği ve sosyalist sistemi yaymanın Sovyet iktidarını yaymak anlamına geleceğinden hareketle Sovyet işgali altında olan Nazilerden kurtarılan bölgeleri kontrol altında tutmayı hedeflemiştir (Bushkovitch, 2012: 413). Bu somut adımların yanı sıra uluslararası konferanslardaki Sovyet tutumu işbirliğinin kalıcı olmayacağını göstermiştir.

Stalin, ülke içerisinde takip etmiş olduğu sert kontrol politikasını Sovyet dış politikasına da yansıtmış ve özellikle komşu ülkelere karşı sertlik yanlısı bir politika izlemiştir. Bunun yanı sıra güvenlik kaygıları, tarihi hedefler ve ideoloji Sovyetlerin savaş sonrası politikalarını şekillendirmiştir (Yegorova, 1996). Bu yüzden Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin yanı sıra Baltık devletleri olan Estonya, Letonya ve Litvanya'yı ilhak edilerek Sovyet birlikleri bu ülkelere yerleştirilmiştir (Hook ve Spainer, 2014: 44). Bu şekilde batı sınırlarını güvence altına alan ve bu bölge üzerinde hakimiyet kuran Sovyetler dikkatlerini güney sınırlarına vermiş ve Yunanistan, Türkiye ve İran üzerinden üç farklı güzergah yoluyla güneye, sıcak denizlere, açılma çabasına girişmiştir. Stalin, Yunanistan'da komünistlere destek vermiş, Türkiye'den toprak ve boğazlara yönelik taleplerde bulunmuştur. Savaştan hemen sonra Sovyetler Birliği'nin haritasına bakan Stalin, ülkenin kuzey, batı ve doğusundaki Sovyet sınırlarından memnun olduğunu, ancak İran Azerbaycanı'nın çevresini işaret ederek, buradaki sınırdan memnun olmadığını dile getirmiştir (Kalinovsky, 2014: 403). Bu yüzden işgal amacıyla ülkede bulunan askeri birliklerini İran'dan geri çekmeyerek buradaki kazanımlarını ve etkisini koruma çabasına girişmiştir. Tüm bunlar savaş sonrası Sovyetlerin güney politikası hakkında müttefiklerinin fikir edinmesini sağlayan somut gelişmeler olmuştur. Bu şekilde Sovyetlerin açık denizlerde liman elde etmek ve Ortadoğu'da yer edinme çabası kendisini Sovyetlerin güney kanadındaki ülkeler üzerinde baskı kurmak şeklinde göstermiştir. Böylece Sovyetler Körfez, Hint Okyanusu ve Doğu Akdeniz'e ulaşmak için çaba harcamaya başlamıştır (Armaoğlu, 2005: 424). Avrupa'nın diğer güçlerinin zayıflaması Sovyetlerin önemli bir aktör olarak ortaya çıkmasına sebep olmakla birlikte, İngiltere ve ABD Sovyetlerin karşısında olabilecek ülkelerdi (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 574). Churchill bu süreçte Sovyet politikasını savaş arzusundan ziyade "savaşın meyvelerini toplamak ve doktrinlerini yayma" çabası olarak değerlendirmiştir (Kuniholm, 1980: 316). Ona göre Sovyetlerin bu çabasına karşı gelebilecek olan aktörler İngiltere ve ABD idi. Bu yüzden Churchill, ABD'nin Soğuk Savaş'ın başladığını fark etmesi gerektiğini ve BM'de Büyük Üçlü Birliği (ABD, İngiltere ve SSCB) hayalinden vazgeçmesi gerektiğini söylemiştir (Hook ve Spainer, 2014: 37).

Bu ortamda önce Stalin, artık savaşların kapitalist ve komünist sistemler arasında gerçekleşeceğine dair bir konuşma yapmış (Heiss, 1987: 97; Kuniholm, 1980: 309), ardından Churchill, 5 Mart 1946'da ABD'nin Missouri eyaletinde Başkan Truman'ın

bulunduğu bir platformda yapmış olduğu “demir perde” konuşmasıyla Avrupa’nın demir bir perde ile iki kampa bölündüğünü ilan etmiştir (Acar, 1991: 123). Moskova’da görev yapan George Kennan’ın 1946’da dışişlerine gönderdiği “*long telegram*” Sovyetlerin dünyaya bakışını analiz ederek Soğuk Savaş dönemi Amerikan politikasının düşünsel alt yapısını ve Sovyetlere karşı izlenmesi gereken stratejiyi ortaya koymuştur (Evtuhov ve Stites, 2018: 311; Kuniholm, 1980: 311). Böylece çevreleme stratejisinin temelleri atılırken ABD askeri girişimler, ekonomik yardımlar, yabancı ülkeler ile ikili ve çoklu müttefiklik ilişkileri kurmak gibi sürekli bir çabaya girişmiştir (Hook ve Spainer, 2014: 41). Bu şekilde 1941-1945 yılları arasında ortak düşmana karşı ABD, İngiltere ve SSCB arasında kurulan ittifak, zafere ulaşılmasıyla birlikte dağılma evresine girmiştir (Ataç ve Çam, 2020: 596).

1946 yılı itibarıyla Sovyetler ve Batılı müttefikleri arasındaki işbirliği son bulurken, dünya SSCB ve ABD arasında komünist ve anti komünist bloklar olarak bir kutuplaşmaya gitmiştir (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 578). Kutuplaşmanın belirginleşmesiyle birlikte tarafların yapmış olduğu açıklamalar, yapılan yazışmalar ve toplantılar iki büyük güç veya Stalin’in tabiriyle “iki kamp” arasındaki uçurumu derinleştirmiştir (Evtuhov ve Stites, 2018: 456). Küresel sistem iki kutuplu bir yapıya dönüşürken, sistemin başat aktörleri birbirlerine karşı stratejiler izlemeye başlamıştır. 1945 yılında Sovyetler Birliği, ABD ile eşit süper güç olmamakla birlikte Avrupalı güçlerin zayıflığı ve kıtada oluşan güç boşluğu Sovyetlerin ABD’ye alternatif bir güç olmasını mümkün kılmıştır. Bu süreçte Almanya, Japonya ve İtalya savaştan yenik olarak çıkarken, İngiltere ve Fransa galip olmalarına rağmen savaşın yaratmış olduğu tahribat bu iki ülkenin gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Savaşta en çok tahribata uğrayan ülke olarak çıkmasına rağmen Sovyetler kalabalık nüfusu, Avrupa’dan Asya’ya kadar uzanan coğrafyası ve sahip olduğu yer altı ve yer üstü doğal kaynakları ile önemli bir aktör konumuna gelmiştir (Armaoğlu, 2005: 423; Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 574; Acar, 1991: 133).

ABD’nin Sovyetler karşısında sahip olduğu üstünlükten dolayı Sovyet liderler Batı’nın komünizme karşı düşmanlık beslemesi ve nükleer güce sahip olması sayesinde savaş sonrası Sovyetlerin zayıf durumundan faydalanacağından korkmuştur. Stalin, mevcut şartlar altında ülkesinin yeni bir saldırıya karşı koyamayacağını farkına varmıştır (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 578). Fakat savaş sonrasında ABD hızlı bir terhis programı başlatarak silahlı kuvvetlerdeki toplam asker sayısını kademeli olarak

azaltmıştır (Acar, 1991: 36). ABD'nin uygulamış olduğu bu strateji Sovyetlerin etkisini başka bölgelere yayma arzusunu teşvik etmiştir (Hook ve Spainer, 2014: 36). Bu şartlar Sovyetlerin Avrupa, Ortadoğu ve Asya istikametlerinde faaliyete geçmesine imkan sağlamıştır (Armaoğlu, 2005: 423; Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 574). Bunun sonucunda savaş sırasında ve sonrasında Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Polonya komünist kontrol altına girmiş, 1948 yılında Çekoslovakya'da gerçekleşen Sovyet yanlısı darbe ile Sovyetler Doğu Avrupa'da hakim duruma geçmiştir (Acar, 1991: 131; Hook ve Spainer, 2014: 31). Bu arzunun diğer yansıması kendisini Sovyetlerin güney kanadı olan Yunanistan, Türkiye ve İran gibi ülkelerde göstermiştir. Sovyet faaliyetleri sonrasında Sovyet blokuna komşu olan devletler için destek arayışı başlamıştır. Böylece savaş sonrasında uyumlu bir dünya düzeni ümidi kalmayan ABD yönetimi Sovyetlere karşı koymak için tedbirler almaya başlamıştır (Hook ve Spainer, 2014: 45).

ABD ve SSCB arasında görüş ayrılıklarının ortaya çıkması ve ayrılığın netleşmesi ABD'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası izlediği izolasyon temelli bir politikanın izlenmesini imkansız kılmıştır (Ataç ve Çam, 2020: 597). Bu yüzden ABD, uluslararası ilişkilerde aktif bir rol oynamakla birlikte, komünizm birincil tehdit kaynağı olarak tanımlanmış ve komünizmin yayılmasını önlemek için Amerikan gücünün kullanılması gerektiği ortaya koyulmuştur. Özellikle komünizmin yayılmasını önlemek amacıyla Sovyetler Birliği'ni "çevreleme" düşüncesi ABD'nin Soğuk Savaş boyunca izleyeceği küresel politika olmuştur (Ghassemi, 1988: 37-38). ABD'nin bu politikasının küresel siyasete yansıması ise İngiltere'nin azalan gücüne bağlı olarak Yunanistan ve Türkiye'ye Sovyetler karşısında destek veremeyeceğini ABD'ye bildirmesi sonrasında Amerika'nın sorumluluk üstlenmesi olmuştur. Başkan Truman, bağımsızlıkları doğrudan veya dolaylı komünist devletler tarafından tehdit edilen Yunanistan ve Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardım sağlanması için Senato'dan talepte bulunmuştur. Truman Doktrini olarak anılacak bu politikayı Avrupa'nın kalkınmasını sağlamak ve ekonomileri yeniden yapılandırmak için geliştirilen Marshall Planı izlemiştir (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 581). Bu şekilde Sovyetlerin Yunanistan, Türkiye ve İran üzerinden Ortadoğu'daki İngiliz hegemonyasını dengelemek için yapmış olduğu jeopolitik yoklamalar ABD tarafından Truman Doktrini, Marshall Planı ve çevreleme politikası ile karşılık bulmuştur (Evtuhov ve Stites, 2018: 460; Acar, 1991: 132). Savaş döneminde başlayan ve savaş sonrasında

devam eden Sovyet tehdit ve taleplerine bağılı olarak Sovyetlerin güney komşularına yönelik uygulamış olduğu baskı ABD'nin net bir tutum takınmasına sebep olmuştur. Böylece Sovyetlerin gücünü yayma çabası güç dengesi düşüncesine uygun olarak ABD'den karşılık görmüştür. Sadece Türkiye ve Yunanistan'ı kapsamamasına rağmen Truman Doktrini ABD'nin Sovyet tehdidi karşısında izleyeceği politikayı somut bir şekilde ortaya koyması açısından önemli olmuştur (Arı, 2010: 25).

ABD'nin önceliğı Avrupa'nın savunulması ve ekonomik olarak yeniden yapılanması ve kalkınması olmakla birlikte (Ülker Erkan, 2010: 190), İran'daki gelişmeler Amerikan yönetimi için ilgi çekici olmuştur. ABD'nin Ortadoğı'ya yönelik angajmanı savaş döneminde Sovyetleri desteklemek için İran'a askeri birlik göndermek şeklinde olmuştur. Bunun dışında ABD bölgede sınırlı ekonomik çıkarlara sahipti. Fakat Stalin'in birliklerini İran'dan çekmemesi ABD'nin Sovyetlere karşı politikasının değişmesine sebep olmuş ve Doğı Akdeniz ve Ortadoğı ABD güvenliğı için kritik önemde görülmeye başlanmıştır. Bu bağlamda bölgeye ve Körfez'e yönelik Sovyet hedeflerinin varlığı ortaya koyulmuş ve Sovyetlerin bölgeye hakim olmasının ABD ve Batı için olası etkileri vurgulanmıştır (Marsh, 2005: 83-84). Bu çerçevede Sovyetlerin İran'dan petrol imtiyazı elde etme çabasının başarısız olması sonrasında kuzey İran'da ortaya çıkan azınlık hareketlerinin otonom cumhuriyetler ilan etmesi, bu hareketlerin kurulmasının Sovyetler Birliğı tarafından desteklenmesi, merkezi yönetimin bu hareketlere karşı giriştiğı askeri faaliyetlerin kuzey İran'da bulunan Sovyet birlikleri tarafından engellenmesi ve bölgedeki Sovyet birliklerinin İran'dan tahliye edilmemesi gibi gelişmeler Sovyet-İran ilişkilerinin gelişimini belirlemiştir.

ABD sorunu Sovyetlerle doğrudan bir çatışmaya girmeden BM'de İran'a destek vererek çözme çabasında olmuştur. Bununla birlikte küresel rekabetin net bir hal alması ve ABD'nin Truman Doktrini'ni ilan etmesi Amerikan politikasında bir değişimi yansıtmakla birlikte ABD'nin Sovyet yayılmacılığına karşı sorumluluk üstlendiğini göstermesi açısından önemli bir adım olmuştur. Bu süreçte ABD, Sovyet tehdidi karşısında İran'ın uygun söylem ve eylemlerle destekleyeceğini dile getirerek İran'ın stratejik tercihlerinin belirlenmesinde etkili olmuştur.

İç siyasi ortamda bakıldığında ise işgal edilmişliğin karmaşaya sebep olduğu görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler ve İngiltere tarafından işgal edilen İran, müttefiklerin Sovyetlere yardım sağlaması için köprü vazifesi görmüştür. Bu bağlamda İran'ın coğrafi konumu ülkeyi müttefikler açısından değerli kılmakla birlikte, ülkenin işgal edilmesi sonrasında Şah Ahmet Rıza tahttan çekilerek ülkesini terk etmiştir. Muhammed Rıza ülkenin yeni Şah'ı olarak tahta çıkarken ülkesinin işgal edilmişliği, askeri zayıflığı ve ekonomisinin çökmüş olması İran'ı bu dönemde küçük ve zayıf bir ülke olarak ortaya çıkarmıştır. İşgal birliklerinin yanı sıra Sovyetlere yardım sağlamak için Amerikan askerleri ülkede varlık göstermiştir.

İşgal döneminin yaratmış olduğu belirsizlik ülkede sağ ve sol arasındaki ayrımın artmasına sebep olurken (Fatemi, 1980: 77), bu süreç İngiltere ve Sovyetlerin İran iç siyasetine müdahale etme imkanı bulmasını sağlamıştır. 1944 yılında ülkenin işgal altında olduğu süreçte yapılan seçimler sonrası oluşturulan Meclis dar bir çevreden gelen vekillerden oluşmuş, bu vekillerin belirlenmesinde İngiliz ve Ruslar etkili olmuştur. Bu yüzden Meclis bölünmüş bir yapı sergilemekle birlikte etkin bir kurum işlevi gösterememiştir. Hatta 14. Meclis'in görev süresinin dolmasının ardından savaş döneminde çıkarılan yasa gereği ülkede işgal birlikleri olduğu için yeni seçimler yapılmamış ve ülkede Meclis'in olmadığı bir dönem yaşanmıştır. Yine işgal döneminde sıkça yapılan başbakan değişiklikleri başbakanlık kurumunun etkisiz kalmasına sebep olmuştur. Buna karşın genç Şah, ülkesinde yönetimi eline alma çabasında olmuştur.

İran siyasi kişiliklerin etkili olduğu bir siyasal kültüre sahip olmuştur. Özellikle Rıza Şah, yönetimi ele aldıktan sonra muhalefete tahammül göstermemiş ve siyasi rakiplerini ortadan kaldırmıştır. Ülkede otoritesini artıran Rıza Şah, Meclis ve Başbakanın yetkilerini sembolik bir düzeye indirmiştir (Sinkaya, 2011: 11). Ülke yönetimi konusunda babasından etkilenen Muhammed Rıza (Pahlavi, 1980: 65), babasının sürgün edilmesinden etkilenmiştir. Bu yüzden çevresine karşı kırgın ve güvensiz hissetmiştir (Bill, 1988: 193). Bu güvensizlik Şah'ın yönetimi elinde tutma ve karar alma mekanizmasını merkezileştirmeye çalışmasına sebep olmuştur. Meclisin etkisiz ve bölünmüş yapıda olması ve işgal döneminde sıkça yaşanan Başbakan ve kabine değişiklikleri bu kurumların dış politika yapımında etkin rol oynama ihtimalini ortadan kaldırmış ve Muhammed Rıza'nın karar alma mekanizmasına hakim olmasına imkan sağlamıştır. Bu şekilde siyasi kişiliklerin etkin olduğu rejimlerde devlet-toplum ilişkileri

ve iç siyasi kurumlar dış politika kararlarının şekillenmesinde ikincil konumda olduğundan bu dönemde ortaya çıkan karar alma süreci neoklasik realist kuram ile örtüşmektedir (Balcı vd, 2019: 27). Bu yüzden Şah'ın aktörlere yönelik imajı incelemek bu süreçte izlenen ittifak politikalarını anlamak için gereklidir.

Küresel sistemin yapısının çok kutupludan iki kutupluya dönmesi sonrasında iki kutup liderinin izlemiş olduğu bölgesel ve küresel politikalar diğer devletler açısından fırsat ve/veya tehditlerin oluşmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda büyük güçlerin tehdide dayalı politikaları bölgesel ve zayıf devletlerin dış politikalarını etkileyen yapısal sınırlamalara sebep olurken, iş birliği veya destekleyici nitelikteki büyük güç politikaları yapısal fırsatların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda küresel sistemin yapısı ve büyük güç politikaları Soğuk Savaş'ın başlangıcında ve Soğuk Savaş döneminde İran gibi devletlerin stratejilerini etkilemesi açısından önemli faktörler olmuştur. Bunun yanı sıra yerel/birim düzey faktörlerin rolü göz ardı edilmemekle birlikte İran'ın ittifak stratejisi analiz edilirken bu faktörler ortaya koyulacaktır. Fakat İran'ın izlemiş olduğu stratejiyi açıklayabilmek için öncelikle büyük güçlerin bölge politikalarını ve bu politikalara bağlı olarak oluşan imkan ve kısıtları ortaya koymak için yaşanan gelişmeler aktarılacaktır.

2.2. Petrol İmtiyazı Sorunu

Petrol imtiyazı sorunu, 1945 yılında başlayan İran krizini anlamak ve daha sağlıklı bir analiz yapabilmek açısından dikkate alınması gereken bir konudur. Sovyetlerin İran'da petrol imtiyazı elde etmesinin engellenmesi Sovyet politikalarının belirlenmesinden önemli bir etken olmakla birlikte Sovyetlerin savaş dönemi müttefiklerine ve İran'a bakışının şekillenmesinde belirleyici olmuştur (Yegorova, 1996). İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ve sonrasında yaşanan gelişmeler Sovyet-İran ilişkilerinin gelişimini belirlemiştir. Dolayısıyla İran'daki krizi tetikleyen Kuzey İran'da otonom cumhuriyetlerin⁵ kurulması, bu hareketlerin Sovyetler tarafından desteklenmesi ve Sovyet askeri birliklerinin İran'dan tahliye edilmemesi gibi sorunlar petrol imtiyazı

⁵ Kuzey İran'da Azeriler ve Kürtler ayaklanarak otonom cumhuriyetler kurmuştur. Pishevari önderliğinde Azerbaycan hareketi daha etkili olduğu, merkezi hükümete karşı daha çok tehditkâr bir durum ortaya çıkardığı ve Sovyetler tarafından daha fazla destek aldığı için çalışmada Azeri konusuna değinilecektir. Kürtlerin kurmuş olduğu Mahabad Cumhuriyeti hakkında bilgi için bkz. Archie Roosevelt Jr, "The Kurdish Republic of Mahabad", **Middle East Journal**, Vol. 1, No. 3, 1947, pp. 247-269.

sorunu ile bağlantılıdır denilebilir. Tüm bu süreç Sovyet-İran ilişkilerini etkilemekle birlikte, Sovyet liderliğinin Rusya ile İngiltere arasındaki tarihsel rekabetten kaynaklanan geleneksel İngiliz karşıtı duyarlılığını yeniden canlandırmıştır. Petrol imtiyazı elde etmesinin engellenmesini ülkedeki İngiliz ve Amerikan etkisinin bir sonucu olarak gören Sovyetler, müttefiklerinin İran'a yönelik politikalarından şüphe duymaya başlamıştır. Bu yüzden Sovyet basınında ve Tudeh yayınlarında Batı karşıtı propaganda 1944'ün sonundan itibaren artmaya başlamıştır (Yegorova, 1996: 7).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetlerin İran politikası devletin siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda belirlenmekle birlikte (Fawcett, 2014: 383), ABD ve İngiltere karşısında Sovyet devletinin prestiji ile de bağlantılıydı (Yegorova, 1996: 2). Stalin, ülkesinin güvenliği için İran'da Sovyetler Birliği ile dostane ilişkiler geliştirmek isteyen bir rejimin var olmasına istemekteydi (Pfau, 1977: 360; Fawcett, 1992: 98; Fatemi, 1980: 44). Sahip olduğu coğrafi konum ve petrol kaynakları İran'ı Sovyetler Birliği için değerli bir komşu haline getiriyordu. Bu yüzden İran'daki rejimin Sovyetlerle iş birliği içinde olması Sovyetler açısından önemliydi.

Rusların 1944 sonbaharında İran'dan petrol imtiyazları talep etmesi imtiyaz sorununu ortaya çıkardı. 1943 yılı sonundan itibaren Amerikan petrol şirketleri Standard-Vacuum ve Sinclair Oil şirketleri petrol imtiyazları elde etmek için İran yönetimi ile müzakerelere başlamıştır (Lawson, 1989: 318; Mark, 1975: 54; Fatemi, 1980: 60). Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenen Amerikan şirketleri için petrol imtiyazları teklifi Amerika'nın İran'a nüfuz etmesinin önemli bir aracı olarak görülmekle birlikte bu durum Amerikan-Sovyet ilişkilerine etkisi bakımından önem arz etmiştir (Hess, 1974: 121). Batılı Müttefiklerinin Ortadoğu'daki faaliyetleri bölgeye yönelik Sovyet eylemlerinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. İngiltere ve ABD'nin aralarında yaptıkları bir konferansta İran petrolünü ve ortak çıkarlarını ele almaları ve bu görüşmeye Sovyetlerin dahil edilmemesi Sovyetlerin müttefiklerine bakışını etkilemiştir (Yegorova, 1996: 3). Ayrıca İran hükümetinin ABD'ye petrol imtiyazı verme konusunda gösterdiği isteklilik (Fawcett, 1992: 98; Takeyh, 2021: 31) Sovyetlerin dikkatini çekmiştir.

Ruslar, ABD'nin İran'da imtiyaz elde etmesinin ülke politikasına müdahale etmesi anlamına geleceğinin farkındaydı. Böyle bir durum ABD'nin İran'da sürekli bir pozisyon kazanmasına ve Kremlin karşısında avantajlı konuma geçmelerine sebep olacaktı (Mark,

1975: 56). Bu ortamda Ruslar İran'ın kuzey bölgelerine jeolojistler göndererek bölgede petrol kaynaklarının var olup olmadığına yönelik araştırmalar yaptırmıştır (Milani, 2011: 114). Rus işgal birliklerinin bulunduğu bölgelerde yapılan jeolojik araştırmalar Gogran, Mazandaran ve Gilan'daki petrol yataklarının varlığını ortaya koymuştur. Bu durum Sovyetlerin bölgeye yönelik kararlarını etkilemiştir (Yegorova, 1996: 3; Takeyh, 2021: 32; Milani, 2011: 114; Roberts, 2011: 65). Batılı şirketlere imtiyaz verilmesi konusundan İran yönetiminin gösterdiği istekliliğin Sovyetler tarafından haber alınması (Fawcett, 1992: 94) ve bölgede petrol kaynaklarının olduğunun tespit edilmesi sonrasında Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Sergey Kavtaradze kuzey İran'da petrol imtiyazı talebi için görüşmelerde bulunmak üzere Tahran'a gelmiştir (Hess, 1974: 121; Fawcett, 1992: 94). Kavtaradze İran hükümetine, Sovyetler Birliği'nin çıkarları üzerindeki zararlı etkilerini göz önünde bulundurmadan İngiliz ve Amerikan petrol şirketleri ile imtiyaz görüşmeleri yaptığı için İran'ı azarlayan ve bazı talepleri içeren bir nota vermiştir. Bu notaya göre, Sovyetler Birliği'ne Azerbaycan, Gilan, Mazandaran, Astrabad ve Horasan'ı kapsayan bölgede petrol imtiyazı verilmesi ve imtiyazın 75 yıl geçerli olması talep edilmiştir (Fatemi, 1980: 61-62). Ayrıca Sovyetler imtiyaz talep ettikleri bölgede bulunan tüm yabancıların bölgeden çıkarılmasını istemiştir (Mark, 1975: 56).

Ortaya çıkan bu durum sonrasında İran hükümeti Ekim 1944'te İngiliz, Sovyet ve Amerikan elçiliklerine petrolle ilgili tüm imtiyaz görüşmelerinin savaş sonrasına ertelendiğini bildirmiştir (Yegorova, 1996: 6; McFarland, 1980: 341; Mark, 1975: 56; Fatemi, 1980: 173). Kavtaradze İran tarafından aldığı bu cevaba tepki göstermiş ve İran hükümetini SSCB'ye karşı tek taraflı politikalar izlemek ve ayrımcılık yapmakla suçlamıştır (Fawcett, 1992: 94). Bu karar sonrasında Sovyetler yoğun bir propaganda kampanyası başlatmıştır (Fawcett, 2014: 388). İmtiyaz görüşmelerinin ertelenmesinin ilanından sonra Kavtaradze bu kararın Sovyetlere karşı alınmış bir karar olduğu ve imtiyaz teklifinin reddi anlamına geldiğini belirterek İran ve Sovyetler arasındaki dostane ilişkilerin etkileneceğini belirtmiştir (Fatemi, 1980: 62; Afkhami, 2009: 89). Sovyetler İran'ın bu şekilde bir politika izlemesinin arkasında İngiltere ve ABD'nin olduğunu ileri sürmüş ve alınan bu karardan dolayı iki ülkeyi suçlamıştır (Hess, 1974: 122). Sovyetler açısından imtiyaz görüşmelerini erteleme kararının Sovyet karşıtı niteliği ABD'nin İran petrolünü kontrol etmek istediği şeklinde bir algının oluşmasına sebep olurken (McFarland, 1980: 340), imtiyaz krizi İran'daki Sovyet-Amerikan rekabetinin katalizörü

olmuştur. Sovyetlerin İran'ın aldığı erteleme kararından dolayı ABD ve İngiltere'yi suçlaması Amerikan Dışişlerinde rahatsızlıklara sebep olmuş ve bu yüzden Moskova'ya İran egemenliğine saygı gösterme taahhüdünü hatırlatan bir protesto notası gönderilmiştir (FRUS/1944/Vol V: 462-463).

Sovyetler İran yönetimine tepki göstermenin yanı sıra Tudeh partisi aracılığıyla ülkede hükümet karşıtı protestolar düzenlenmesini desteklemiştir (McFarland, 1980: 342; Fawcett, 1992: 94; Mark, 1975: 56; Lawson, 1989: 315). Bunun üzerine Başbakan Saed, imtiyaz görüşmelerinin savaş sonrasına bırakılmasının Sovyet karşıtı bir politika olarak değerlendirilmesinin yanlış olduğunu belirtmiş ve Nazi Almanyasına karşı iki ülkenin müttefik ve dost olduklarını vurgulamıştır (Afkhani, 2009: 89). Bu açıklamaya rağmen Başbakan, Tudeh destekçileri tarafından eleştirilmekten kurtulamamıştır (Fatemi, 1980: 62). Sovyetler ayrıca Azerbaycan'daki siyasi faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır (Hess, 1974: 122).

Kavtaradze ise yaptığı basın toplantısında Sovyet imtiyazına ilişkin tekliflerin İran'a karşı samimi bir tutumla ve İran'ın bağımsızlığını koruma arzusu ile yönlendirildiğini belirtmiştir. Ayrıca Başbakan Saed'in imtiyaz teklifini reddetmesinin Moskova'da çok olumsuz bir izlenim bıraktığını ve alınan bu dostça olmayan pozisyon dolayısıyla kendisiyle daha fazla işbirliği yapılmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir. Kavtaradze, petrol imtiyazı antlaşmasının işsizliğin azalması, İran'ın kaynaklarının değerlendirilmesi, İranlıların belli bir alanda yetiştirilerek kalifiye iş gücü haline gelmesi gibi İran'a sağlayacağı faydaları belirterek imtiyazın onaylanması için halkın yönetim üzerinde baskı kurmasını sağlamaya çalışmıştır (Fatemi, 1980: 63).

Sovyet propagandasının yoğunlaştığı süreçte *Radio Moscow* İran hükümetini Sovyet karşıtı politikalar izlemekle suçlamaktaydı. *İzvestia*, Saed hükümetine petrol imtiyazları vermeyi reddettiği için saldırıyı yinelemiştir. Ayrıca İran'ın imtiyaz talebini reddetmesinin arkasında ABD etkisinin olduğunu ileri sürerek İran'daki Amerikan askerlerinin herhangi bir anlaşma olmadan ülkede bulunmasını eleştirmiştir (Fatemi, 1980: 64-65; Mark, 1975: 55; Afkhani, 2009: 89). Bunun yanı sıra faşist unsurların, Başbakan Saed'in Sovyetlerin petrol imtiyazı talebini geri çevirme kararını ve SSCB ile İran arasında bir yakınlaşmayı engelleme çabalarını etkilediği iddia edilmiştir (Fatemi, 1980: 65).

İmtiyaz konusu sebebiyle gerginliğin yaşandığı bu süreçte Sovyetler Azerbaycan'daki faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Buna karşın İran yönetimi Amerika'dan Sovyetlere karşı destek arayışına girmiştir (FRUS/1944/Vol V: 466-67). Bu süreçte Moskova'da görev yapan George Kennan, Sovyetlerin İran'a yönelik çıkarlarını ve hedeflerini analiz etmiştir. Kennan'a göre, Kavtaradze heyetinin görev nedeni bir petrol imtiyazı değil, İran'da yabancı nüfuzu ve prestij endişesiydi. Sovyetler, bir başka gücün kuzey İran'a hakim olmasını önlemeye kararlıydı ve Kennan'a göre Sovyetler ABD'nin kuzey İran'daki Sovyet siyasi hedeflerine karşı olduklarını düşünmekteydi (FRUS/1944/Vol V: 470-71). Yani Sovyetler daha fazla nüfuz ve sızma imkânı sağlaması ve İran liderleri üzerindeki sürekli psikolojik baskıyı sürdürmek için fırsat sağlayacağı için imtiyaz istiyordu (Rossow, 1956: 26). Sovyetler böylece etki alanı içinde gördüğü bir bölgedeki konumunu pekiştirmiş olacaktı (Yegorova, 1996: 4).

Sonuç olarak Sovyetler, bölgeye yönelik hedeflerine ulaşmak için Azerbaycan'daki varlıklarını kullanmaya karar vermiş (Fawcett, 1992: 95) ve merkezi yönetime baskı yapmak için Azerbaycan hareketini kullanmıştır (Fatemi, 1980: 174). İmtiyaz talepleri kabul görmeyen Sovyetlerin bölgedeki hedeflerini gerçekleştirmek için İran'daki askeri birliklerini geri çekmemesi ve İran Azerbaycanı'ndaki ayrılıkçı hareketleri desteklemesi uluslararası bir krizin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu şekilde Sovyetler savaş zamanında kazandıkları pozisyonu koruyarak Ortadoğu'da jeopolitik ve ekonomik avantajlar elde etme hedefinde olmuştur. Kavtaradze 25 Mayıs'ta Molotov'a yazdığı raporda "Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesinin ülkede gericiliğin güçlenmesine ve demokratik örgütlerin kaçınılmaz yenilgisine yol açacağını ve bunun sonucunda İran'daki Sovyet etkinliğinin ortadan kalkacağını" belirtmiştir. Bu durumun oluşmaması için Kavtaradze İran'daki birliklerin ülkedeki hedeflere ulaşılncaya kadar İran'dan çıkarılmasını ertelemeyi önermiştir (Yegorova, 1996: 8; Roberts, 2011: 66). Dolayısıyla Sovyetler İran'dan imtiyaz almak için ayrılıkçı hareketleri desteklemiş; ayrılıkçı hareketleri desteklemek ve İran yönetimi üzerinde baskı kurmak için ise İran'daki Sovyet askeri varlığı kullanılmıştır. SSCB'nin kuzey İran'da petrol imtiyazı hakkı edinmesi, Sovyet hükümeti tarafından ülkenin güney bölgeleri için önemli bir güvenlik garantisi olarak görülmüştür. Aynı zamanda, petrol sorununun Sovyetlerin istediği koşullarda çözülmesi İran'da İngiltere ile girmiş olduğu siyasi nüfuz mücadelesinde Sovyetlere avantaj sağlayacaktı (Yegorova, 1996: 18).

2.3. Azerbaycan Ayaklanması ve Sovyetlerin Rolü

İran Azerbaycanı, kuzeyinde Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri, batısında Türkiye ve güney batısında Irak'ın yer aldığı stratejik bir bölgede bulunmaktaydı. Görece olarak küçük zengin toprak sahipleri ve tüccarlar sınıfının bulunduğu Azerbaycan'da insanların çoğunluğu yoksulluk içinde yaşamakta ve bu durum Sovyetlerden ilham alan insanların isyan etmesi için uygun bir ortam sunmaktaydı. Sovyet işgali altındaki bu bölgede merkezi hükümet etkisiz kalmakta ve Azerbaycanlıların sorunlarına çözüm üretememekteydi (Fatemi, 1980: 79-80). Azerilerin merkezi hükümetle yaşadıkları sorunlar bölgede kalıcı bir pozisyon elde etmek isteyen Sovyetler için uygun bir ortam yaratmaktaydı. 1944'te İran hükümeti ile yapılan diplomatik müzakereler yoluyla petrol imtiyazı elde edemeyen SSCB, imtiyaz konusundaki ısrarlı çabasının bir parçası olarak kuzey İran'daki işgalci pozisyonunu yeni bir taktik olarak kullanmaya karar vermiştir (Yegorova, 1996: 18; Fawcett, 2014: 383; Fawcett, 1992: 95). Sovyetler Birliği, bölgedeki varlığını Azeri ve Kürt ayrılıkçı hareketlerine yardım etmek için kullanmıştır (Blake, 2009: 29; Samii, 1987: 96-7; Rossow, 1956: 18; Mark, 1975: 61; Fawcett, 2014: 384). Bu şekilde ayrılıkçı hareketlere verdiği destek İran'ın toprak bütünlüğü açısından bir tehdit oluştururken, bölgedeki Sovyet askeri varlığı İran yönetiminin bölgeye dönük hareketlerini kısıtlayarak ülkenin egemenliğine yönelik bir tehdit oluşmasına sebep olmuştur (Rossow, 1956: 18; Hess, 1974: 119). Böylece Sovyetlerin petrol imtiyazı talepleri Azerilerin İran'dan özerklik talebiyle bağlantılı bir hal almıştır (Fawcett, 1992: 96).

Sovyet birliklerinin varlığı ve İran iç işlerine müdahalelerinden rahatsız olan ve tehdit hisseden İran yönetimi, Müttefik birliklerinin ülkeden çekilmesini talep etmiştir. Avrupa'da savaşın bitmesinin ardından İran Dışişleri Bakanı Anushirvan Sepahbodi, 19 Mayıs 1945'te Sovyet, İngiliz ve Amerikan Hükümetlerine gönderdiği notalar ile Müttefik askeri kuvvetlerin İran'dan tahliye edilmesini talep etmiştir. İran hükümeti ayrıca Tahran'daki Amerikan elçisi Wallace Murray'den bu taleplerinin ABD tarafından desteklenmesini ve savaş sonrası düzenini belirlemek için yapılan konferanslarda İran'ın talebini gündeme getirmelerini istemiştir. ABD bu konuya olumlu yaklaşırken Sovyetler, Yalta, Potsdam, Londra ve Moskova Konferanslarında İran'daki konumları üzerine herhangi bir yükümlülük üstlenecek bir tavır göstermekten kaçınmıştır (Fawcett, 1992: 95; Fatemi, 1980).

17 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihlerinde Potsdam'da yapılan konferansta, Müttefik çekilmesi gündeme getirildiğinde Stalin, Üçlü Antlaşma'da birliklerin geri çekilmesi için belirtilen altı aylık sürenin Almanya ile değil Japonya ile savaşın sona ermesiyle başladığını belirtmiştir. Bu düşünceye rağmen konunun Eylül ayında Londra'da yapılacak Dışişleri Bakanları Konferansı'nda görüşülmesine karar verilmiştir. 2 Eylül'de Japonya'nın teslim olmasından sonra Dışişleri Bakanı Sepahbodi, İngiltere, Amerika ve Sovyet hükümetlerine verdiği notalarla Üçlü Anlaşmanın V. Maddesine uygun olarak müttefik güçlerin ülkedeki birliklerini en geç 2 Mart 1946 tarihine kadar tahliye etmesi gerektiğini belirtmiştir. Tabi ki bu tarihten önce gerçekleştirilecek olan tahliye işleminin ülkesi adına daha takdire değer olduğunu vurgulamıştır. İran'ın bu talebi 19 Eylül'de Londra'da düzenlenen Dışişleri Bakanları Konferansı'nda gündeme getirilmiş ve İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin, Molotov'a Sovyet ve İngiliz birliklerinin aralık ayı itibariyle İran'dan çekilmesini teklif etmiştir. Fakat Molotov, birliklerin İran'dan tahliyesi şartlarının Üçlü Anlaşma'da belirtilmiş olduğu gerekçesiyle bu konunun tartışılmasını gereksiz görmüş ve konu toplantı gündeminden çıkarılmıştır (Yegorova, 1996: 8; Hess, 1974: 125).

İran Azerbaycanı'ndaki mevcut durum⁶, İran askerlerinin Sovyet birlikleri tarafından hareketsiz hale getirilmesi ile daha da kötüleşmiştir (Takeyh, 2021: 33). Bu ortamda 1921'de kurulan Gilan Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanı olan Cafer Pişevari tarafından Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP) kurulmuş (Blake, 2009: 29; Rossow, 1956: 18; Fawcett, 1992: 32; Fatemi, 1980: 82) ve merkezi İran hükümeti karşısında bazı taleplerde bulunmuştur. Bu taleplerden en dikkat çekici olanları, Türkçe'nin resmi dil olarak kabul edilmesi ve Azerbaycan'ın İran'dan özerkliği (Blake, 2009: 30; Yegorova, 1996: 10; Fawcett, 1992: 33).

Sovyetler Azeri ve Kürt isyancılara destek sağlamakla birlikte bu ayrılıkçı hareketleri merkezi hükümet karşısında korumuştur (Yegorova, 1996: 9; Fawcett, 1992: 99).

⁶ Tudeh kadrolarının artan militan faaliyetleri, hükümet birliklerinin 1945 baharında İsfahan'daki partinin bölgesel teşkilatını bastırmasına ve Ağustos'ta Tahran'daki merkezini işgal etmesine neden oldu. Bu hareketlere yanıt olarak, Mazanderan ve Gorgan'daki işçi milisleri, önemli karayolu ve demiryolu kavşaklarını ele geçirdi ve ilçelerdeki fabrikaları işgal etti. Tebriz ve Meşhed'deki yerel komiteler, Eylül ayı başlarında bu iki şehirdeki hükümet tesislerine karşı ayaklanmaları destekledi. Hepsisi birlikte ele alındığında, bu eylemler, düzeni sağlamak için ülkenin silahlı kuvvetlerinin kuzey vilayetlerine girmesini emreden Tahran'daki merkezi yönetimin otoritesine zorlu bir meydan okuma oluşturdu. Bknz. Fred H. Lawson, "The Iranian Crisis of 1945–1946 and the Spiral Model of International Conflict", **International Journal of Middle East Studies**, 21(3), 1989, ss. 307–326, (s. 315).

Azerbaycan'da ayaklanmanın patlak vermesi ve ADP üyelerinin eyalete giren yolları kontrol altına almasının ardından İran ordu ve jandarma birlikleri Şah'ın emri ile Azerbaycan'a gönderilmiştir. Fakat Kazvin'deki Sovyet birlikleri, 19 Kasım 1945'te İran güvenlik güçlerinin bölgeye girmesine engel olmuştur (Rossow, 1956: 18). Bu hareket karşısında İran, Sovyetleri protesto etmekle birlikte Amerika'dan yardım talebinde bulunmuştur (Blake, 2009: 32; Hess, 1974: 126). 23 Kasım'da, Amerikan hükümeti İran güvenlik güçlerinin Sovyetler tarafından engellenmesi üzerine Moskova'ya *nota* vermiştir. Moskova'daki Amerikan elçisi Harriman aracılığıyla Molotov'a verilen notada, Sovyet birliklerinin ülkede bulunması ve İran birliklerinin hareketini engellemesi dolayısıyla İran hükümetinin topraklarında barış ve düzeni sürdürme sorumluluğunu yerine getiremediği belirtilerek tüm müttefik birliklerinin İran'dan çekilmesinin müttefiklerin yararına olacağını ve dost bir ülkenin topraklarında yanlış anlamaların meydana gelmesinin önüne geçileceğini belirtilmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 448-50). Bu yüzden ABD, tüm Müttefik birliklerinin 1 Ocak'tan önce geri çekilmesini önermiştir (Yegorova, 1996: 13). Sovyetlere verilen Amerikan notasına cevaben Molotov, bölgeye artan sayıda İran birliği göndermenin sorunu yatıştırmayacağı, aksine gerilimi artıracak olduğunu belirtmiştir. Kan dökülmesini engellemek ve bölgedeki Sovyet birliklerinin güvenliğini sağlamak adına İran birliklerinin geçişinin engellendiğini bildirmiştir (Yegorova, 1996: 14; Fatemi, 1980: 87). Sovyetlerin sağlamış olduğu koruma sayesinde İran hükümetinin Azerbaycan'a müdahale etmesi engellenmiş ve bu ortamda Aralık 1945'te Tebriz'de Cafer Pişevari önderliğinde Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir (McFarland, 1980: 345; Lenczowski, 1972: 47).

Müttefik güçlerinin İran'da bulunması ülkenin egemenliğine yönelik önemli sorunlar yarattığı için İran Dışişleri Bakanlığı, Tahran'daki müttefik ülkeleri elçiliklerine verdiği notalarda 15 Aralık'ta Moskova'da düzenlenecek olan Dışişleri Bakanları Konferansı'nda yabancı birliklerin İran'dan çekilmesi için karar verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Artık savaş sona erdiğinden müttefik birliklerinin İran'da kalmaları için askeri veya askeri olmayan bir sebep olmadığı özellikle vurgulanıyordu. Bu yüzden derhal ve eksiksiz bir şekilde birliklerin tahliye edilmesi talep edilmekteydi (Fatemi, 1980).

Mevcut durumda Amerikan yetkilileri güçlü bir ABD desteği olmadıkça İran'ın yatıştırma politikası izleme yolunu seçebileceğini dile getirmiştir (Hess, 1974: 130). Bu

ortamda İran'ın talepleri sonrasında Moskova Konferansı'nda konuyu gündeme getiren Amerikan Dışişleri Bakanı James Byrnes, ülkesinin İran'daki gelişmelerden endişe duyduğunu belirtmiştir (Fatemi, 1980: 93). Molotov ile bir uzlaşuya varamayan Bakan, Stalin ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve konuyu dile getirme fırsatı yakalamıştır. Fakat Stalin, İran'ın Sovyetlere yönelik düşmanca tutumundan bahsettikten sonra ülkedeki istikrarsız koşulların yaratmış olduğu tehdit dolayısıyla Bakü petrol sahalarını herhangi bir İran eylemine karşı koruması gerektiğini ve 1921 İran-Sovyet Dostluk Anlaşması'nın Sovyetlere İran'a asker gönderme hakkı verdiğini söylemiştir (Samii, 1987: 97; Hess, 1974: 130; Fatemi, 1980: 93-4). Stalin ayrıca 1942 Üçlü Anlaşması'na göre birliklerin tahliyesinin şartlarının belirlenmiş olduğunu, son tarihten önce birliklerini geri çekmeyi planlamadığını ve çekilme için son gün geldiğinde ise İran'ın davranışlarına göre hareket edeceğini belirtmiştir (Blake, 2009: 33-4; Lenczowski, 1972: 47; Fatemi, 1980: 93).

Sovyetlerin İran'daki birliklerini çekme konusundaki isteksizliği İran'da kendileri için olumlu bir pozisyon elde edememelerinden kaynaklanmıştır. Kremlin, İran yönetimiyle ilişkilerini iyileştirmekten ziyade Azerbaycan'daki krizi kullanarak Tahran'ı imtiyaz vermeye zorlayacağını düşünmüştür (Fawcett, 1992: 100-1). Dolayısıyla birliklerin çekilmesine yönelik taleplere olumsuz yanıt verilmiştir. Bu koşullarda uluslararası konferanslardan beklediği yanıt alamayan ve Sovyetlerin ülkesinin iç işlerine müdahale ettiğini ileri süren İran'ın İngiltere Büyükelçisi Hasan Taqizadeh, 19 Ocak 1946'da Güvenlik Konseyi'ne başvuruda bulunarak sorunu BM'ye taşımıştır (Mark, 1975: 61; Fawcett, 1992: 101; Fatemi, 1980: 96; Hess, 1974: 132). Sovyet Heyeti başkanı Andrey Vyshinsky Konsey Başkanına yazdığı mektupta, İran hükümetinin ülkedeki yabancı birliklerin varlığını kullanmaya çalıştığını, İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen olayların ülkedeki Sovyet birliklerinin varlığıyla bir bağlantısı olmadığı ve olayların İran'ın iç işleriyle ilgili olduğunu belirterek konunun konseyde görüşülmesine karşı çıkmıştır (Blake, 2009: 34; Hess, 1974: 132; Fatemi, 1980: 97). Ayrıca Sovyet birliklerinin 1921 İran-Sovyet Dostluk Anlaşması ve 1942 tarihli Üçlü Antlaşmasına göre İran'da bulunduklarını belirtmiştir. Taqizadeh ise verdiği yanıtta, İran'ın Güvenlik Konseyi'ne Sovyet birliklerinin çekilmemesini getirmediğini, Sovyet birliklerinin yerleşmiş olduğu bölgede İran güçlerine Sovyet birlikleri tarafından izin verilmediği için sorun oluştuğunu vurgulamıştır. İran, güvenlik güçlerinin ve İranlı yetkililerin bölgeye girişine izin verilmesi ve Sovyet birliklerinin kendilerini engellememesini talep etmiştir (Kuniholm,

1980: 306). Bu tartışmalar üzerine Güvenlik Konseyi iki ülkenin doğrudan müzakerelerde bulunarak sorunu çözmesini (Fawcett, 1992: 58; Mark, 1975: 61; Afkhami, 2009: 94) ve müzakere süreci hakkında Konsey'e bilgi vermesini tavsiye etmiştir (Blake, 2009: 34; Fawcett, 1992: 58; Fatemi, 1980: 97).

Bu ortamda İran'da hükümet değişikliği yaşanmış ve Ahmed Kavam başbakan olmuştur (Samii, 1987: 99; Fawcett, 1992: 58; Lawson, 1989: 316). Sorunun görüşmeler yoluyla çözülebileceğinden hareketle Şah, Sovyetlerin düşman olarak ilan ettiği Başbakan Hakimi'den istifasını istemiş ve Sovyetlere yakın olarak görülen Kavam başbakan olmuştur (Erkan, 2010: 128). Kavam, iki ülke arasındaki sorunları çözmek için Sovyetlerle iletişime geçmiş, Stalin'in onay vermesi halinde Moskova'ya giderek ikili görüşmelerde bulunmak istediğini belirtmiştir (Blake, 2009: 34; Fatemi, 1980: 101). Stalin'in onu Moskova'da kabul edeceği sinyalini vermesinin ardından görüşmeler Moskova'da başlamış (Hess, 1974: 133, Fawcett, 1992: 101) ve Tahran'da devam etmiştir (Roberts, 2011: 67). Görüşmeler bir sonuca ulaşamamakla birlikte, Sovyetlerin askerlerini İran'dan çekmesi için belirlenen son tarih olan 2 Mart günü geldiğinde Sovyetlerden çekilmeye dönük bir hamle gelmemiştir (Blake, 2009: 35). Bu süreçte Sovyetler bazı bölgelerdeki birliklerini çektiğini duyurmasına (Fatemi, 1980: 105) rağmen, Tebriz'de Amerikan konsoloslu Rossow ayrılan birliklerin Sovyet sınırına yönelmediğini, Türkiye ve Irak sınırına doğru harekete geçtiğini bildirmiştir (Rossow, 1956: 20; Blake, 2009: 35; Afkhami, 2009: 96). Ayrıca Rossow, Sovyetlerin ülkedeki birliklerini çekmek bir yana yeni birliklerin bölgeye getirildiğini aktarmıştır (Rossow, 1956: 17; FRUS/1946/Vol 7: 40; Hasanlı, 2005: 329). Bu süreçte *Radio Moscow* Başbakan Kavam'ın Sovyet birliklerinin belli bölgelerden çekileceği ve diğer bölgelerde durum netleşene kadar birliklerin İran'da kalacağı şeklinde bilgilendirildiğini duyurmuştur. Moskova'da bulunan Kavam Sovyet birliklerinin bölgeden çekilmediği haberini alır almaz Molotov'a bir nota vermiştir. Kavam Sovyetlere verilen notada 29 Ocak 1942 tarihli Üçlü Anlaşma gereğince yabancı birliklerin 2 Mart 1946'da ülkeden çekilmesinin kesin ve tartışmasız olduğunu belirtmiştir (Fatemi, 1980: 105). Sovyetlerin birliklerini hala İran'da tutmalarının İran yasaları ve iki ülke arasındaki anlaşmaya aykırı olduğu için Sovyetlerin bu politikası eleştiren Kavam, İran topraklarındaki tüm Sovyet birliklerinin ülkeden çıkarılmasını talep etmiştir (Hasanlı, 2005: 325-326).

2.4. Sorunun BM'ye Taşınması ve Sovyet-İran Anlaşması

Sovyetler Birliği'nin askeri güçlerini tahliye etmemesi sonrasında İran'ın ABD Büyükelçisi Hüseyin Ala 18 Mart'ta Güvenlik Konseyi Başkanı ve BM Genel Sekreterine yazdığı mektupta Sovyetlerin İran'ın iç işlerine müdahale etmeye devam ettiklerini ve 2 Mart 1946'dan sonra İran'daki güçlerini geri çekmedikleri için İran sorununun BM Güvenlik Konseyi'nin 25 Mart toplantısı gündemine alınmasını talep etmiştir (Blake, 2009: 36; Fatemi, 1980: 111).

Bu başvuru karşısında Sovyet Büyükelçisi Andrei Gromyko, Sovyet ve İran hükümetleri arasında müzakereler devam ettiği için konunun gündeme alınmaması ve toplantının 10 Nisan'a ertelenmesini talep etmiştir (Hess, 1974: 137; Fatemi, 1980: 111; Blake, 2009: 36). Bu talebi kabul edilmeyen Gromyko, 25 Mart tarihinde gerçekleşen toplantıda Sovyet ve İran hükümetlerinin bir anlaşmaya vardığını ve bu yüzden konunun gündemden çıkarılmasını talep etmiştir (Fatemi, 1980: 115). Talepleri kabul görmeyen Sovyet delegeleri 10 Nisan'a kadar konuyla ilgili tartışmalara katılmayacaklarını belirtmiştir (Blake, 2009: 36). Konsey aldığı kararla Sovyet ve İran hükümetlerinden müzakerelerin durumu ve iki hükümet arasında bir anlaşmaya varılıp varılmadığı konularında bilgi vermelerini talep etmiştir (Blake, 2009: 37; Hess, 1974: 133; Fatemi, 1980: 116).

Nisan ayında Konsey, İran ve Sovyetlerin cevaplarını dinlemek için toplanmıştır. İran tarafı herhangi bir anlaşmaya varılmadığını belirtirken, Sovyet temsilcilerinin cevabı birliklerin tahliyesi konusunda tarafların uzlaştığı şeklinde olmuştur. Konsey Amerikan Dışişleri Bakanı Byrnes'in çabası sonucunda sorunu 6 Mayıs'a kadar gündemde tutmaya karar vermiştir (Blake, 2009: 37). Ayrıca taraflardan Sovyet birliklerinin çekilmesinin tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda Konsey'e bilgi verilmesi istenmiştir (Fatemi, 1980: 117).

Nisan ayının ilk haftasında Kavam ve Tahran'daki Sovyet büyükelçisi Ivan Sadchikov ortak bir bildiri ile hükümetleri arasında bir anlaşmaya varıldığını açıklamıştır (Fatemi, 1980: 118). *Pravda* Gazetesi anlaşmayı Sovyet-İran ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak sunmuş ve Sovyetlerin İran'daki hedeflerinin başarıldığı değerlendirmesi yapılmıştır (Fawcett, 1992: 102). Bu anlaşmaya göre; Kızıl Ordu, 26 Mart tarihinden sonraki 4-6 hafta sürecinde İran'dan tahliye edilecek ve On Beşinci

Meclis'in onayına bağılı olarak ortak bir Sovyet-İran Petrol Şirketi kurulacaktı. Ayrıca anlaşmaya göre Azerbaycan sorunu İran'ın iç meselesi olarak görülmüş ve İran yasalarına uygun olarak barışçıl bir biçimde çözüleceğı vurgulanmıştır (Blake, 2009: 37; Samii, 1987: 104; Doenecke, 1972: 100; Fawcett, 1992: 59; Hess, 1974: 140; Kuniholm, 1980: 334-5; Mark, 1975: 61).

Sovyetlerle varılan uzlaşının ardından Kavam, Sovyet arabuluculuğı altında Pişevari ile görüşmelere başlamıştır. Temmuz ayı başında bir uzlaşya varılsa da merkezi hükümet ile Azerbaycan rejimi arasındaki ilişkiyi düzenlemek için daha fazla görüşme yapılması durumu ortaya çıkmıştır (Rossow, 1956: 25). Azeriler ile Kavam arasındaki görüşmeler yaz boyunca devam etmiş (Mark, 1975: 62), fakat iki taraf arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar (Fatemi, 1980: 136) İran hükümeti ve Azeri liderler arasındaki müzakerelerin kesilmesine sebep olmuştur (Pfau, 1977: 363; Fatemi, 1980: 144-5). Bu süreçte Sovyetler yapılan anlaşmaya uygun bir şekilde İran'daki askerlerinin tahliyesini tamamlamıştır (Roberts, 2011: 69; Fawcett, 1992: 102). TASS ajansı 23 Mayıs'ta yapılan radyo yayınında Sovyet birliklerinin İran'dan tahliye edildiğini duyurmuştur (Fatemi, 1980: 128). Bunun üzerine Kavam, 25 Mayıs'ta yayınladığı bildiri ile Kızıl Ordu'nun İran'dan çekildiğini doğrulamıştır (Hess, 1974: 143).

Birliklerini İran'dan çeken Sovyetler Kavam'a yeni meclisin oluşturulması için bir an önce seçimleri düzenlemesi için baskı yapmaya başlamıştır (Fatemi, 1980: 135). Yapılan anlaşmaya göre en geç yedi ay içinde petrol şirketi için meclisten onay alınacaktı (Fawcett, 1992: 103). Bu ortamda Şah, Ekim ayında yeni seçimlerin yapılması için kararnameyi imzalamış ve seçimlerin aralık ayında başlayacağı duyurulmuştur (Kuniholm, 1980: 386; Fatemi, 1980: 150; Rossow, 1956: 26). Seçimlerin yapılacağı ilan edilince ülkedeki mevcut durumda seçimlerin yapılmasının İran için olumsuz sonuçları olacağı değerlendirmesi yapılmıştır (FRUS/1946/Vol 7: 529). Fakat İran yönetimi Sovyetlerin seçimlerin gerçekleşmesi arzusunu İran ordusunu Azerbaycan'a göndermek için bir fırsat olarak kullanmayı amaçlamıştır (Pfau, 1977: 369). Kavam, seçimlerde özgürce oy kullanılması ve olası sorunların önlenmesi için seçimlerin hükümet güvenlik güçlerinin gözetiminde gerçekleştirileceğini açıklamıştır (Rossow, 1956: 28; Fawcett, 1992: 78; Fatemi, 1980: 156; Mark, 1975: 62). Şah ve Kavam Azerbaycan bölgesine asker gönderme konusunda Sovyet tepkisinden çekinmekle birlikte (FRUS/1946/Vol 7: 515),

Azerbaycan hareketi ve petrol arasında tercih yapması gerektiğinde Sovyetlerin petrolü tercih edeceği düşünülmüştür (Avery vd, 1991: 248; Fatemi, 1980: 146; Mark, 1975: 62). Planlandığı üzere seçimleri denetlemek için İran birlikleri Azerbaycan ve Zencan'a gönderilmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 549). Sovyet büyükelçisi Sadchikov, hükümetin bu kararını protesto etmekle birlikte, bu hareketin Sovyet sınırlarında huzursuzluklara sebep olabileceğini aktarmıştır. Bu durum karşısında Sovyetler 1921 Sovyet-İran Dostluk Anlaşması gereğince kayıtsız kalamayacaklarını bildirmiştir (Rossow, 1956: 28-9). Ayrıca seçim sürecinde bölgeye askeri birlikler göndermek yerine Azerbaycan Eyalet Meclisi denetleme birimi ve gazetecilerin gönderilmesine yönelik yapılan teklifler dikkate alınmamış ve İran tarafından askeri harekate başlanmıştır (Fatemi, 1980: 158). Askeri hareketin başlaması ile birlikte İran Hükümeti Azerbaycan halkını ADP'ye karşı harekete geçmeye çağırırken, ADP basını ve radyo yayınları aracılığıyla halkı kanlarının son damlasına kadar savaşmaya davet etmiştir (Fawcett, 1992: 79). ADP'nin çağrıları beklenen etkiyi göstermemiş ve isyancı rejim göstermelik bir direnişten sonra düşmüştür (Mark, 1975: 62). Böylece İran hükümet güçleri Tebriz'e girerek Azerbaycan Özerk Cumhuriyetine son vermiştir (Rossow, 1956: 31; Yegorova, 1996: 22). Pişevari'nin içinde bulunduğu demokrat liderlerin çoğu sınırın karşı tarafına, Sovyetlere kaçmıştır (Fawcett, 1992: 80; Roberts, 2011: 70; Fatemi, 1980: 159). Pişevari kaçmış olduğu Sovyet topraklarında ölmüştür (Avery vd, 1991: 249). Böylece ayrılıkçı ayaklanmalar askeri güç kullanılarak bastırılmış (Fawcett, 1992: 80) ve İran toprak bütünlüğü sağlanmıştır.

12 Ocak 1947'de başlayan meclis seçimleri haziran ayında tamamlanmıştır. Seçimlerden sonra Sovyetler Kavam'a anlaşmanın onaylanması için baskı yapmaya başlamıştır (Fatemi, 1980: 142). On Beşinci Meclis oluşturulduktan sonra Kavam, Sovyetler ile 5 Nisan 1946'da imzalanan anlaşmanın ayrıntıları hakkında yeni meclise bilgi vermiştir. Anlaşmanın onaylanması için Meclis'te yapılan oylamadan 102'ye karşı 2 olumlu oy çıkmış ve böylece anlaşma geçersiz kılınarak ortak Sovyet-İran petrol şirketinin kurulması reddedilmiştir (Avery vd, 1991: 250; Mark, 1975: 63; McFarland, 1980: 350). Kavam Meclis'in almış olduğu kararı Sovyetlere bildirmiş ve kuzey İran'da yapılacak araştırmalar sonucu petrol bulunması durumunda Sovyetlere petrol satmak için görüşmelerde bulunabileceği şeklinde bir teklifte bulunmuştur. Fakat bu teklif Sovyetler tarafından sıcak karşılanmamıştır. Bununla birlikte anlaşmanın onaylanmaması Sovyetler

tarafından eleştirilmiş ve İran yoğun bir Sovyet propagandasına maruz kalmıştır (Fawcett, 1992: 82).

2.5. 1945 Krizi ve Amerikan Politikası

İran tarihsel olarak Rus-İngiliz rekabet alanlarından birisi olmuştur. Uluslararası gelişmeler İran'daki geleneksel İngiliz-Rus rekabetinin geçici olarak terk edilerek ikili arasında bir işbirliği yapılmasını gerekli kılmıştır. Fakat Nazi tehdidinin ortadan kalkmasının ardından müttefikler arasındaki dayanışma zayıflamaya başlamıştır. Rekabet ortamı İran'ın iç işlerinde idari anlamda devamlılığı sıkıntıya sokacak ve hükümet istikrarını zayıflatacak solcu ve muhafazakâr unsurlar arasında bir sosyo-politik ayrışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Fawcett, 1992: 2). Bu durum İran yönetimini zayıflatmakla birlikte dış müdahaleyi kaçınılmaz kılmıştır. Bu gelişmeler ve rekabet halinin geri gelmesi İran'ı geleceğin önemli güvenlik sorunlarından biri yaparken, İran'ın müttefik dayanışmasına yönelik en büyük tehditlerden biri olmasına sebep olmuştur. Bu yüzden 1945 yılında bölgeye yönelik Amerikan politikası uluslararası güvenliğin gereklilikleri tarafından şekillenmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 398). Bu çerçevede ABD, iki ülkenin İran'ın istikrar kazanması ve güçlü bir ulus olarak yeniden inşa edilmesi için sorumluluğu paylaşacakları bir ortam oluşturulmasını hedeflemiştir. Bu amaçla ABD'nin inisiyatif olarak İngiliz ve Sovyet hükümetlerinin İran'a karşı yükümlülüklerini yerine getirmesi için çaba göstereceği belirtilmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 399). Bu tür bir bakış açısı ABD'nin savaş sonrasında Sovyetler ile birlikte savaş dönemindeki işbirliğini sürdürme konusunda istekli olduğunu göstermektedir (Hook ve Spainer, 2014: 25, 32; Takeyh, 2021: 34-5). Fakat yaşanan gelişmeler Amerikan politikasında bir dönüşümün meydana gelmesine sebep olacaktır. Sonuç olarak Amerikan karar alıcılar Sovyet birliklerinin varlığının ve İran iç politikasına yönelik Sovyet müdahalesinin İran'ın toprak bütünlüğü ve Amerikan çıkarları için tehdit oluşturacağını ikna olmuştur (Zulkanian vd, 2013: 1552-53). Bu algının oluşması sonrasında ABD, İran'ı Sovyetlere karşında desteklemek için daha aktif bir tutum takınmaya başlamıştır.

ABD, savaşın kazanılmasında katkı sağlayan bir müttefik ülke ve BM üyesi bir devlet olarak İran'ın bağımsızlığı, egemenliği ve toprak bütünlüğünün sağlanması önemsemekteydi. Bu süreçte İran'ın istikrarını sağlamasına yardımcı olmak ve herhangi bir gücün ülkeyi kontrol etmesini engellemek için İran'a yardımcı olunması temel politika

olarak benimsenmiştir. Ayrıca üçüncü bir gücün İran'ın iç sorunlarını kendi yayılmacı amaçları veya bölgeye yönelik bir politika izlemek için sömürmeye yönelik herhangi bir girişimi önlemek amacıyla çaba gösterilmesi politik öncelik olmuştur (FRUS/1945/Vol 8: 399-400).

Bu bağlamda işgal sürecinde Amerikan politikası, İran'ın taleplerine diplomatik destek verilerek gerçekleşmiştir. Böylece ABD, İran'daki Sovyet hedeflerini sınırlamak için yürütülen diplomatik mücadelenin öncülüğünü üstlenmiştir (Zulkanian vd, 2013: 1554). İran'ın müttefik askerlerinin ülkeden çekilmesine yönelik talepleri Amerikan karar alıcılar tarafından sempatiyle karşılanmakla birlikte, Yalta, Potsdam, Londra ve Moskova Konferanslarında müttefik askerlerinin İran'dan çekilmesinin gerekliliği dile getirilmiş ve İran'ın bu yöndeki talepleri desteklenmiştir (Samii, 1987: 97). Müttefiklerin İran'dan çekilmesini ülkenin siyasi istikrarı ve ekonomik açıdan yeniden inşası için bir ön şart olarak değerlendiren Amerikan Dışişleri Bakanlığı İngiliz ve Sovyet hükümetlerine İran hükümetinin talebine olumlu yaklaştığını belirtmiş ve Potsdam Konferansı'nda Tahran'ın boşaltılması çağrısında bulunmuştur. Ayrıca Dışişleri Bakanları Konferanslarında yabancı birliklerin tam tahliyesinin hızlandırılması için çaba gösterilmesini amaçlamıştır (FRUS/1945/Vol 8: 396). Birliklerin tahliye edilmesini savunmakla birlikte süreci hızlandırmak ve müttefiklerine örnek olmak adına Amerikan yönetimi 1 Ocak 1946'ya kadar tüm birliklerini İran'dan çekeceğini açıklamış ve müttefiklerinin de aynı yönde hareket etmeleri için baskı yapmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 399).

Amerika müttefik birliklerinin çekilmesi için çaba gösterirken, Sovyetler Birliği kuzey İran'da yaşanan huzursuzluklara müdahale etmek için bölgeye giden İran birliklerini durdurmuş ve bölgeye girişlerini engellemiştir (FRUS/1945/Vol 8: 400). Azerbaycan'da ortaya çıkan ayrılıkçı hareketin Sovyet destekli olduğu şeklindeki değerlendirmelere (FRUS/1945/Vol 8: 430; Fawcett, 1992: 87) rağmen Murray krizin başında Sovyetlerin Azerbaycan'ı ilhak etmek veya İran üzerindeki nüfuzunu güçlendirmek için Azerbaycan hareketini desteklediği konusunda henüz net bir fikir yürütülemediğini belirtmiştir. Fakat gelecekte bu durumların daha ciddi riskler oluşturmasını engellemek adına Amerika'nın İngiltere ve Sovyetlerin İran'daki silahlı kuvvetlerini tamamen geri çekmeleri için çaba göstermesi gerektiği vurgulanmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 410-11). Gelişmeler ABD'nin İran'a yönelik Sovyet politikalarını değerlendirmesini etkilemiştir. Cafer Pişevari önderliğinde Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulması ve partinin Sovyet destekli

olduğu düşüncesinin hakim olması sonrasında Sovyetlerin Kuzey İran'da nüfuzlarını pekiştirme çabasında oldukları değerlendirilmesi yapılmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 417, Dipnot 21). Ayrıca Kennan'ın, Moskova'dan gönderdiği raporda kendi sınırları dışındaki milliyetçi hareketleri desteklemenin Sovyetlerin izlediği bir politika olduğu şeklindeki değerlendirmesi bölgedeki olaylara bakışı ve Sovyet politikalarının değerlendirilmesini etkilemiştir (FRUS/1945/Vol 8: 424). Böylece SSCB'nin, uygun bir fırsat doğduğunda, Tahran'daki hükümet üzerinde etki uygulamak için İran'daki bu askeri varlığı kullanmayı amaçladığına yönelik şüphe kalmamıştır (Fawcett, 1992: 85).

Bu gelişmelere bağlı olarak Murray 25 Eylül'de yaptığı analizde ülkenin durumunu kritik ve kaygı verici olarak nitelendirmiştir. Sovyetlerin İran'daki birliklerini Körfez ve Ortadoğu'ya girmenin yanı sıra nüfuz alanları kurmak ve güneyden gelecek saldırılara karşı sınırında bir tampon bölge oluşturmak için kullanmak istediği değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu yüzden Murray, bölgedeki varlıklarını devam ettirme hedefindeki Sovyetlerin bu konuda fırsatçı davrandıklarını belirtmiştir. Ona göre, Tahran'da Sovyet yanlısı bir yönetimin iktidarda olması Amerikan çıkarları için zararlıydı. Sovyetlerin İran'a hakim olması ve Körfez'e erişim sağlaması ABD'nin Suudi Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt'teki petrol varlıkları için tehdit oluşturacak; İran'a yönelik Amerikan ticari çıkarları zarar görecektir ve İran'da muhtemel bir petrol imtiyazı engellenecekti (FRUS/1945/Vol 8: 417-19). İran'daki durumu bir hastalığa benzeten Murray yaptığı değerlendirmede "Rusların yönetimi altındaki azınlık bir grubun uygulamış olduğu bir tedavinin, ABD, İran ve dünya barışı için hastalıktan daha kötü olacağı" sonucuna varmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 419). Bu yüzden "İran'da devam eden Sovyet faaliyetlerine karşı bir tavır almamızın zamanının geldiğini düşünüyorum" diyen Murray (FRUS/1945/Vol 8: 419), Kuzey İran'daki Sovyet eylemleri ve ayrılıkçı hareketler karşısında İran yönetiminin desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunu sağlamanın yolu olarak ise yabancı birliklerin İran'dan çıkarılmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 419).

İran birliklerinin Kazvin'e girişinin engellenmesi üzerine durumun geniş etkileri göz önünde bulundurulmaya başlanmıştır. İran'da yaşananlar müttefik dayanışmasına ve uluslararası güvenliğe tehdit ihtimalini ortaya çıkarmaktaydı. Uluslararası güvenliğe tehdit olma durumunun yanı sıra, bölgedeki petrol, ekonomik ve stratejik çıkarları ABD'nin bölgede yaşananlara doğrudan ilgi göstermesine sebep olmuştur

(FRUS/1945/Vol 8: 431). Bu yüzden Moskova'da gerçekleşen Dışışleri Bakanları Konferansı'nda Amerika acil olarak gördüğü iki konuyu konferans gündemine sokma çabasına girişmiştir: 1) Yabancı birliklerin İran'dan derhal tahliye edilmesi; 2) İran hükümetinin ülkesine egemen olması bağlamında mutlak ve tam hareket özgürlüğünün sağlanması (FRUS/1945/Vol 8: 488). Amerika'nın bu çabasına rağmen yapılan toplantıda Molotov, askeri birliklerin geri çekilmesi konusunun Potsdam ve Londra'da görüşüldüğü ve bu konuda uzlaşmaya varıldığı için konuyu tekrar görüşmek için bir sebep görmediğini belirtmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 517-8). Dışışleri bakanının tutumundan memnun olmayan Byrnes 19 Aralık'ta bu kez Stalin ile görüşmüş ve yine beklentilerine karşılık alamamıştır (FRUS/1945/Vol. 8: 510-11; Samii, 1987: 97). Sovyetlerin Yalta ve Potsdam konferanslarındaki olumsuz tavırları ABD'nin İran'a destek vermesini sağlamakla (Fawcett, 1992: 31) birlikte, Moskova Konferansı Sovyetlerle uzlaşmanın imkansızlığını onaylamıştır (Hess, 1974: 131). Konferans sonrasında ABD'nin Sovyetlerle işbirliğinin sürdürülebileceğine yönelik değerlendirmesi değişmeye başlamıştır (Rossow, 1956: 21). Böylece Moskova Konferansı Müttefikler arasındaki ortaklığın bitişini ve çatışma sürecinin başladığını göstermiştir (Erkan, 2010: 127).

Bu gelişmelerin ardından Amerikan hükümeti, Sovyetlerin 2 Mart'tan önce geri çekilip çekilmeyeceğini endişeyle beklemiştir. Bu dönem boyunca, bazı faktörler üst düzey Amerikalı yetkililerin Sovyetler Birliği'ne yönelik düşüncelerini belirleyici bir biçimde şekillendirmiştir. 9 Şubat'ta Stalin'in, komünizm ve kapitalizmin uyumsuzluğunu ve gelecekteki savaşların kaçınılmazlığını vurgulayan söylemi bu faktörlerden önemli bir tanesi olmuştur (Hess, 1987: 97). Ayrıca George Kennan'ın 22 Şubat'ta gönderdiği ve Sovyetlerin savaş sonrası hedeflerini analiz ettiği "*long telegram*" ABD'nin Sovyetlere yönelik politikasının düşünsel alt yapısını oluşturmuştur. Sovyet hükümetinin komünizm ve kapitalizm arasındaki doğuştan gelen düşmanlığa inancını değerlendirmesinin ardından Kennan, Sovyetlerin güçlerini ve etkilerini arttırmaya çalıştıkları konusunda uyarıda bulunmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 701-02). 2 Mart tarihi geldiğinde ise Sovyet birliklerinde çekilmeye yönelik bir hareketlilik görülmemiştir. Aksine Tebriz'deki Amerikan elçisi Rossow, Sovyet sınırlarından ve Azerbaycan bölgesinden takviye birliklerin İran'a girmeye devam ettiğini aktarmıştır (FRUS/1946/Vol 7: 343). Amerikan politikasında değişim yaşanmasına sebep olan durum artık gerçekleşmişti ve müttefikler arasındaki bağ kopmuştur. Rossow tarafından dışışleri bakanlığına gelen mesajlar

incelendikten sonra bakanlık görevlileri bir harita hazırlayarak gelişmeleri bu harita üzerinden Bakan Byrnes'e aktarmıştır. Haritaya göre Sovyet birlikleri Irak ve Türkiye sınırına yönelmenin yanı sıra güneye doğru yönelmişti ve bu yüzden Tahran'a ilerledikleri yorumu yapılmıştır (FRUS/1946/Vol 7: 346-47). Byrnes, SSCB'nin İran'daki siyasi yıkıma askeri işgal eklemekte olduğunu artık net görüldüğünü belirtmiş ve *"artık tüm gücümüzü göstereceğiz"* demiştir (FRUS/1946/Vol 7: 347). Böylece Amerikan politikasında yaşanacak olan değişimin mesajı verilmiştir.

Sovyetlerin askerlerini çekmemesi üzerine ABD 5 Mart'ta Sovyetlere nota vermiştir. Notada, ABD Sovyetlerin 1942 Üçlü Antlaşma ve Tahran Deklarasyonu'na aykırı bir biçimde birliklerini İran'da tutmaya devam ettiği ve bunu yaparken İran yönetiminin rızasını almadığı belirtilmiştir. Sovyetlerin 1942 Antlaşması'na aykırı olarak birliklerini İran'da tutmaya devam etmesine ABD'nin Tahran Deklarasyonu'nun imzacısı ve BM'nin bir üyesi olarak kayıtsız kalamayacağı Sovyetlere bildirilmiş ve İran'daki Sovyet eylemleri protesto edilmiştir (FRUS, 1946, Vol 7. 341). Sovyetlerin İran'daki birlikleri geri çekmek yerine yeni birliklerin ve askeri ekipmanların İran'a gelmeye devam ettiği şeklinde raporlar alınmasının ardından ABD yönetimi 8 Mart'ta Sovyetler Birliği'ne verdiği bir diğer notada Sovyetlerin İran'daki askeri varlığını artırmasının sebebi sorulmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 348). Fakat ABD vermiş olduğu notalara cevap alamamıştır (Kuniholm, 1980: 323; Lenczowski, 1972: 49).

Sovyet birliklerinin çekilmemesi üzerine tepki gösteren İran konuyu BM Güvenlik Konseyi'ne taşımaya karar vermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 354). İran BM'ye başvuru yapmayı planladığı dönemde Kennan Moskova'dan Sovyetlerin İran politikası hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre Sovyetler, İran'da Sovyet birliklerinin kalmasını sağlamak ve petrol imtiyazı elde etmek amacıyla kendilerine yakın bir rejimi iktidara getirmek için çaba harcayacaktı. Böyle bir gelişme ihtimaller dahilindeydi çünkü Sovyetler birliklerini İran'dan çekme niyetinde değildi. Anlaşmalara aykırı olarak birliklerinin İran'da kalmasını dünya kamuoyuna açıklamak için İran'da Sovyet yanlısı bir rejim olmalıydı. Böyle bir rejim Sovyet birliklerinin İran'da kalmasını talep edebilecek ve Sovyetler İran'daki varlıklarını meşru bir zemine oturtabilecekti (FRUS/1946/Vol 7: 362-3). Kennan ayrıca Sovyetlerin İngilizleri bölgeden çıkarmak için girişebilecekleri her türlü eylemi deneyeceklerini hissettiğini dolayısıyla bu hedef için bazı riskleri alabileceklerini düşünmekteydi (FRUS/1946/Vol 7: 364).

Kennan Sovyet niyetleri konusunda bu şekilde değerlendirmede bulunurken, 2 Mart itibariyle Sovyetlerin birliklerini geri çekmediği için İran adına Hüseyin Ala 18 Mart'ta BM'ye başvuruda bulunarak şikayetinın GK gündemine alınmasını talep etmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 365). Sovyetler İran'ın başvurusuna itiraz etmekle birlikte toplantının ertelenmesi talebinde bulunmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 366-7). Buna karşın ABD temsilcileri İran'ın şikayetinın GK gündemine alınması (FRUS/1946/Vol 7: 368) ve gündemde kalması için yoğun bir çaba göstermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 382-3). Ayrıca iki ülke arasında görüşme süreci devam ederken ABD konunun BMGK gündeminde kalmasını sağlayarak Sovyetlerin askeri birlikleri sayesinde İran'a adaletsiz bir anlaşma dayatmasının önüne geçmek için çabalamıştır. Amerikan yönetimine göre, Sovyetler birliklerini kayıtsız şartsız geri çekmeliydi (FRUS/1946/Vol 7: 394). ABD'nin bu tutumu Kavam ve Sadchikov uzlaşmaya vardığında dahi devam etmiştir. Amerikan yetkililerine göre Sovyet birlikleri ülkeden çekilmedikçe İran Güvenlik Konseyine yaptığı başvuruyu geri çekmemeliydi (FRUS/1946/Vol 7: 422; 424). Bu doğrultuda hareket eden ABD'nin BM temsilcisi Stettenius, Sovyetlerin sorunun GK gündeminden çıkarılması talebine karşı bir duruş sergilemiştir (FRUS/1946/Vol 7: 425). ABD'nin çabaları sonucunda Güvenlik Konseyi 23 Nisan günü yapılan toplantıda İran sorununu 6 Mayıs'a kadar gündeminde tutmaya karar vermiştir. Sovyet delegesi bu karara tepki olarak Konsey toplantılarına katılmayacağını açıklamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 435).

1946 Temmuz'unda Amerika'nın İran'a yönelik politik amaçları şu şekilde sıralanmaktaydı: (1) İran'ın tüm devletlerle dostane ilişkilerini teşvik etmek ve böylece Sovyet ve İngiliz etki alanlarına bölünerek ya da Sovyet yörüngesine çekilerek uydu devlet durumuna düşerek İran'ın bağımsızlığını kaybetmesini önlemek; (2) Ülkede iç güvenliği sağlamak ve böylece dış müdahaleye davetiye çıkarabilecek koşulları önlemek; (3) Sağlıklı bir ekonomik durum yaratılmasına destek olmak (FRUS/1946/Vol 7: 507). Belirlenen bu politikanın uygulanması için kullanılacak araçlar ise diplomatik, askeri ve ekonomik olarak sıralanmıştır. BM, İran'ın bağımsızlığını desteklemek için kullanılacak en önemli aktör olarak görülmüştür. Askeri olarak bakıldığında ise İran'daki Amerikan askeri misyonlarına⁷ vurgu yapılmış ve bu misyonlar İran-ABD ilişkileri açısından

⁷ İran'daki Amerikan askeri misyonları hakkında bilgi için bkz. Thomas M. Ricks, "U.S. Military Missions to Iran, 1943-1978: The Political Economy of Military Assistance", *Iranian Studies*, Vol. 12, No. 3/4 (Summer-Autumn, 1979), pp. 163-193.

önemli görülmüştür. İran politikasına yönelik askeri araçlara daha sonradan İran'a askeri malzeme sağlanması dahil olmuştur (Fawcett, 1992: 81). İran'a yönelik ekonomi politikası ise ülkeye sağlanacak yardımların uluslararası kuruluşlar aracılığıyla sağlanması için destek olunması şeklinde olmuştur. Bu şekilde ekonomik desteğin sadece ABD'ye bağımlı olmayan bir temelde yürütülmesi hedeflenmiştir. Tüm bu politika araçları, İran yönetiminin Sovyetlere özel ekonomik tavizler verme şeklinde bir eğilim göstermesini engellemek (FRUS/1946/Vol 7: 507-9) amacıyla ortaya koyulmuştur. Bu şekilde Sovyetlerin İran üzerinde baskı kurarak imtiyaz elde etmesini engellemek hedeflenmiştir.

İran'a yönelik Amerikan politikasının daha aktif bir döneme girdiği süreçte Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı raporda Sovyetlerin İran'a yönelik politikasının Amerikan çıkarlarına etkisi ortaya koyulmuştur. Raporda İran'ın Sovyet egemenliğine girmesinin Ortadoğu petrollerine erişim noktasında Amerikan çıkarlarını ve askeri kapasitesini olumsuz etkileyeceği değerlendirilmiştir. İran, sahip olduğu kaynakların yanı sıra petrol tedariki açısından coğrafi olarak da kritik bir bölge olarak görülmüştür. Ortadoğu'yu savunmak açısından İran coğrafi konumu sebebiyle savunma çizgisinin başlatılacağı yer olarak değerlendirilmiştir. Sovyet sanayi bölgelerine olan yakınlığı sebebiyle Doğu Akdeniz-Ortadoğu bölgesine hakim olmak Genelkurmay Başkanlığı tarafından kritik önemde görülmüştür. Bu yüzden İran, ABD açısından Sovyetlere karşı operasyonlar için önemli bir ülke olarak değerlendirilmiştir. Diğer taraftan Sovyetlerin kuzey İran'da petrol kaynaklarının sınırlı olmasına rağmen petrol şirketi için baskı kurması Amerikan stratejik değerlendirmesinde şüpheyle karşılanmıştır. Rapora göre, ABD ve müttefiklerinin Ortadoğu bölgesi petrol kaynaklarına erişiminin engellemesi bu ülkelerin askeri kapasitelerini ciddi şekilde etkileyecekti. Bu yüzden, Sovyet nüfuzunu ve Sovyet silahlı kuvvetlerini İran, Irak ve Yakın ve Ortadoğu'daki petrol kaynaklarından mümkün olduğunca uzak tutmanın ABD'nin stratejik çıkarına olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca Genelkurmay Başkanlığı, İran'ın kuzeyde Sovyet ve güneyde İngiliz nüfuz alanı olarak bölünmesinin Sovyetlerin bu alandaki stratejik amaçlarına siyasi yollarla ulaşma kabiliyetini artıracığı sonucuna varmıştır. Sovyetler böylece kuzey İran'daki ulaşım olanaklarını mükemmelleştirme, kuzey İran'ı savunma için organize etme ve kuzey İran'ı güney İran ve Suudi Arabistan'daki İngiliz ve/veya Amerikan petrol kaynaklarına karşı operasyonlar

için olası bir üs olarak hazırlama fırsatı kazanacaktı. Bu durum Sovyetlerin güçlerini ciddi bir muhalefet olmadan bölgeye hareket ettirmelerine izin verecekti (FRUS/1946/Vol 7: 529-32). Bu politik değerlendirmelerden sonra ABD, “İran’ın bağımsızlığını sadece sözlerle değil, uygun eylemlerle de destekleyeceği” mesajı vermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 535). Bu mesajlara bağlı olarak ABD yönetiminin İran politikasını revize ettiği ve daha aktif bir tutum takınmaya başladığını ileri sürülmüştür (Pfau, 1977: 365).

Amerikan Genelkurmayı tarafından İran’ın önemini ortaya koyan rapor hazırlandıktan sonra Henderson iki yolla İran’a destek olunmasını önermiştir: 1) İran yönetimine iç düzeni sağlaması için silah satışı yapmak; 2) Sovyet propagandasını önlemek amacıyla İran’da yaşam standartlarını yükseltmek için kalkınma projelerini finanse etmek. Bu şekilde İran yönetimi ve halkının Sovyet baskısına direnmesini sağlamak hedeflenmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 533-5). Bu yüzden Sovyetlerin İran’dan imtiyaz alarak ülkeye girmesini engellemek hedeflenmiş ve petrol anlaşmasının reddedilmesi için İran cesaretlendirilmiştir.

Sovyetlerin petrol imtiyazı alması kuzey İran’da rahatça faaliyet göstermesine ve bu sayede İran’da etkinlik ve nüfuzunun artmasına imkan sağlayacaktı. Bu şekilde İran’da kazanacakları alan sayesinde Körfez’e yönelik olarak izleyecekleri aktif politika ile İngiltere ve Amerika üzerinde daha fazla baskı kurabilecek ve Batı karşısında avantajlı duruma geçebilecekleri (FRUS/1947/Vol 5: 923-4). Sovyetlerin İran’da etkinlik kazanması BM’nin Sovyetlerin İran’a yönelik herhangi bir saldırgan eylemini kanıtlamasını zorlaştıracaktı. Bu şekilde İran’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü tehlikeye girecekti. Bu yüzden ABD tüm kriz boyunca olduğu gibi İran Meclisi petrol anlaşmasını onaylamayı reddettiğinde de İran’a destek olmuştur.

2.6. Karar Alıcı ve Tehdit Algısı

Devletler güvenliklerini ve bekalarını sağlamak için izleyecekleri politikaları belirlerken tehditlere karşı pozisyon almaktadır. Bu bağlamda büyük güçlerin farklı hedefleri, politikaları ve stratejileri sistemdeki diğer devletler için tehdit ve fırsatlar yaratmakla birlikte bu tehdit ve fırsatlar devletlerin dış politikalarını etkileyen yapısal sınırlar veya fırsatlar ortaya çıkarmaktadır. Yani büyük güç politikaları diğer devletlerin stratejilerini etkileyen önemli bir yapısal faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Büyük güçlerin izleyeceği

tehdit temelli politikalar hedef devletin dış politikasının tehdidin yaratmış olduğu sınırlar dahilinde şekillenmesine sebep olmaktadır.

Sistemin verdiği mesajların açıklığına göre karar alıcının tehdit algısı şekillenebilmektedir. Bu bağlamda neoklasik realistlere göre tehditlerin açıklığı üç unsura sahiptir; 1) Devletin toprak bütünlüğüne veya temel çıkarlarına zarar vermek için revizyonizm veya açık düşmanlık; 2) Devlete zarar verebilecek ekonomik ve askeri kapasiteye sahip olmak; 3) Yakınlık hissi yani tehdit kaynağının kısa sürede zarar verme yeteneğini kullanacağına dair beklentilerdir (Ripsman, Taliaferro and Lobell, 2016: 46). Bu şekilde düşmanca niyetler gösteren devletler karşısında algılanan mesajlar net ve açık olmakta ve karar alıcılar tehditlere karşı en uygun politika seçeneğini tercih etmektedir. Ayrıca Walt'un tehdit dengesi kuramını ortaya koyarken tehdit unsurları olarak belirttiği güç, coğrafya ve saldırgan niyetler gibi unsurların varlığı karar alıcının tehdit değerlendirmesini etkilemektedir (Walt, 1990: 22). Bu faktörlerin karar alıcı tarafından değerlendirilmesiyle tehdide yönelik mesajlar açık bir hal almakta ve devletin dış politikası bu kısıtlar üzerinden şekillenmektedir.

Mevcut sistem içindeki devlet adına karar alanlar (dış politika uygulayıcıları) sistemin verdiği mesajların netliğine bağlı olarak tehdit ve fırsatları değerlendirmektedir. Bununla birlikte karar alıcılar tehdit değerlendirmesinde bulunurken sistem ve diğer devletlere yönelik sahip oldukları imaj ve inançlara uygun olarak politika geliştirmektedir (Boulding, 1959). Buradan hareketle İran'ın Sovyetlere yönelik tehdit değerlendirmesi yapısal faktörlerin yanı sıra Sovyetlere yönelik imaj ve inançlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Bu durum kendisini henüz savaş döneminde Tahran Konferansı sırasında göstermiştir. Stalin İran'a silah yardımı yapabileceğini belirttiğinde Şah bu teklife şüpheyile yaklaşmış ve silahlarla birlikte Sovyet uzmanlarının ülkesine girmesine olumsuz yanıt vermiştir (Mark, 1975: 55; Fawcett, 1992: 93). Bu dönemde Sovyetlerin bu teklifinin arkasındaki düşüncenin İran üzerinde nüfuz kurma hedefi olduğuna yönelik düşünce yapısı hakim olmuştur. Liderlerin olaylar karşısında yapmış oldukları yorumlar deneyimlerinden, hedeflerinden, dünya hakkındaki inançlarından ve siyasi bakış açılarından kaynaklanmaktadır (Hermann ve Hagan, 1998: 126). Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Sovyetlerin izlemiş olduğu bölgesel politikalar Şah açısından şüpheyile karşılanmıştır. Şah, tahta çıktığı andan itibaren genel olarak İngiliz ve Sovyet politikalarına şüphe ile yaklaşmakla birlikte (Pahlavi, 1980) Sovyetlerle yaşanan

gerilimler ve Sovyet politikaları Şah'ın tehdit algısının şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur.

İran karşısında sahip olduğu üstün ekonomik ve askeri kapasitesi, geçmiş deneyimler ışığında değerlendirildiğinde Sovyetlerin İran açısından zararlı politikalar izleyebileceği gerçeği ortaya çıkmıştır. Kapasite anlamında üstünlük ve coğrafi yakınlıkla Sovyetlerin tarihsel arzuları ve küresel hedefleri birleştiğinde İran'a yönelik Sovyet politikaları İran'ın hissettiği tehdidi artırmıştır. Sovyetlerin İran'daki azınlıklara destek olması, azınlık gruplarının güç bileşenlerinde değişim yaşanmasına sebep olmanın yanı sıra, Sovyet birliklerinin varlığı ve bu birlikleri çekmemek adına ısrarlı bir tutum takınılması Sovyetlere bakışı etkilemiştir. Sovyetlerin bu politikaları İran yönetimi tarafından ülkenin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına karşı açık bir tehdit olarak algılanmakla birlikte bu tehdit Şah açısından hanedanın tehlikeye girmesi anlamına gelmiştir. Bu tehdidi ortadan kaldırmak için İran'ın ihtiyacı Sovyetlerin azınlıklara olan desteğini kesmesi ve İran'daki birliklerini ülkeden çekmesiydi.

Sovyetler Marksizm-Leninizm ideolojisi ve Sovyet sistemini yabancı ülkelere yayma hedefinde olduğundan (Yegorova, 1996: 5) Şah bu durumu kendisine ve ülkesinin yönetim şekline bir tehdit olarak görmüş ve temel değerlerine karşı Sovyetlerden tehdit algılamıştır. Ayrıca İran'daki Sovyet askeri varlığı ve ayrılıkçı hareketlere verilen Sovyet desteği Şah'ın ülkesinin bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik olarak da tehdit algılamasına sebep olmuştur. İranlılar, ADP'nin kuruluşunu Sovyetlerin İran Azerbaycan'ını ilhak planlarının bir adımı olarak görmüştür (Fawcett, 1992: 34). Dolayısıyla 1945'in başlarında Azerbaycan'daki Sovyet eylemleri Sovyetlerin bölgeyi ilhak etme hedefinde olduğu yorumlarının yapılmasına sebep olmuştur (Fawcett, 1992: 97). Her ne kadar Sovyet politikası ilhaktan çok Azerbaycan hareketi sayesinde merkezi yönetim üzerinde baskı kurmak ve avantaj elde edilmek için kullanılmış olsa da (Fawcett, 1992: 98) bu politikalar İran'ın toprak bütünlüğü ve temel çıkarları için tehlikeli bir durum yaratmıştır. Sovyetler Birliği'nin İran'ın toprak bütünlüğüne ve temel çıkarlarına karşı zarar verici politikalar izlemesi ülkenin İran için tehdit oluşturduğunu ortaya koymuş ve İran için tehdit kaynağı açık bir hal almıştır. Yani tehlide yönelik mesajlar açık bir duruma gelmiştir. Bu şekilde bir tehdit değerlendirmesi yapılmasının arkasında yatan sebepler ise Sovyetlere yönelik olarak İran'ın sahip olduğu tarihsel deneyimler; Sovyetler Birliği'nin İran ile komşu olması dolayısıyla mevcut coğrafi yakınlık,

Sovyetlerin mevcut askeri kapasitesinin İran karşındaki üstünlüğü, Sovyetlerin İran'a yönelik olarak etkinliklerini ve hakimiyetlerini yaymak için ülkeye karşı saldırgan bir niyete sahip olduğuna yönelik algılardır. Bu yapısal faktörler Şah'ın algıları ve Sovyetlere yönelik sahip olduğu imaj gibi yerel düzey faktörlerle birleştiğinde İran için Sovyetlere karşı destek arayışı kaçınılmaz olmuştur.

Bir devletin geçmişte karşılaşmış olduğu tehdit ve tehlikeler liderin daha duyarlı hale gelmesine sebep olmaktadır. Bu duyarlılık, devletin daha önce yapmış olduğu hatalardan kaçınmasını sağlamaktadır (Jervis, 2013: 281). Geçmişte karşılaşılan olayın büyüklük derecesi liderin söz konusu tehdide karşı daha fazla dikkat ve özen göstermesine sebep olmaktadır (Jervis, 2013: 282). Karar alıcılar içinde bulundukları toplumun bir üyesi olarak, ülkelerinin tarihsel süreçte yaşamış olduğu gelişmelerden etkilenmekte ve tarihsel hafızaya bağlı olarak algıları ve dünyaya bakışları şekillenebilmektedir (Kiraz, 2018: 46).

Bu açıdan bakıldığında Şah'ın Sovyetlere karşı hissettiği korku ve güvensizlik tarihsel deneyimlerden kaynaklanmaktaydı ve Sovyet politikalarına yönelik algısı İran'ın Ruslarla geçmişte yaşadıklarına bağlı olarak şekillenmekteydi. Yani tarihsel deneyimler Şah'ın Sovyet tehdidini yönelik algısını önemli derecede etkilemekteydi. Sovyetlerin Azerileri desteklemesi ve cesaretlendirmesi olmasaydı Azerbaycan hareketi İran yönetimine karşı hareket edemeyecek ve Tahran'ın baskılarına direnemeyecekti (Fawcett, 1992: 53). Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi ve Sovyetlerin bu harekete sağladığı desteğe İranlıların bakışı 1920 yılında Sovyet desteği ile kurulan Gilan Cumhuriyeti'ne⁸ yönelik tarihsel hafıza etrafında şekillenmiştir. Gilan Cumhuriyeti'ni kurma çabası Sovyet yönetiminin İran topraklarını kısmen ele geçirme girişimi ve İran'ın komünist emperyalizm ile ilk tecrübesi olarak görülüyordu. Ayrıca Gilan Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanı olan Cafer Pişevari'nin Azerbaycan'daki harekete öncülük etmesi ve ADP'nin lideri olması Şah'ın bu oluşuma bakışını ve Sovyetlerin bu harekete destek verdiği şeklindeki değerlendirmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla Sovyetlerin Pişevari'ye verdiği destek İran yönetiminin Sovyet politikalarını

⁸ Gilan Cumhuriyeti, 1920'de İran'ın kuzey eyaletindeki isyancılara Sovyet desteğiyle kuruldu. Sovyetler, 1921 İran Antlaşması'nın imzalanmasından sonra isyancıları terk etti ve Rıza Şah onları yenmeyi başardı. Gilan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Sovyet politikaları için bkz. Ralph A. Cossa, **Iran: Soviet Interest, US Concerns**, s. 19-22; Ulaş Töre Sivrioğlu ve Rahimullah Farzam, "İran Tarihinde Tartışmalı Bir Sayfa: İran Komünist Partisi (Bolşevik) ve Gilan Sovyeti", **İran Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, ss. 315-350.

değerlendirmesini etkilemiştir. Bu açıdan bakıldığında Rusların geçmişte İran'a yönelik olarak izlemiş olduğu ayrılıkçı hareketleri destekleyici politikalar (Rossow, 1956: 18), Şah'ın mevcut Sovyet politikalarından tehdit algılamasına sebep olmuştur. Bu yüzden Şah Sovyetlerin izlemiş olduğu politikaları ülkesinin yönetim yapısına ve bütünlüğüne karşı bir tehdit olarak görmüştür. İran'ın kuzeyinde kurulan Azerbaycan ve Kürdistan özerk cumhuriyetleri, Sovyetlerin kuzey İran'ı Sovyet Cumhuriyetine dönüştürme amacının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Fawcett, 1992: 97). Böyle bir durum, yani kuzey eyaletlerinin İran'dan ayrılması sadece İran'ın parçalanmasına sebep olmakla kalmayacak, Pehlevi hanedanının devamlılığını da tehlikeye sokacaktı. Dolayısıyla Şah, Sovyetlerin İran'a yönelik hedeflerini hanedanına yönelik tehdit olarak görmüştür.

İran'ın Sovyet tehdidi algılamasını etkileyen bir diğer faktör İran'daki Sovyet birliklerinin İran birlikleri karşısındaki üstünlüğü olmuştur. İran birlikleri ülkenin kuzeyinde dağınık bir şekilde konumlanmanın yanı sıra Sovyetler karşısında teçhizat bakımından da zayıf bir durumdaydı. Ayrıca rakamsal açıdan bakıldığında Azerbaycan'daki İran birlikleri 6500 civarındayken sadece Azerbaycan'da 30 bin kişilik bir Sovyet kolordusunun var olduğu (FRUS/1945/Vol 8: 480-82); tüm Kuzey İran'da ise 75 bin kişilik bir Sovyet askeri varlığı olduğu tahmin ediliyordu (FRUS/1945/Vol 8: 482). Bu noktada Sovyetlerin bariz üstünlüğü bölgedeki İran birliklerini hareketsiz kılmakla birlikte bölgeye destek gücü gelmesini de engelliyordu (FRUS/1945/Vol 8: 486). Ayrıca ülkedeki Amerikan askeri yetkilileri İran ordusunun ülkede düzeni yeniden kurmasının zor olduğunu belirterek İran ordusunu “kırık bir saza” benzetmekteydi (FRUS/1945/Vol 8: 501). Bu ortamda Şah, Rus ordusunun üstün gücünün İran güvenlik güçlerinin 1945'te kuzey eyaletlerindeki ayaklanmayı bastırmasını engellediğini dile getirmiştir. İran ordusu karşısındaki bu bariz Sovyet askeri üstünlüğünün yanına İran ve Sovyetlerin sahip oldukları geniş sınırlar eklenince Sovyetler İran yönetimi açısından önemli bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. Coğrafi koşullar Sovyetlerin hızlı bir şekilde güçlerini İran'a geçirmesine ve İran üzerinden Ortadoğu'ya doğru engelsiz bir şekilde ulaşmasına olanak sağlamaktaydı. İran'ın işgali sırasında Sovyet birliklerinin sadece iki haftada Tahran'a ulaşması (Cossa, 2012: 5) coğrafi engellerin olmadığı ve İran ordusu karşısında Sovyet kapasitesini ve etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.

Yakınlık hissi yani tehdit kaynağının kısa sürede zarar verme kapasitesini kullanacağına dair beklentiler Şah'ın Sovyet tehdidini değerlendirmesi açısından bir diğer etken olmuştur. İran'ın 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında nüfuz alanlarına bölünmesi; 1921 yılında Gilan cumhuriyetinin kurulması ve 1941 yılında Sovyetler tarafından istila edilmesi Şah için Sovyet tehdidini değerlendirme noktasında önemli bir referans olmaktadır. Daha da önemlisi Sovyetlerin İran'a yönelik askeri hareketlerini meşrulaştırmak için 1921 Sovyet-İran Dostluk Anlaşmasına atıf yapmasıydı. Sovyetlerin İran'ın işgalini gerekçelendirmek için bu anlaşmayı kullanmasının yanı sıra 2 Mart 1946 tarihi geldiğinde ülkeden askerlerini çekmemek için yine bu anlaşmaya atıfta bulunması Şah açısından Sovyet tehdidini canlı tutmuştur. Hem İran'ın hem de ABD'nin müttefik askerlerinin İran'dan çekilmesine yönelik olarak Sovyetlere verdikleri notalara ve İran'ın GK'ye yapmış olduğu şikayet başvurusuna cevaben Sovyetler askerlerinin ülkede bulunmasını savunurken bu anlaşmaya vurgu yapmıştır. Bu durumda Şah, Sovyet askeri varlığı karşısında tedirgin olmasının yanı sıra Sovyetler ülkeden birliklerini çekse dahi bu anlaşmaya dayanarak İran'a karşı bir askeri harekate başvurabileceğinden korkmuştur (Pahlavi, 1980: 75; Lenczowski, 1972: 49).

Şah'ın yanı sıra İranlı yöneticiler de Sovyet birliklerinin Tahran'a saldırmalarından korkmaktaydı. Bu noktada 28 Kasım 1945'te Ala, Loy Henderson ile yaptığı görüşmede başkentin işgal edilebileceğinden dolayı korktuğunu dile getirmiş ve Şah, hükümet ve parlamento üyelerinin fiziksel şiddetle karşı karşıya kalabileceğini belirtmiştir. Murray ile görüşme yapan Genelkurmay Başkanı Hassan Arfa ise Sovyetler tarafından desteklenen isyancıların Tahran'a yönelik olası bir saldırısı karşısında hazırda beklediğini bildirmiştir. 2 Mart tarihi geldiğinde Sovyetler birliklerini çekmek yerine takviye etmeye başlamıştır. Ülkedeki birliklerin Irak ve Türkiye sınırının yanı sıra güneye doğru hareket etmesi Tahran'ın hedef olduğu yorumunun yapılmasına sebep olmakla (FRUS/1946/Vol 7: 346-47) birlikte tank savaşı konusunda uzman olan General Bayramyan'ın İran'a gönderilmesi Sovyetlerin askeri bir harekate başlama hedefinde olduğunu göstermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 343; Rossow, 1956: 20). Bu şekilde İran'daki Sovyet askeri varlığı ve bu varlığı sürdürmek için gösterilen ısrarlı çaba Sovyetlerin İran'a yönelik olarak etkinliklerini ve hakimiyetlerini yaymak için ülkeye karşı saldırgan bir niyete sahip olduğuna yönelik algıların doğruluğu kanıtlanmış oluyordu.

İran'a karşı Sovyetlerin saldırıda bulunacağına yönelik korku ve rejime yönelik tehdit Sovyet askerleri İran'dan çekildikten sonra da devam etmiştir. Sovyet birliklerinin çekilmesini sağlamak adına yapılan anlaşmanın geçerli olabilmesi için Meclis'in anlaşmayı onaylaması gerekliydi. Meclis'ten çıkacak olumsuz bir karar karşısında Sovyetlerin gösterecekleri tepki Şah açısından endişe verici olmuştur. Bu endişe Washington'daki İran elçisi tarafından dile getirilmiştir. İran'a yönelik Sovyet tepkisinin doğrudan askeri yöntemlerle gerçekleşmeyebileceği yorumu yapılmakla birlikte (FRUS/1947/Vol. 5: 940-941), Amerikan elçisi Sovyetlerin İran'a yönelik hedeflerinden kolay kolay vazgeçmeyecekleri ve Yunanistan'dakine benzer bir gerilla savaşına girişebilecekleri değerlendirmesi yapmıştır. Her iki koşulda da Sovyetlerin İran'a yönelik bir harekate girişeceği ihtimali dile getirilmiştir.

Şah'ın tehdit değerlendirmesinde etkili olan bir diğer faktör ise azınlık hareketlerine taviz verilmesinin ülkenin bölünmesine kadar uzanacak bir süreci başlatması ihtimali olmuştur. Bu yüzden Şah ayrılıkçı hareketlere karşı askeri güç kullanma taraftarıydı (Samii, 1987: 105). Diplomatik görüşmelerde bulunarak Azerbaycan hareketine imtiyazlar verilmesi, benzer taleplerin ülkenin güneyindeki aşiretler tarafından istenmesine sebep olacaktı (Fawcett, 1992: 71). Bu şekilde merkezi yönetimin etkinliği azalmakla birlikte böyle bir durum ülkenin parçalanmasına giden bir sürecin başlangıcı olabilecekti. Şah ayrıca Sovyetleri yatıştırma amacıyla taviz vermenin karşılaşılabilecek tehditleri azaltacağını düşünmüyordu. Sovyetlerin Kuzey İran'da etkinlik elde etmesinin ülkesinin iç işlerine daha fazla dahil olma imkanı kazanmasına sebep olacağına farkındaydı. Bu yüzden yatıştırma, tehditten saklanma veya peşine takılma gibi politikalar izlemek yerine algılanan tehdide karşı koymak anlamındaki dengeleme politikasını (Martin, 2003: 70) tercih etmiş ve Sovyetlere ve ayrılıkçı hareketlere karşı taviz verilmesine karşı çıkmıştır. Kavam'ın Sovyetlerin İran içindeki işçi hareketlerini kışkırtmasını engellemek adına Tudeh üyelerine bakanlık vermesi (Pfau, 1977: 363; Lawson, 1989: 316-7; Fawcett, 1996: 69) sonrasında Şah buna tepki göstermiş ve Kavam'dan ya kabinesini değiştirmesini ya da istifa etmesini istemiştir (Fawcett, 1996: 74). Şah'ın talebi karşısında Kavam, Tudehli bakanları kabinesinden çıkararak yeni kabinesini Şah'a sunmuştur (Pfau, 1977: 367). Şah'ın bu tutumu Kavam'ın Pişevari ile müzakereleri kesmesine ve İran hükümetinin kuzeydeki ayrılıkçı oluşumlara karşı askeri harekate girişmesine sebep olmuştur. Sovyet birliklerinin İran'da olması İran merkezi yönetimi ile ayrılıkçı hareketler arasında saldırı

savunma dengesini İran aleyhine çevirmiştir. İran'ın askeri kapasitesi ayrılıkçılardan üstün olmasına rağmen, Sovyet birliklerinin İran merkezi birliklerini kuzey İran'a sokmaması İran'ın harekete geçmesini engellemiştir. Bu durumda İran için Sovyet birliklerinin varlığı doğrudan tehdit olmanın yanında ülkesel bütünlüğü sağlamanın önündeki en büyük engeldi. İran'ın toprak bütünlüğünü sağlamak için Sovyet engelini ortadan kalması gerekmiştir. İran bunu sağlamak adına sorunu BM'ye götürmüş ve Amerikan desteği alarak Sovyetlerle yürütmüş olduğu görüşmelerden olumlu sonuç çıkarmıştır. Bu süreçteki Amerikan desteği İran'ın yatıştırma ve/veya taviz verme şeklinde politik adımlar atmasının önüne geçmiştir.

Şah, algıladığı tehditler karşısında peşine takılma stratejisi veya yatıştırma politikası izleyerek hanedanını, ülkesinin bağımsızlığını ve bütünlüğü koruyamayacağını düşündüğü için Sovyetleri dengelemek adına destek arayışına girişmiştir. İran'ın bu koşullarda karşılaştığı tehdidin açık bir hal almasıyla birlikte destek için başvurabileceği aktör dönemin süper gücü ABD olmuştur. Büyük gücün izleyeceği destekleyici politikanın diğer devletler için fırsatlar anlamına geleceğinden hareketle Amerikan bakış açısı ve politikalarındaki dalgalanmaya bağlı olarak İran açısından fırsat imkanları değişiklik göstermiştir.

Ortak tehdit olarak görülen Almanya tehlikesi ortadan kalkınca kendi gündemlerini takip etmeye başlayan müttefik devletler arasında başlayan ayrışmalar İran'ın dengeleyici olarak ABD'ye yaklaşmasına olanak sağlamıştır. 5 Mart tarihinde Fulton'da Churchill'in yapmış olduğu "Demir Perde" konuşmasında Sovyetler Birliği'ni dünya güvenliğini tehdit eden şeytani güç olarak tasvir etmesi müttefikler arasındaki iş birliğinin sonunu ilan etmenin yanı sıra dünyanın Doğu ve Batı bloklarına bölündüğünü ilan etmiştir (Samii, 1987: 98). Bu koşullar altında, yani savaş sonrası ortaya çıkan kutuplaşma ve uluslararası sistemin iki kutuplu bir yapıya evrilmesi İran'a Sovyetleri dengeleyebilmek için ABD'ye başvurma fırsatı vermiştir. Bu şekilde küresel sistem İran açısından politik fırsat yaratmıştır.

2.7. İran'ın İttifak Stratejisi

Şah'ın temel değerlerine, yani hanedanının devamı ve ülkesinin bağımsızlığı ve bütünlüğüne, yönelik Sovyet tehdidi algılaması Sovyetlere karşı dengeleme politikası izlemesine sebep olmuştur. Siyasi ve askeri açıdan hayati derecedeki çıkarları tehdit

altında olan veya doğrudan askeri işgal girişimiyle karşı karşıya kalan devletlerin politika seçeneği olan dengeleme stratejisi (Schweller, 2006: 9) Sovyet tehdidi karşısında Şah'ın stratejik tercihi olmuştur. Anarşik uluslararası sistemdeki devletlerin güvenliklerini sağlamak adına izledikleri bir politika olduğu göz önünde bulundurulduğunda karşılaşmış olduğu tehdidi dengeleme ihtiyacı (Labs, 1992) Şah'ın bu politikaya başvurmasına sebep olmuştur. Şah'ın bu politikayı tercih etmesindeki temel motivasyon kaynağı kendisini ve mevcut durumda sahip olduğu değerleri korumak ve kayıpları engellemek olmuştur (Schweller, 1994: 74).

Sovyetlerin İran karşısında sahip olduğu kapasite üstünlüğü, İran ile komşu olması, tarihsel arzuları ve izlemiş olduğu politikalara bağlı olarak İran'a yönelik niyetleri ve bu niyetleri uygulamaya geçirebilecek saldırgan kapasiteye sahip olması Şah'ın tehdit algısını etkilemiştir. Sovyetler kuzey İran'da petrol imtiyazı elde etme çabasının olumsuz sonuçlanması sonrasında ülkede nüfuz elde etmek için askeri varlığını kullanmak istemesi ve kuzey İran'da ayrılıkçı hareketlere destek vermesi Tahran'daki Amerikan elçisi Murray'ın ülkedeki durumu kritik olarak değerlendirmesine ve gelişmeleri kaygı verici olarak nitelemesine sebep olmuştur (FRUS/19457Vol 8: 417-18). Ona göre ayrılıkçı hareketlerin desteklenmesi merkezi hükümete karşı Sovyet saflarına katılmalarını sağlamak için uygulanan taktiklerden birisiydi. Dolayısıyla Sovyetler Tahran'da Romanya'da Sovyet etkisi altındaki yöneticiler tarafından kurulmuş olan Groza rejimi gibi bir hükümetin iktidara gelmesini hedeflemiştir (FRUS/1945/Vol 8: 418-19). Ayrıca Sovyetlerin İran merkezi yönetimi üzerinde nüfuz kurabilmek için siyasi ve ırksal gruplarla ittifak yapabileceği değerlendirilmesi yapılmıştır. Yerel komünistlerin yanı sıra demokratik hareketler de Marksizm-Leninizm ideolojisini ve Sovyet sistemini yabancı ülkelere yayma amacına ulaşmak için kullanılmaktaydı (Yegorova, 1996: 5). Bu şekilde artık müttefikleri dahi İran'daki Sovyet askeri varlığını ülkede nüfuz kurma ve imtiyaz elde etme aracı olarak görmekteydi. Bu yüzden ABD yabancı birliklerin İran'dan çekilmesi konusunda İran'ı desteklemiş ve Sovyetlerin askeri birliklerin varlığını İran üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmasını engellemek için çaba göstermiştir (FRUS/1945/Vol 8: 419). Murray kuzey vilayetlerindeki karışıklık sonrası İran'ın durumuyla ilgili yaptığı değerlendirmede merkezi yönetimin Kuzey İran'da otorite kurmasının zor olduğunu belirtmiştir. Ayrıca soruna çözüm bulunamaması sonucu kuzey vilayetlerinin Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelmesi ve ülkenin parçalanması

durumunun ortaya çıkabileceği şeklinde bir yorum yapmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 496-7). Sovyetlerin İran'a yönelik niyetlerinin bu şekilde tanımlanması ve bu niyetleri gerçekleştirebilecek kapasiteye sahip olması Şah'ı Sovyetlere karşı Amerikan desteği aramaya yöneltmiştir. Yani devletlerin kendilerinden güçlü olanların hakimiyetine girmemek adına ittifak kurma eğiliminde olduğu varsayımından (Walt, 1990: 18) hareketle İran yönetimi Sovyetler karşısında Amerikan desteği sağlamaya çalışmıştır.

Zayıf devletler kendilerinden güçlü olan bölgesel devletin hakimiyetine girmemek adına ittifak tercihinde bulunmakla birlikte, bu politikanın başarılı bir şekilde izlenebilmesi için önemli olan dengeleme politikasına destek verecek olan dengeleyici bir gücün var olmasıdır (Walt, 1990: 18-9; Labs, 1992: 384). Dengeleyici gücün çıkarlarına bağlı olarak zayıf devlete yardım sağlamak açısından istekli olmasının yanı sıra (Labs, 1992: 393) önemli bir gereklilik de dengeleyicinin rakip devletin gücüne eşit veya üstün bir kapasiteye sahip olmasıdır (Waltz, 1979: 164). Abadan'daki askeri varlığı, Irak'taki üsleri ve Körfezi'ndeki donanma varlığı İngiltere'yi önemli bir bölge gücü haline getirmekteydi. Fakat İngiltere'nin İran'a yönelik politikaları İran'ın Sovyetlerden algılamış olduğu tehdit karşısında sorumluluğu bölgenin önemli askeri gücü İngiltere'ye atmasına veya Sovyet tehdidini İngiltere ile dengeleme politikası izlemesine imkan vermemiştir. Yani sistemik fırsat ve kısıtların nasıl anlaşılacağı ve bunlar karşısında nasıl tepki verileceğinin liderin filtresinden geçtikten sonra belli olacağı şeklindeki neoklasik realist varsayımından (Taliaferro, Lobell and Ripsman, 2009: 3-4; Ripsman, Taliaferro and Lobell, 2016: 62) hareketle Şah'ın İngiliz askeri gücünün kendi çıkarları için faydalı bir şekilde kullanılamayacağına karar verdiği değerlendirilebilir.

İran tarihsel süreçte Sovyet-İngiliz rekabet alanlarından birisi olmuştur. Bu rekabetin bir sonucu olarak Sovyetlerin İran'da izlediği politikalar, İngiltere'nin de ülkede benzer adımlar atmasına sebep olmuştur. İran'daki çıkarları İngiltere'nin Sovyetlerin karşısına çıkmaktan ziyade Güney İran'daki konumunu sağlama alma çabasına girmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Güney İran'da kendi etki alanına sahip bir emperyal devlet olarak İngiltere, kuzeyde ayrı bir Sovyet bölgesi düşüncesine açıktı (Takeyh, 2021: 35). Sovyet taleplerine karşı gelmesi kendi imtiyaz haklarını tehlikeye atabilecek durumların oluşmasına sebep olabilirdi. Ayrıca İran iç siyasetine fazlasıyla müdahil olmuş İngiltere bu konuda Sovyetleri eleştirebilecek veya İran iç işlerine müdahale etmemesi için Sovyetlerden talepte bulunacak durumda değildi. Dolayısıyla İngiltere'nin ülkedeki

ıkarlarını korumak için izlemiş olduğu politikalar İranlıların İngilizlere bakışını etkilemiştir.

İngiltere, Sovyetlerin Kuzey İran’da elde ettiği pozisyondan ekinmekteydi. İran’da Sovyet nüfuzunun artması ihtimali karşısında ülkedeki imtiyazlarını kaybetmemek için Güney İran’daki aşiretleri merkezi yönetime karşı cesaretlendirmiştir (Fawcett, 1992: 53). Bu durum merkezi hükümeti zayıf duruma düşürmekle birlikte, bu politik hamleler İngilizlerin İran’ın sorunlarıyla ilgilenmediği ve 1907 yılında oluşturulan nüfuz alanlarının tekrar kurulmasından memnun olacağı algısının oluşmasına sebep olmuştur. Bu ortamda İran için umudun ABD yardımı olduğu duygusu yaygınlaşmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 496). İran Başbakanı Meclis oğunluğunun İngiliz etkisi altında olduğunu ve İran’ın iki dış göç arasındaki mücadeleden zarar gördüğünü dile getirmiştir. Bu yüzden Başbakan, Amerikan yönetiminin İngiliz ve Sovyetler ile yapılacak görüşmelerde İran’ın i işlerini yürütmesi için zgr bırakılması konusunda destek verici bir tutum takınmasını istemiştir. Başbakanın bu talebi karşısında Büyükelçi Murray Dışışleri Bakanlığı’na konunun gündeme getirilmesi ve İran siyasetine yönelik yabancı entrikalarının onaylanmadığının ifade edilmesini önermiştir (FRUS/1945/Vol 8: 383).

İngiltere’nin izlemiş olduğu politikalar neticesinde İran Hükümeti İngiltere’ye güven duymamıştır. İran’da sahip olduğu ayrıcalıklı konum ve petrol imtiyazının önemini göz önünde bulundurarak Sovyetlerin Kuzey İran’a yönelik politikaları İngiliz politikasının motivasyon kaynağıydı. Bu yüzden İranlılar İngiltere’nin ülkeyi yine etki alanlarına bölme konusunda Sovyetlere anlaşabileceğinden korkmuştur. Bu güvensizlik durumu Amerikan ve İranlı st düzey yetkililerin katıldığı bir toplantıda Ala tarafından dile getirilmiş ve Ala, İran Hükümeti’nin, Birleşik Devletlere karşı duyduğu güveni İngiltere’ye karşı duymadığını söylemiştir (FRUS/1945/Vol 8: 500-1). İranlılar İngiltere’nin İran’ı kurtarmakla ilgilenmediğini, sadece ülkedeki çıkarlarını korumak istediğinin farkındaydı. Bu yüzden İran’ın yardım için sadece ABD’ye başvurabileceği görüşü dile getirilmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 501).

Yukarıda belirtildiği üzere Sovyetlerin İran üzerinde siyasi nüfuz kurarak ülkeye hükmetme çabalarına yönelik olarak izlediği politika; İran’daki Sovyet askeri birliklerinin ayrılıkçı hareketler adına İran’a karşı güç dengesizliği yaratması ve Sovyetlerden algıladığı tehdit karşısında İngiltere’ye duyduğu güvensizlik İran’ı İngiliz

ve Rus müdahalesine karşı daha az tehdit edici bir üçüncü güç kullanmak şeklindeki geleneksel taktiğine yönlendirmiştir (Walt, 1988: 288). Gerek kapasitesi gerekse Sovyet politikaları sebebiyle bölgesel çıkarlarının zarar görme ihtimali karşında destek verme konusunda göstermiş olduğu isteklilik Şah'ın dengeleyici olarak ABD'ye başvurmasına imkan sağlamıştır. Bu koşullar altında Şah, dengeleme politikasına başvurarak ABD'den siyasi, ekonomik ve askeri yardım arayışına girişmiştir. Bu politikanın ilk adımı olarak ABD yönetiminden İngiliz ve Sovyet askerlerinin İran'dan çekilmesini sağlaması için etkinliğini kullanması talep edilmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 461).

İran'ın kuzeyindeki azınlıklar ülkenin içinde bulunduğu işgal durumu, askeri zayıflık ve Sovyetlerin vermiş olduğu destek sayesinde özerklik talebi ile isyan etmiştir. Ülkedeki Sovyet askeri varlığı ve Sovyetlerin kuzey İran'da etkisini artırma çabasının bir sonucu olarak bu hareketlere verdiği destek ile kurulan cumhuriyetler İran yönetimi açısından ülkenin bütünlüğüne yönelik tehdit kaynağı olmuştur. Sovyetlerin bu hareketlere yönelik destekleyici politikaları ve özellikle Sovyet askeri varlığının merkezi yönetimin isyancılara müdahalesini engellemesi İran'daki yabancı birlikler konusuna farklı bir boyut kazandırmıştır. Sovyet birlikleri Azeri hareketi için hem koruma hem de destek sağlamaktaydı. Bu durum İran karşısında Azerbaycan hareketinin güç üstünlüğü elde etmesine imkan vermiştir.

Morgenthau devletlerin egemenliklerini koruması için güç dengesine ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir. Güç dengesini sağlamanın yolu ya güçlünün gücünün azaltılması ya da zayıf tarafın kendi gücünü artırmasıdır (Morgenthau, 2006: 196). Buradan hareketle İran, Azerbaycan hareketi karşısındaki dengesizliği aşmak için Sovyet birliklerinin ülkeden çekilmesini sağlamak zorundaydı. Kuzey İran'daki duruma bakıldığında Sovyet askeri varlığının İran ordusu karşısındaki bariz üstünlüğü ayrılıkçılara avantaj sağlamaktaydı. Bu avantajı ortadan kaldırma gerekliliği Şah'ın dış destek aramasına sebep olmuştur. Bu durum ve Sovyetler karşısındaki zayıflığı İranlıların destek için sadece ABD'ye bakabileceği düşüncesinin dile getirilmesine sebep olmuştur (FRUS/1945/Vol 8: 501).

Şah Amerikan desteği ile Sovyet birliklerinin ülkeden çekilmesini sağlamayı ve böylece ayrılıkçı hareketler karşısında güç üstünlüğünü tekrar eline geçirmeyi hedeflemiştir. Yani Şah düşmanın sahip olduğu avantajı azaltarak kendisi için en uygun durumun oluşmasını

sağlamak için dengeleme politikası izlemiştir (Art, 2005: 183). İran yönetimi kendi şartlarıyla bu dengesizliği ortadan kaldıramayacağı için Amerikan desteği alarak kendisi adına avantajlı durumun oluşmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu yüzden Ala, Amerikalı yetkilerle yaptığı toplantıda İran Hükümeti'nin Moskova'daki görüşmelerde ABD'nin İran'ın bütünlüğünün desteklenmesinde öncü rol oynayacağı umudunu taşıdığını belirtmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 500-1). Bunun üzerine Acheson, Ala'ya ABD yönetiminin İran egemenliğinin sürdürülmesi ile ilgilenmeye daha önce olduğu gibi devam ettiğine dair güvence vermiştir (FRUS/1945/Vol 8: 501). Sovyetlerin İran merkezi yönetimi üzerinde nüfuz kurabilmek için siyasi ve ırksal gruplarla ittifak yapabileceği değerlendirmesine bağlı olarak Amerikan yetkililer bu konuda adım atmaları gerektiği inancına vurgu yapmıştır. Bu yüzden İran'daki yabancı birliklerin çekilmesi adına müttefikleri üzerinde etkili olabilmek için çaba gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 410-11). Kriz boyunca İran tarafından buna benzer birçok talep yapılmakla birlikte Amerikan diplomatik desteği kazanılmış fakat Sovyetlerden olumlu bir yanıt alınamamıştır.

İran Büyükelçisi Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Amerikan Dışişleri'ni arayarak "Hükümetinin Sovyet bölgesinin geri kalanını Azerbaycan'ın başına gelenle aynı kaderden kurtarmak için yalnızca ABD'ye baktığını ve İran'ın Sovyet kontrolü altındaki bu kısmını kaybetmesi halinde hayatta kalamayacağını" söylemiştir. Büyükelçi "Şimdi güçlü bir tavır alınmazsa, Mançurya, Habeşistan ve Münih tarihinin tekrarlanacağını ve Azerbaycan'ın üçüncü dünya savaşını başlatacak ilk kurşunun atıldığı yer olacağını" dile getirmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 508). İran bu şekilde sorunu dünya güvenliği için bir tehdit olarak sunarak ve Amerikan desteği aramıştır.

İran'ın müttefik güçlerin ülkeden çekilmesine yönelik talepleri 19 Kasım'dan itibaren yoğunlaşmaya başlamıştır. Özellikle Kuzey İran'da yaşanan gelişmelerin tekrarının yaşanmaması ve ülkenin diğer bölgelerinde ayrılıkçı hareketlerin ortaya çıkmasının önüne geçmek için yabancı birliklerin ülkeden çekilmesi önem arz etmiştir. Bu yüzden İran bu konuda Amerikan desteği aramaya başlamıştır. ABD'nin İran'ın yabancı birliklerin tahliyesi taleplerine karşı bakışı olumlu olmakla birlikte uluslararası konferanslarda birliklerin çekilmesi konusunu gündeme getirmeye çalışmıştır. İran birliklerinin Sovyet askerleri tarafından engellenmesi sonrasında Moskova'ya bir nota verilmiştir. Notada Sovyet askeri birliklerinin İran ordusunun ilerlemesine izin vermeyi

reddetmesi sonucunda İran Hükümeti'nin, İran topraklarında barış ve düzenin sürdürülmesine ilişkin sorumluluğunu yerine getiremediğine vurgu yapılmış ve Tahran Bildirisi ile İran'a verilen teminatlar hatırlatılmıştır. Bu gibi karışıklıkların yaşanmaması adına müttefik birliklerinin 1 Ocak 1946'ya kadar İran'dan tamamen çekilmesi için gerekli düzenlemelerin derhal yapılmasını önermiştir. ABD yönetimi savaş sona erdiği için 2 Mart 1946 tarihine kadar ülkede kalmak için bir neden görmediğini aktarmıştır (FRUS/1945/Vol 8: 448-50). ABD'nin bu tutumu İran tarafından memnuniyetle karşılanmakla birlikte (FRUS/1945/Vol 8: 460), Şah tarafında Washington elçisi olarak atanan Hüseyin Ala Başkan Truman'a güven mektubunu sunarken, "Bu kritik durumda, ciddiyetle sizlere, bağımsızlığı ve bütünlüğü ayaklar altına alınan İran'ın haklarını savunmaya devam etmeniz için yalvarıyorum. Her zaman ahlaki fikir ve prensipleri savundunuz ve elleriniz temiz olduğu için bizi sizin ülkeniz kurtarabilir. Dünyaya olan sorumluluğunuzdan kaçınmayacağınızı biliyorum." (FRUS/1945/Vol 8: 461) diyerek ülkesinin ABD'den destek beklediğini yinelemiştir. ABD yönetimi İran'a diplomatik destek vermekle birlikte hem konunun BM'ye getirilmesi hem de BM gündeminde kalarak İran'a avantaj sağlayacak şekilde kararlar alınması noktasında etkin olmuştur.

Bu çerçevede İran ilk olarak Ocak ayında kuzey İran'da yaşananları BM'ye taşıma kararı almıştır. Bu kararı alırken İran yönetimi özellikle ABD'nin desteğinin yokluğunda konuyu gündeme getirme noktasında kararsız kalmış ve Amerikan düşüncesi sorulmuştur. Yakın Doğu ve Afrika İşleri Bürosu Müdür Yardımcısı Allen kendisine soruyu yönelten İran büyükelçisine Amerikan politikasını Tahran Bildirisi ve BM Şartı'na dayandığını hatırlatarak son dönemde ABD'nin İran'ın egemenliğini destekleyen tutarlı bir politika izlediğini belirtmiştir (FRUS/1945/Vol 8: 513-14). Ala Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede yine ABD desteği için güvence talep etmiş ve bu desteğin yokluğunda İran ve Sovyetler arasındaki soruna yönelik adımlar atmaktan kaçınacağını vurgulamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 292). Görüşmeyle ilgili İran'a bilgi veren Ala ABD'nin BM Şartı'nı imzalarken verdiği taahhütlere bağlı olduğunu ve BM önüne gelecek herhangi bir konuda Şart'ın ilkelerini destekleyeceğini bildirmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 292-3). Bu bilgi İran'ın 19 Ocak'ta resmi şikayetini BMGK'ya sunmasıyla (FRUS/1946/Vol 7: 304) birlikte değerlendirildiğinde ABD'nin İran'a diplomatik destek verdiği değerlendirmesinin yapılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca ABD'nin BM Temsilcisi BM'ye yapılan şikayetin görüşülmesinin başvuran ülkenin hakkı olduğu

(FRUS/1946/Vol 7: 309) şeklinde destekleyici bir tutum takınması yine ABD'nin İran'a diplomatik desteğinin bir kanıtıdır. Amerika'nın bu tutumu konunun erteleme olmaksızın gündeme alınmasını sağlamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 312). İran ve Sovyetlerin doğrudan müzakerelerde bulunma ihtimali ortaya çıktığında Dışişleri Bakanı Byrnes BM başvurusunun İran'ın müzakerelerde elini güçlendireceğini belirtmiş, ayrıca konunun BM'de görüşülmesi için ısrarcı olduğunu vurgulamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 317). Sovyetlerin konunun BM gündemine alınmasına itirazlarına rağmen (FRUS/1946/Vol 7: 321) Amerika'nın BM temsilcisi Stettinius tarafların aralarındaki görüşmelerin akıbetini Konsey'e bildirmesini önermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 323-4). Bunun üzerine GK, İran'ın başvurusunun Konsey gündeminde tutulmasına ve İran ve Sovyetler Birliği hükümetlerinin doğrudan görüşmeler yaparak müzakere süreci hakkında Konsey'i bilgilendirmesi kararı almıştır (FRUS/1946/Vol 7: 324). Bu süreçte Moskova'da ikili görüşmeleri yürüten Başbakan Kavam herhangi bir sonuç alamamakla birlikte 2 Mart tarihi geldiğinde Sovyetlerin birliklerini İran'dan çekmemesi ortamın gerilmesine sebep olmuştur. Moskova'da Kavam ile görüşen Kennan Başbakan'a, ABD'nin sorunun BM şartının ilke ve amaçlarına uygun olarak çözülmesi için mümkün olan her şeyi yapacağını söylemiştir (FRUS/1946/Vol 7: 338).

2 Mart tarihi geldiğinde İran'da Sovyet askeri hareketliliği yaşanmaktaydı. Sovyetler birliklerini çekmek yerine takviye etmeye başlamıştı. Ayrıca Azerbaycan'daki Sovyet birlikleri Irak ve Türkiye sınırının yanı sıra güneye doğru hareket ediyordu (FRUS/1946/Vol 7: 343). Bu hareketlilik Tahran'ın hedef olduğu yorumlarının yapılmasına sebep olmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 346-47). Tüm bu bilgiler Amerikan Dışişleri bakanına harita üzerinden aktarıldığında Bakan Byrnes Sovyetlerin İran'daki siyasi krize askeri işgali eklediğinin artık net olduğunu söyledikten sonra "artık gücümüzü göstermeliyiz" şeklinde tepki vermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 347). ABD yönetimi Sovyetlerin askerlerini çekmemesi sonrasında Sovyetlere nota vermiş ve birliklerini çekmemesi karşısında sessiz kalamayacağını Sovyetlere bildirilmiştir. Bu tarihten sonra Amerikan yönetimi Sovyetlerle savaş dönemi işbirliğinin devam etmeyeceğini kesin bir biçimde görmüş oldu. Bu yüzden ABD Sovyetlere karşı BM'deki faaliyetlerini yoğunlaştırdı.

ABD Sovyetlere verdiği notalardan beklediği yanıtı alamamakla birlikte İran yönetimini BM'ye başvurması konusunda cesaretlendirmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 360-361).

Amerikan Dışişlerine göre başvuruda bulunduğu takdirde Başbakan Kavam'ın Sovyet baskısına karşı koyması daha kolay olacaktı (FRUS/1946/Vol 7: 355). Bu tavsiyeler üzerine İran konuyu BM'ye taşımaya karar vermiş ve Hüseyin Ala 18 Mart'ta İran'ın şikayetinin 25 Mart toplantısı gündemine alınması için başvuruda bulunmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 361). Ala'nın başvurusu üzerine Sovyet temsilcisi İran'ın bu başvurusunun beklenmedik olduğunu belirterek GK toplantısının 10 Nisan'a ertelenmesi talebinde bulunmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 366-7). Sovyetlerin bu talebine karşılık İngiltere ve ABD Konsey'in planlanan şekilde toplanması ve ertelenmenin yapılmaması noktasında görüş bildirmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 368). Ayrıca Başkan Truman 21 Mart'ta basına yaptığı açıklamada hükümetinin 25 Mart'taki toplantının ertelenmesini kabul etmediğini ve İran'ın davasının derhal ele alınması için ısrarcı olduğunu belirtmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 375; Samii, 1987: 100). Bu süreçte Murray Kavam ile yaptığı görüşmede İran'ın ülkedeki yabancı birliklerin çekilmesi için imtiyaz vermek zorunda olmadığı konusunda destek olmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 377).

Sovyet temsilcisi taraflar arasında uzlaşıya varıldığını ileri sürerek sorunun gündeme alınmaması için çaba göstermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 382). Buna karşılık olarak Stettinius, Sovyet askerlerinin İran'dan çekilmedikleri ve Sovyet ajanları, askerleri ve silahlı kuvvetleri aracılığıyla İran'ın iç işlerine müdahale edildiği için İran'ın BM'ye başvuruda bulunduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Sovyet temsilcisinin belirttiği gibi bir anlaşmaya varılmış ise İran hükümeti ile ortak bir açıklama yapılması gerektiğini belirtmiştir. Eğer bir anlaşma varsa İran'a bunu açıklaması için Konsey'de fırsat sunulması gerektiğini belirterek konunun gündeme alınması gerektiği noktasında ısrar etmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 382-3). Amerikan delegasyonunun çabası sonucunda konunun gündeme alınması kabul edilirken Sovyet temsilcisi Gromyko 10 Nisan'dan önceki toplantılara katılmayacağını belirtmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 384). Bu süreçte Amerikan politikası Sovyet birliklerinin adaletsiz bir anlaşma için İran yönetimine baskı kurmasını engellemek ve kayıtsız şartsız İran'dan çekilmelerini sağlamak şeklinde olmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 394).

İki ülke arasında bir anlaşmanın olup olmadığı konusunda belirsizlik sürerken ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'in yapmış olduğu iki hükümet arasındaki müzakerelerin mevcut durumunu Konsey'e bildirmeye çağıran önerisini oybirliğiyle kabul edilmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 396). Amerika'nın takınmış olduğu bu tavır Sovyetleri İran ile

anlaşma konusunda teşvik etmiştir. Kavam ve Sadchikov 5 Nisan'da varılan uzlaşmayı resmîyete dökmüştür. ABD'nin İran'ın başvurusunun gündeme alınması ve gündemde tutulmasına yönelik çabaları sonrasında Sovyetler uzlaşma şartlarını netleştirmiş ve birliklerini çekmenin yanı sıra Azerbaycan konusunu İran'ın iç işi olarak gördüklerini belirtmiştir. Ayrıca ortak İran-Sovyet petrol şirketinin kurulması Meclis onayına sunulacaktı (FRUS/1946/Vol 7: 405-6). Bu durumda Sovyetlerin petrol ve Azeriler arasında tercih yapmaları gerektiğinde ilkini seçecekleri değerlendirilmesi doğrulanmış olmaktaydı (Avery vd, 1991: 248).

Anlaşma yapıldıktan sonra Sovyetler İran'ın BM başvurusunu geri çekmesi için baskı yapmaya başlamakla birlikte Murray bütün Sovyet birlikleri çekilene kadar sorun tamamen çözülmemiş olacağı için Kavam'a İran'ın başvurusunu çekmemesi tavsiyesinde bulunmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 406). BM'deki Amerikan delegasyonu da benzer şekilde bir çaba içindeydi ve 4 Nisan'daki toplantıda Sovyet ve İran hükümetlerinin 6 Mayıs'ta Konsey'e çekilmenin tamamlanıp tamamlanmadığına dair rapor vermesini öngören kararın kabul edilmesini sağlamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 408). Ala Konsey kararının küçük ülkelere güven verdiğini ve İran'ın tek başına elde edemeyeceği bir şeyi Konsey sayesinde kazandığını belirtmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 409). Gromyko ise Konsey'in almış olduğu kararın eleştirmekle birlikte İran sorununun GK gündeminden çıkarılması için ısrar etmeye devam etmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 411).

Gromyko Konsey'de itirazlarını sürdürürken Sadchikov da Kavam üzerinde baskı kurma çabasıındaydı. Büyükelçi Kavam'a iki ülke arasındaki anlaşmaya rağmen İran'ın başvurusunu geri çekmemesinin SSCB'ye hakaret olduğunu ve İran'ın tavrının iki hükümet arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyeceğini söylemiştir. Sadchikov'un baskıları sonrasında Kavam Ala'ya başvuruyu geri çekmesini söyleyeceğini bildirmiştir. Baskı altındaki Kavam ile görüşen Jernegan ise BM desteğini kaybetmesi durumunda Sovyetlerle baş başa kalma tehlikesine işaret ederek kararından vazgeçmesini önermiştir. Görüşmelerde İran'ın BM desteği sayesinde SSCB ile makul düzenlemeler yapabildiğini, bu koruma olmaksızın tamamen Rusların insafına kalacağını söylemiştir (FRUS/1946/Vol 7: 417). Benzer şekilde Byrnes da İran'ın çıkarları için BM kararlarına uymasını Konsey'in konuyu gündemde tutma kararına saygı göstererek talep edildiği üzere 6 Mayıs'ta sunulmak üzere rapor hazırlamasını söylemiştir (FRUS/1946/Vol 7: 420). Amerikan yetkilileri Kavam'ı ikna etmeye çabalamakla birlikte bakanlık

Stettinius'a konunun BM gündeminden çıkarılmasına karşı oy kullanılması talimatı vermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 422).

Bu ortamda Hüseyin Ala, Kavam'dan İran hükümetinin şikayetini geri çekmesi talimatı almıştır (FRUS/1946/Vol 7: 424). Bu habere rağmen, Amerikan Dışişlerinin talimatlarına uygun bir şekilde Stettinius İran'daki durumun değiştiğine dair herhangi bir raporun konseye sunulmadığına dikkat çekerek, Amerikan hükümetinin İran'ın şikayetinin gündemden çıkarılması için 4 Nisan'da Konsey tarafından kabul edilen prosedürü değiştirmek için geçerli neden olmadığına inandığını ve bu yüzden meselenin gündemden çıkarılması önerisini desteklemediğini belirtmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 425; 471-2; 475). Bu şekilde ABD zaman kazanma çabasında olmakla birlikte (FRUS/1946/Vol 7: 424), Gromyko ABD'nin takınmış olduğu tutumu eleştirmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 426). Gromyko'nun eleştirilerine rağmen ABD çabaları sonuç vermiş ve GK, 23 Nisan Salı günü 36. toplantısında, İran sorununu 6 Mayıs 1946'ya kadar gündeminde tutmaya karar vermiştir. Sovyet delegesi, Sovyet Hükümeti'nin kararı BM Şartına aykırı gördüğünü ve İran meselesi üzerine gelecekteki GK tartışmalarının hiçbirine katılamayacağını açıklamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 435). Ala, 6 Mart'ta Kuzey İran'daki durumla ilgili hükümetinin net bilgi alamadığını Genel Sekretere bildirmiştir. Bunun üzerine ABD'nin Konsey'de göstermiş olduğu çaba sonuç vermiş ve görüşmeler sonrasında İran konusunun 20 Mayıs'a kadar GK gündeminde tutulmasına karar verilmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 477). ABD'nin göstermiş olduğu bu diplomatik çaba ve İran'a verilen destek sonrasında Sovyetler Kavam-Sadchikov Antlaşmasına bağlı kalarak birliklerini İran'dan çekmiştir. Konunun gündemde kalması için verilen Amerikan desteği İran'a Sovyet birliklerinin çekilmesi konusunda avantaj sağlamıştır. 25 Mayıs tarihinde Sovyet birliklerinin İran'dan çekildiği İran tarafından GK'ye bildirilmiştir. Sovyet desteği olmaksızın Azerbaycan demokratları merkezi yönetime direnecek kapasiteye sahip değildi (Fawcett, 1992: 104). Böylece İran yönetimi ayrılıkçı unsurlar karşısında güç üstünlüğünü ele geçirmiş oldu.

Sovyetler İran ile yapılan anlaşmanın uygulanabilmesi için gerekli olan meclis onayını sağlamak adına seçimlerin düzenlenmesi ve yeni meclisin oluşturulması için Kavam'a baskı yapmaya başlamıştır. Kavam, bu baskı sonucunda seçimleri düzenlemekten başka çaresi olmadığını söylemiştir (FRUS/1946/Vol 7: 521). Bu süreçte Şah seçimlerin düzenlenmesi için gerekli olan kararnameyi imzalamıştır (FRUS/19467Vol 7: 522). Ala,

mevcut şartlarda İran'da seçim yapılmasının Sovyetlerin ülkedeki konumlarını pekiştirmesine ve ülkenin kontrolünü ele geçirmesine sebep olacağını düşünmekte ve İran'ın Sovyet yörüngesine girmesini engellemesi için Amerikan desteği beklediğini belirtmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 523-5). Acheson da yaptığı değerlendirmede İran'da seçim yapılmasının İran'ın bağımsızlığını kaybetmesine ve tüm Ortadoğu için ciddi sonuçlar doğurabileceğine dikkat çekmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 529).

BM'deki Amerikan desteğinin yanı sıra Azerbaycan'a yönelik uzlaşma politikasının olumlu sonuç vermemesi (Fawcett, 1992; 64) İran yönetiminin ayrılıkçı hareketlere yönelik politikasını etkilemiştir. ABD'nin İran'ın bütünlüğünü destekleme politikası konusunda Kavam'a güvence vermesi ve Şah'ın ayrılıkçılara karşı askeri güç kullanma arzusu Kavam'ın harekete geçmesini sağlamıştır (FRUS/1946/Vol 7: 545). Kavam, hükümetinin yetkisini Zenjan'a genişletmek için emrindeki kaynakları kullanacağını belirttiğinde Allen bu açıklamasını memnuniyetle karşılamıştır. Allen Zenjan'ın iyi bir başlangıç olacağını fakat yeterli olmadığını söylediğinde Kavam, “azar azar” ilerlemeyi amaçladığını söylemiştir (FRUS/1946/Vol 7: 545). Bu şekilde İran merkezi yönetimi kuzey vilayetlerini güç kullanarak tekrar kontrol altına alma çabasına girişmiş ve bu çaba Amerika tarafından destek görmüştür (Pfau, 1977; 369). Kavam seçimlerin güvenliğini sağlamak adına ülkenin belli bölgelerine asker gönderme kararı alındığını açıkladığında Sovyetler bu duruma tepki gösterirmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 549; Fawcett, 1992; 103-4). Buna karşın Allen, *Etelaat* gazetesine verdiği demeçte ABD'nin İran'ın egemenliği ve toprak bütünlüğünün korunmasını desteklediğini vurguladıktan sonra “İran Hükümeti'nin, seçimlerle bağlantılı olarak düzeni korumak için güvenlik güçlerini İran'ın tüm bölgelerine gönderme niyeti bana tamamen normal ve doğru bir karar gibi görünüyor” (FRUS/19467Vol 7: 548-9) açıklamasını yaparak hükümetin politikasını desteklediğini belirtmiştir. Ayrıca ABD'nin İran'ın bağımsızlığını ve egemenliğini dış baskılara karşı sadece sözlerle değil, uygun eylemlerle de destekleyeceği vurgulanmıştır (FRUS/1946/Vol 7: 535). Bu destek İran ordusunun harekete geçmesinde etkili olmuştur.

İran ordusu ile ayrılıkçı unsurlar arasındaki Sovyet bariyerinin kalkması sonrasında merkezi yönetim kuzey İran'da denetimi ele geçirmiş ve ülkesel bütünlüğü sağlamıştır. ABD'nin desteği ile harekate başlayan İran ordusu bölgeye girmiş ve Azerbaycan yönetimi çökmüştür (Pfau, 1977: 370-1). Şah'a göre, Azerbaycan hareketinin ani çöküşünün başlıca nedenleri; Tebriz askeri teşkilatının zayıflığı, Tahran güçlerinin

kararlılığı ve en önemlisi, ilgili herkesin (Sovyetler, İranlılar ve Azerbaycanlılar) ABD'nin İran egemenliğini sağlam bir şekilde desteklediğine ikna olmasıydı (FRUS/1946/Vol 7: 562). Azerbaycan hareketinin bu şekilde hızlı bir biçimde ortadan kalması ve Sovyetlerin açık bir destek vermemesi sonrasında yapılan yorum “Sovyetlerin ABD'nin blöf yapmadığına ve saldırganlıkla tehdit edilen herhangi bir BM üyesini destekleyeceğine ikna olduğu” (FRUS/1946/Vol 7: 563) şeklindeydi. ABD'nin İran'a verdiği destek sonrası Azerbaycan'da kazanılan zafer İranlılar tarafından “Batı demokrasilerinin Stalingrad'ı” ve “Sovyet saldırganlığının tersine dönüşü” olarak değerlendirilmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 563). Sovyetlerin hareketsiz kalması üzerine çeşitli yorumlar yapılmakla birlikte genel kanı BM'nin İran'ı işgalden kurtardığı şeklinde olmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 563). Konu sadece İran ve Sovyetler arasında olsa idi Sovyetlerin İran topraklarında olacağı fakat ABD'nin konuyla ilgilenmesinin BM'nin soruna yönelik tutumunu etkilediği ve bu durumun Kremlin'i duraksattığı değerlendirilmiştir. Neticede İran BM'den, BM de ABD'den güçlü değildi. Sovyetler Birliği bazı iç ve dış sebeplerden dolayı ABD ile bir hesaplaşmaya girmeye hazır değildi (FRUS/1946/Vol 7: 566). Sovyetler Birliği bu dönemde amansız bir saldırgan olmaktan ziyade fırsatçı bir aktör olarak davrandığı için yeni bir çatışmayı kışkırtacak hareketlerden uzak durmuştur (Lawson, 1989: 324). Ayrıca ABD'nin özellikle nükleer silahlara sahip olması Sovyetler açısından ciddi bir caydırıcı olmuştur (Samii, 1977: 103). Buna rağmen Amerikan yetkililerinde Sovyetlerin Azerbaycan'ın kontrolünü yeniden kazanma umudunu kaybetmediği ve Meclis'in Sovyetlerle yapılan anlaşmayı onaylamaması halinde Sovyetlerin daha aktif bir politika izleyebileceği ve hatta Yunanistan'dakine benzer şekilde bir gerilla savaşına girebileceği beklentisi oluşmuştur (FRUS/1947/Vol 5: 911). Bu yüzden Amerikan hükümetinin İran yönetimi bağımsızlığı için mücadele istekliliği gösterdiği sürece söz ve eylemlerle İran'ın bağımsızlığını destekleyeceği belirtilmiştir (FRUS/1947/Vol 5: 909-10).

Ülkede kontrol sağlandıktan sonra yapılan seçimlerin tamamlanmasıyla Kavam-Sadchikov anlaşmasının onaylanması gündeme gelmiştir. Anlaşmanın onaylanması ABD tarafından İran'ın Sovyetlere kaybı olarak görülmekte ve Amerikan çıkarları için tehlike oluşturmaktaydı (FRUS/1947/Vol 5: 934-5). Bu yüzden anlaşmanın reddedilmesi için İran Meclisi ve yönetimi cesaretlendirilmeliydi. Allen İran-Amerikan İlişkileri Derneği'nde yaptığı konuşmada ABD'nin İran'ın egemenliğine saygı duyduğunu

belirtmek egemenliğin önemli bir yönünün ülkenin kaynakları ile ilgili önerileri kabul etme veya reddetme hakkına sahip olduğunu vurgulamıştır. Egemen bir hükümetin diğerine yaptığı herhangi bir öneride tehdit veya gözdağı olmaması gerektiğinden hareketle ABD'nin tüm enerjisini dünya halklarını saldırganlık korkusundan kurtarmaya adanmış olduğunu belirtmiştir. Bu noktada İran kendi egemenliğini savunursa Amerikan halkının kendi seçimlerini yapma özgürlüklerini tam olarak destekleyeceklerini dile getirmiştir (FRUS/1947/Vol 5: 949). Amerikan yetkililerinin açıklamalarının yanı sıra ABD'nin Truman Doktrini'ni ilan ederek Sovyetlere karşı küresel mücadeleye girişmesi İran'ı cesaretlendirmiştir (Mark, 1975: 63). Truman'ın "silahlı azınlıklar tarafından veya dış baskılar tarafından boyun eğdirme girişimlerine direnen özgür insanları desteklemek" gerektiğini ilan etmesi (Lenczowski, 1972: 50) İran'ın Sovyet baskısına karşı durmasında etkili olmuştur. Sonuç olarak İran Meclisi yaptığı oylama ile 2'ye karşı 102 oyla anlaşmayı reddetmiş ve hükümsüz kılmıştır (FRUS/1947/Vol 5: 969). Böylece İran artık totaliter blok karşısında demokratik güçlerle bir ittifaka girmiş oluyordu (FRUS/1947/Vol 5: 974). İran, batılı güçlerle siyasi ve ekonomik bir ittifaka girmekle birlikte ABD İran'ı savunmayı seçmiştir (Fawcett, 1992: 107). İran'ın atmış olduğu adım sonrası Allen bunun Sovyet baskısı karşısında bağımsızlıklarını savunmak için kararlı adımlar atan ülkelerin destekleneceğini göstermek için iyi bir fırsat olduğunu belirtmiştir. Bu yüzden özgür ulusların yanında yer alan İran'ın taleplerine olumlu yanıt verilmesinin önemli olduğu ve sağlanacak desteğin diğer ülkelere Sovyetlere karşı durma anlamında cesaret vereceğini belirtmiştir (FRUS/1947/Vol 5: 975). Bu yüzden Allen, İran'ın taleplerine olumlu yanıt verilmesini önermekle birlikte ekonomik anlamda yardım yapılması adına ülkeye kolaylık sağlanmasını talep etmiştir (FRUS/1947/Vol 5: 975).

İran kriz boyunca ABD'den siyasi, askeri ve ekonomik taleplerde bulunmuştur. ABD ağırlıklı olarak BM aracılığıyla İran'a diplomatik açıdan destek olmakla birlikte özellikle İran Meclisi Kavam-Sadchikov antlaşmasını reddettikten sonra ekonomik yardımlar sağlamak için adımlar atılmıştır. Şah tarafından Sovyet propagandasına karşı koyabilmek için halkın yaşam standartlarını geliştirmek adına yapılan ekonomik yardım taleplerine sempati ile yaklaşan ABD yetkilileri Şah'ın kalkınma projeleri için Uluslararası Banka'dan faydalanabilmesi için girişimlerde bulunmuştur (FRUS/1946/Vol 7: 509-10). Bu şekilde İran hükümeti ve halkının cesaretinin kırılmasını önlemek ve Sovyet baskısına direnmesi hedeflenmiştir (FRUS/1946/Vol 7: 533-5). Bu amaçla Yakın Doğu Bürosu

Amerikan hükümetine İran'a Exim Bank kredisi sağlanmasını önermiştir (FRUS/1946/Vol 7: 535-6). Bunun yanı sıra İran'ın Dünya Bankası kredileri için yapacağı başvurular ABD tarafından desteklenmiştir (FRUS/1947/Vol 5: 907). Ekonomik yardımların yanı sıra İran'ın bağımsızlığını koruması ve ülkenin Sovyet yörüngesine düşmesini engellemek ve İran yönetiminin iç düzeni sağlayabilmesi için İran'a sınırlı miktarda silah satışı yapılması planlanmıştır. Bunun için İran'a 10 milyon dolar değerinde savaş malzemesi satılması onaylanmış ve bu satış için İran'a kredi sağlanmıştır (FRUS/1947/Vol 5: 890). ABD, İran'ı Kavam-Sadchikov anlaşmasını reddetmesi konusunda cesaretlendirmek için 20 Haziran'da ABD'nin ihtiyaç fazlası askeri teçhizatlarını satın alması için 25 milyon dolarlık kredi veren bir anlaşma imzalamıştır. Tüm bu ekonomik adımlar ABD'nin İran politikasının ekonomik ayağına uygun olarak atılmıştır. Bu süreçte İran'a askeri malzeme sağlanması İran'a yönelik genel Amerikan politikası ve ulusal çıkarlarına uygun askeri adımlardır (FRUS/1947/Vol 5: 916). İran'a askeri malzeme sağlanmasının yanı sıra ülkedeki askeri misyonların varlıkları devam etmiş ve görev süreleri İran yönetiminin talebiyle uzatılmıştır. Bu şekilde İran ordusu Amerikan teçhizatlarıyla güçlenmekle birlikte Amerikan subayları tarafından eğitim ve organizasyon konusunda destek almıştır.

İkinci Dünya Savaşı ve ardından gelen Soğuk Savaş sırasında Sovyetlerin İran'da edindikleri tecrübe, stratejik olarak böylesine hassas bir ülkede Doğu ve Batı'nın çıkarlarını aynı anda karşılamamanın hiçbir yolu olmadığı şeklindeydi. Bu yüzden İran, komünist yayılmaya karşı Batı'nın başlattığı savaşında merkezinde bir yer işgal etmeye başlamıştır (Fawcett, 1992: 107). Bu durum İran'ın Batı kampında yer alarak Sovyet tehdidi karşısında Batı'dan destek alma çabasına girmesine sebep olmuştur.

BÖLÜM 3: PETROLÜN MİLLİLEŞTİRİLMESİ SÜRECİ VE İNGİLİZ TEHDİDİ: 1951-1953

3.1. Stratejik Ortam

Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Doğu-Batı ayrımı belirgin hale gelmiştir. Bu ortamda 1949 yılı itibarıyla önemli gelişmeler yaşanmıştır. ABD'nin sahip olduğu nükleer silahlar askeri olarak Sovyetlerin Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Batılı güçlerin gerisinde kalmasına sebep olurken, bu durum 1949 yılında Sovyetler Birliği'nin başarılı bir atom bombası denemesi yapması ile değişmiştir (Evtuhov ve Stites, 2018: 461). Bu başarılı deneme Sovyetlerin büyük güç statüsünden nükleer silaha sahip süper güç statüsüne geçmesini sağlamıştır (Acar, 1991: 142). Sovyetlerin değişen güç statüsü Stalin'in hissetmiş olduğu zayıflığın (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 578) giderilmesine ve gerekirse sıcak savaşı göze alabilecek bir konuma gelmesine imkan sağlamıştır. Böylece Sovyetler küresel siyasette daha aktif bir aktör haline gelmiştir. SSCB liderliğinde Çin, Kuzey Kore, Vietnam'ın kuzey kesimleri ve Doğu Avrupa'yı içeren Doğu Bloku meydana gelmiştir. Sovyetlerin bu etkinliği karşısında ABD, komünistlerin daha fazla başarı kazanmasını ve yayılmasını engellemeye odaklanmıştır (Bushkovitch, 2021: 418).

1949 yılında gerçekleşen diğer bir önemli gelişme ise Milliyetçi Çin'in çöküşü olmuştur. Komünist Mao Zedong'un liderliğinde kurulan Çin Halk Cumhuriyeti Sovyetler Birliği ile yakınlaşmış ve Kuzey Kore'nin Güney Kore'ye saldırmasını desteklemiştir. Bu gelişmeler Kennan'ın ortaya koyduğu çevreleme stratejisinin ve komünizm karşıtı koalisiyondaki Amerikan liderliğinin Avrupa'nın ötesine uzanmasına sebep olmuştur (Hook ve Spainer, 2014: 60). Çin Devrimi ve Kore Savaşı Amerikan dış politikasında değişikliğe sebep olmuş ve komünizm karşıtı mücadele Avrupa ve Akdeniz'den Asya'ya kaymıştır (Hook ve Spainer, 2014: 64). Amerika için öncelikli alan Avrupa ve Akdeniz iken, Çin Devrimi Batı adına doğuda bir güç boşluğu oluşmasına sebep olmuştur. Bu güç boşluğunun yarattığı ortamda Sovyetlerin Çin ile yakınlaşması bölgedeki güç boşluğunun komünistler tarafından doldurulmasına imkan sağlamıştır. Çin'de komünizmin hakim olması ve Kore Savaşı sonrasında Amerikan politikası Sovyet karşıtlığından komünizm karşıtlığına dönüşmüştür (Ülker Erkan, 2010: 190).

1949 yılında yaşanan bu gelişmelerden sonra 1950 yılının Haziran ayında Kuzey birliklerinin Güney'e saldırmasıyla başlayan Kore Savaşı bir iç savaş olarak başlamasına rağmen küresel bir savaş konumuna gelmiştir. 1945 sonrasında Kore'de yaşananlar Soğuk Savaş rekabetinin küçük çaplı bir örneği olmakla birlikte Soğuk Savaş ilk kez sıcak çatışmaya dönmüştür (Hook ve Spainer, 2014: 64; Acar, 1991: 142). ABD'nin müdahil olduğu savaş Sovyetlerin gizliden, Çin'in ise açıktan Kuzey Kore'yi desteklemesi ile küresel bir hal almış, atom bombası kullanma tehditlerine kadar tırmanan şiddet, Temmuz 1953'te imzalanan ateşkes ile son bulmuştur (Acar, 1991: 146).

1949'da ABD'nin nükleer tekelinin kaybı, Çin'in komünist yönetim tarzını benimsemesi ve Kuzey Kore işgali gibi gelişmeler ABD politika yapıcılarını şaşırtmıştır (Gavin, 1999: 63). Sovyetlerin nükleer silah geliştirmesi bu alandaki Amerikan tekelinin kırılmasına sebep olurken, ABD'nin nükleer silahları caydırıcılığına güvenerek ikinci plana attığı konvansiyonel güçler tekrar önem kazanmıştır. 1948-49 Berlin Ablukası ve Sovyetlerin nükleer silah geliştirmesi gibi olaylar Batı için konvansiyonel silahlanmanın önemli olduğunu göstermiştir (Ataç ve Çam, 2020: 598). Yaşanan küresel gelişmeler sonrasında Truman yönetimi NSC-68'i devreye sokarak savunma harcamalarında büyük bir artışa gitmiştir (Hook ve Spainer, 2014: 63). ABD topyekun mukabele stratejisine ek olarak konvansiyonel güçlerini de geliştirmeye karar vermiş ve askeri bütçesini artırmıştır (Acar, 1991: 144). 1950'li yıllarla birlikte devletler arası ilişkilerde gerilimler yaşanırken iki kutuplu uluslararası sistem sıkı iki kutuplu bir yapıya dönüşmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD, Batı Avrupa'nın yeniden yapılandırılması ve kalkınmasına odaklanmıştır. Buna karşın Ortadoğu'nun Amerikan dış politikasında ön plana çıkması ancak Kore Savaşı'nın patlak vermesi ve çevreleme politikasının Batı Avrupa dışındaki bölgelere yayılmasına sebep olan Soğuk Savaş'ın yoğunlaşmasından sonra olmuştur (Ghassemi, 1988: 88). 1950'li yıllarda yaşanan gelişmeler Amerika'nın uygulamaya koyduğu çevreleme stratejisinin alanını Asya'ya kadar genişletmiştir. Soğuk Savaş, 1950'lerin başında zirveye çıkmış ve sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Sovyetler Birliği, dünya hakimiyeti arayan yayılmacı bir güç olarak görülmüş (Gasiorowski, 1987: 275) ve SSCB'nin savaşı dünyadaki diğer zayıf noktalara yayacağına bir dair korku oluşmuştur (Gavin, 1999: 62-63). Bu durum çevreleme stratejisinin küreselleşmesine sebep olmakla birlikte, ABD'nin çıkarları açısından birincil ve ikincil önemde olarak gördüğü alanlar arasındaki ayrım ortadan kalkmaya başlamıştır. 1951 yılında

Moskova'daki Amerikan büyükelçisi, ABD'nin Uzak Doğu ve Avrupa'ya odaklanmasına rağmen Sovyetlerin Yakın Doğu'da harekete geçebileceği ve İran'ın muhtemel hedef olabileceği uyarısında bulunmuştur (Gavin, 1999: 64). Bu çerçevede İran, Amerikan yönetimi tarafından Sovyet baskısına karşı savunmasız ve Amerikan çıkarları için önemli bir ülke olarak değerlendirilmiştir. ABD'nin komünizmle mücadelede göstereceği küçük bir kararsızlığın Moskova'yı Sovyetlerin çevresindeki İran gibi ülkelere yönelik harekete geçmek için teşvik edebileceği vurgulanmıştır (Gavin, 1999: 62-63).

1950'lerin başında Tudeh'in tekrar ortaya çıkmaya başlaması ve 1951 yılında ortaya çıkan petrol anlaşmazlığının sebep olduğu huzursuzluk gibi faktörler ABD'nin İran'a bakışını etkilemiştir. Mevcut küresel durum ve İran'daki İngiliz-İran gerginliğine bağlı olarak Amerikan karar alıcılar İran'ı "tehlikeli ve patlayıcı" ve olası bir "ikinci Çin" olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden İran'daki ekonomik durumun kötüleşmesinin önüne geçmek için ABD Point IV ekonomik yardım programını başlatmıştır. Bunun yanı sıra İran ile 1950 yılında askeri yardım anlaşması imzalanmış, Exim Bank ve Dünya Bankası'nın İran'a kredi vermesi desteklenmiştir (FRUS/1952-54/Vol. 10: 28). Ayrıca Yunanistan'da görev yapmış olan Henry Grady İran'a büyükelçi olarak atanmıştır (Gasirowski, 1987). İran, ABD için birincil önemdeki alanlar listesinde üst sıralara tırmanmaya başlamıştır. Amerikan karar alıcılar İran'ı görece olarak istikrarlı görmekle birlikte, petrolün millileştirilmesi süreci Truman yönetiminin dikkatini İran'a vermesine sebep olmuştur. İran'da meydana gelen kriz, İran'ın petrolü, SSCB'ye yakınlığı ve Körfez'deki jeostratejik konumu gibi önemli özellikleri dikkate alındığında göz ardı edilemeyecek bir gelişme olmuştur (Marsh, 2003: 3).

İran iç siyasetine bakıldığında ise, Musaddık ön plana çıkmaya başlamış ve Milli Cephe kurulmuştur (Abrahamian, 2013: 53-54). Bu şekilde organize bir muhalif topluluk ile iç ve dış politikada hedeflerine ulaşmak için değerli bir adım atan Musaddık, petrol endüstrisinin millileştirilmesi sürecinde en önemli aktör olarak rol oynamış ve bu süreçte en kritik aktör olmuştur. Yurt dışında eğitim almış olan Musaddık geçmişte ülkesinde bürokraside ve siyasette görev almış, milletvekilliği ve bakanlık yapmış tecrübeli bir siyasetçiydi. İran'ın uluslararası ilişkilerini yürütme biçimini eleştirmekle birlikte kraliyetin sahip olduğu iktidar gücünün parlamentoya geçmesini savunmuştur (Gasirowski, 1987: 262). Musaddık İran'ın uluslararası ilişkilerinde tarafsız bir duruş göstermesi ve İran'ın doğal kaynakları üzerinde dış kontrolün sona ermesi gerektiğini

belirtmiştir (Blake, 2009: 64). Bu şekilde İran'ın iç siyaseti ve dış ilişkilerine bakışı ve giriştiği mücadele ile İran tarihinde özel bir konum edinmiştir (Pira ve Özgüdenli, 2006: 229).

1950 seçimlerinde Milli Cephe üyelerinin Mecliste yer kazanması Musaddık'a düşüncelerini güçlü bir biçimde ifade ederek duyurabilmesine ve uygulayabilmesine imkan sağlamıştır. İranlıların petrol kaynaklarına hükmetme arzusu (Takeyh, 2014: 4) Musaddık'ın geniş kitlelerden destek görmesine imkan sağlamıştır. Musaddık önderliğinde petrol endüstrisinin millileştirilmesi Başbakan'ın büyük bir destek görmesine imkan sağlarken, gün geçtikçe gücünü artırması sonucunda ülkenin iç ve dış siyasetinde hakim duruma gelmiştir.

Petrolün millileştirilmesi Musaddık'ın popülaritesini artırmakla birlikte halktan ciddi bir destek görmüş ve ulusal kahraman olarak görülmüştür. Amerikan büyükelçisi Musaddık'ın halkın yüzde 95-98'i tarafından destek gördüğünü ve başbakanı dikkate almak zorunda olduklarını belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 80). Harriman İran'da bulunduğu süreçte bölgedeki Amerikan yetkilileri arasında Musaddık'ın İran halkının büyük bir çoğunluğu tarafından güçlü bir şekilde desteklendiğine dair görüş birliği olduğunu ve hiçbir hükümet programının İran'da İngiliz etkisini ortadan kaldırmak ve petrol endüstrisini kamulaştırma programı kadar destek görmediğini yazmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 97). Musaddık güçlü olmakla birlikte ülkede ona karşı organize ve etkin bir muhalefet mevcut değildi (FRUS/1952-1954/Vol 10: 299).

1952 yazında On Yedinci Meclis seçimleri sonrasında Başbakan Şah'tan savaş bakanlığı görevinin kendisine verilmesini istemiştir. Şah'ın ordu ile bağlantısını kesecek olan bu talep kabul görmeyince Musaddık istifa etmiştir. Musaddık'ın istifa etmesiyle başlayan süreç 21 Temmuz'da geniş halk gösteriyle birlikte Şah'tan talep ettiği Savaş Bakanlığı'nı alarak Başbakanlığa geri dönmesiyle sonuçlanmıştır. 21 Temmuz sonrasında yaşanan gelişmeler Musaddık'ın gücünü ve etkisini artırdığını göstermiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 415). Musaddık'ın Meclis'ten altı aylık ekstra yetkiler alması (Abrahamian, 2013: 141-142) sonrasında yapılan değerlendirme petrolün millileştirilmesinden bu yana Musaddık'ın Şah, Meclis ve halk karşısında daha güçlü bir konuma ulaştığı şeklinde olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 415-416). CIA'nın Mart 1953'te "İran'da Muhtemel Gelişmeler" başlıklı raporunda Musaddık'ın Şah ve diğer iktidar gruplarının etkisini

önemli ölçüde azalttığını aktarmıştır (CIA, NIE-75, “Probable Developments in Iran Through 1953”). Musaddık’ın Şah ile karşı karşıya geldiği ve Milli Cephe’de ayrılıklar yaşandığı 1953 Şubat’ında dahi Şah’ın kontrolü eline geçirme şansını kullanamadığı ve Musaddık’ın iktidarda kalmaya devam edeceği değerlendirilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 693). Yaşanan gelişmelerden sonra Henderson, Şah’ın halk desteği alması ve Musaddık muhaliflerinin kendisine destek vermesine rağmen Musaddık ile Şah arasında ikincisinin teslim olması dışında bir uzlaşmanın mümkün olmadığını belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 692, Dipnot 2). Tüm bu değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda İran petrol endüstrisinin millileştirilmesi sürecine girilmesinden 1953 yılında gerçekleşen darbeye kadar Musaddık’ın İran’da etkin ve güçlü bir aktör olarak ortaya çıktığı görülmüştür. Başbakan olmasının ardından özellikle İngiliz karşıtı politikası destek görmekle birlikte karar alma mekanizmasının başında Musaddık yer almıştır. Bu bağlamda Başbakan Musaddık’ın İngiltere ve Sovyetler Birliği’ne karşı sahip olduğu imaj bu ülkelere yönelik algılarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Karar alıcının sahip olduğu algılar ve aktörlere yönelik imajı İran’ın ittifak stratejisini belirlemede etkili olmuştur.

3.2. Musaddık ve Petrol Politikası

Sovyetler Birliği’nin İran’dan petrol konusunda imtiyaz almak için hükümete baskı yaptığı süreçte İran Meclisi ülkedeki yabancılara petrol imtiyazı verilmeyeceği ve imtiyaz görüşmelerinin savaş sonrasında yapılacağı noktasında bir karar almıştır. 1947 yılında Meclis tarafından alınan karar ile yabancılara imtiyaz verilmesinin yasaklanması, İran’da etkileri uzun süre hissedilecek olan bir mücadelenin ilk adımı olmuştur. Muhammed Musaddık, bu adımın atılmasında ön plana çıkmış ve en etkin kişi olarak dikkati çekmiştir (Kinzer, 2014: 73). Tahran’da doğmuş olan Musaddık, yurt dışı eğitiminin ardından döndüğü ülkesinde bakanlık ve milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Şah Ahmet Rıza tarafından gerçekleştirilen darbeden sonra ülkeden ayrılmış ve bir süre daha yurt dışında yaşadktan sonra döndüğü ülkesinde 1944 yılında gerçekleşen seçimlerde tekrar milletvekili olarak parlamentoda yer almıştır (Katouzian, 1999: 14-51). 1944 yılında Sovyetler Birliği İran’dan petrol imtiyazı almaya çalıştığı süreçte Musaddık parlamentonun onayı olmadan yabancı şirketlere petrol üzerinde imtiyaz tanınmaması hakkındaki kanunun çıkmasına öncülük etmiştir (Pira ve Özgüdenli, 2006: 228). Bu

süreçte Meclis'te yaptığı bir konuşmada İran'ın uluslararası ilişkilerde tarafsız bir duruş sürdürmesi ve İran'ın doğal kaynakları üzerinde dış kontrolün sona ermesi gerektiğini dile getirmiştir (Blake, 2009: 64).

Musaddık 1947 seçimlerinin serbest bir ortamda gerçekleştirilmesi için mücadele başlatmış, mücadelesinin neticesiz kaldığını görünce seçimleri boykot etmiştir. Anayasanın bazı maddelerinin Meclis tarafından Şah'ın yetki ve kontrolünü arttıracak şekilde değiştirilmesine şiddetle karşı çıkmış ve böyle bir Meclis'in kararlarının geçersiz olduğunu ileri sürmüştür (Pira ve Özgüdenli, 2006: 228). Ülke siyasetinde yaşanan karmaşa ve On Altıncı Meclis seçimlerine hile karıştırıldığı gibi konuların gündemi oluşturduğu ortama AIOC ile yaşanan gerginlikler de eklenince Tahran'da Şah ve İngiltere'ye karşı gösteriler düzenlenmiştir (Gasiorowski, 1987: 262). Şah karşıtı göstericiler İran'da demokrasiyi güçlendirmek ve yabancıların ülkedeki etkinliği azaltma hedefiyle bir araya gelerek Milli Cephe'yi kurmuş ve lider olarak da Musaddık'ı seçmiştir (Abrahamian, 2013: 53-54). Geniş bir ittifak olarak kurulan Milli Cephe geleneksel siyasi partilerden farklı bir oluşum olarak dikkat çekmiştir. Bu oluşumun lideri olarak Musaddık kendisini sadece belli bir partinin değil tüm ülkenin sözcüsü olarak görmüştür (Abrahamian, 2013: 54). Arkasında örgütlenmiş bir kitle ve halk desteği bulan Musaddık mevcut siyasi düzene meydan okuyabilmek için ihtiyaç duyduğu araçlara sahip olmuştur (Kinzer, 2014: 95).

Özellikle şahlık aleyhtarı tutumu ve İran halkının petrolden daha fazla yararlanması yönündeki çabaları onu İran tarihinde özel bir konuma yerleştirmiştir (Pira ve Özgüdenli, 2006: 229). 1940'ların sonunda Musaddık kendisini iki temel hedef üzerinden tanımlamıştır; kraliyetin sahip olduğu iktidar gücünü parlamentoya aktarmak ve İngilizlerin sahip olduğu Anglo-İran Petrol Şirketi tarafından kontrol edilen İran petrol endüstrisi üzerinde İran kontrolünü sağlamak (Gasiorowski, 1987: 262). Bu bağlamda Musaddık'ın asıl ilgisi dış politikaya dönük olmuş ve dış politika hedeflerini gerçekleştirmek için “negatif dengeleme” politikasını savunmuştur. Ona göre Kaçar Hükümdarları da dahil olmak üzere geçmişteki politikacılar iki büyük güce eşit miktarda imtiyaz verip onları yatıştıracaklarını düşünerek hataya düşmüştür. Musaddık bu durumu bir kolunu kaybetmiş olan birisinin dengesini sağlamak için diğer kolundan kurtulmayı düşünmesine benzetmiş ve bu politikayı “pozitif dengeleme” olarak isimlendirmiştir. Fakat bu politikalar ülkelerin İran'a yönelik yağmacı iştahını kabartmıştır. Bu politikanın

sonucu ülkenin 1907’de İngiliz ve Ruslar tarafından paylaşılması olmuştur. Tarihin tekerrür etmesini önlemek adına Musaddık, büyük güçlerin ancak hiçbirinin özel avantajlardan yararlanamayacağından emin olmaları durumunda ülkeyi yalnız bırakmaya istekli olacağını savunarak “tarafsızlığı” savunmuştur. Bu politikaya da tarafsızlığın ve bağlantısızlığın İran versiyonu olarak düşünülecek “negatif dengeleme” adını vermiştir. Bu politikasını savunmak için örnek olarak 1933 petrol anlaşmasını seçen Musaddık, anlaşma ile verilen imtiyazın bir şirkete ülkenin iç politikasına ölçsüz bir şekilde etki etme imkanı sağladığını öne sürmüştür. Ona göre asıl tehlikeli olan ise bu tarz politikaların başkalarının da benzer imtiyazları almak istemesini teşvik etme ihtimali olmuştur. Bu yüzden yabancılara imtiyaz verilmesi şeklindeki bu tarz bir politikaya yani pozitif dengelemeye karşı çıkmıştır (Abrahamian, 2013: 38).

Musaddık’ın ihtiyacı olan bu politikalarını daha güçlü bir şekilde ifade ederek duyurabilmek ve uygulayabilmek için mecliste yer almak ve Mayıs 1950’de yapılan seçimlerle meclise girmesinin yanında Milli Cephe’nin kazanmış olduğu sandalyeler ile önemli bir adım atmış oldu. Seçim başarısının ardından 18 Haziran’da Musaddık, İran petrolünün İranlılara ait olduğu vurgusunun yapıldığı bir meclis konuşması yaptı (Mokhtari, 2008: 465). Musaddık ve Milli Cephe’nin kazandığı sandalyeler milliyetçi duygular içinde geniş halk desteğini kazanmış örgütlü bir muhalif bloğun doğuşuna işaret etmiştir. Milli Cephe ortaya çıkışıyla hem Ek Anlaşma’nın onaylanmasının hem de Şah’ın uzun dönemli planı olan kraliyet gücünün yönetime tamamen hakim olmasının önüne ciddi bir engel olma hedefindeydi (Kinzer, 2014: 95-96). Bu anlamda muhalif blok öncelikle İran petrol endüstrisinin İngilizlerin elinden alınmasını amaçlamıştır (Mokhtari, 2008: 465). Musaddık, petrol endüstrisini geliştirmeyi tamamen desteklediğini ve Amerika ve Sovyetler Birliği dahil olmak üzere ihtiyacı olan tüm ülkelere petrol ihraç etmekten yana olduğunu ancak kalkınmanın “ulusal ellerde” olması gerektiğini ilan etmiştir. Bu ilan özellikle İngiltere için dikkat çekici bir ifade olmuştur (Abrahamian, 2013: 42).

3.3. Petrolün Millileştirilmesi

1950’lerin başlarında, gelişmekte olan ülkelerde milliyetçilik hareketleri yaygınlaşırken, sömürgecilik döneminin haksız düzenlemeleri İranlıların da tepkisini çekmeye başlamıştır. İranlılar zengin petrol kaynaklarına artık kendileri hükmetmek istemiştir

(Takeyh, 2014: 4). Bu sömürge karşıtı ve milliyetçi düşünceler Musaddık önderliğinde bir çatı altında toplanırken, ülkede değişen şartlar İngiltere ile İran'ı kaçınılmaz olarak karşı karşıya getirmiştir.

1908 yılında Kuzistan'da ilk kez petrol keşfedilmiş, 1909'da İngiliz-Pers Petrol Şirketi adıyla kurulan şirket, Şah'ın isteğiyle 1935 yılında isim değiştirerek İngiliz-İran Petrol Şirketi adını almıştır (Blake, 2009: 63). İran petrolü üzerindeki İngiliz hakimiyeti zaman zaman İran'ın tepki göstermesine sebep olmuştur. 1932 yılında Şah, şirketin sahip olduğu bazı imtiyazları iptal ederek, petrol gelirlerinden İran'a daha fazla pay verilmesini ve İranlı işçilerin haklarının da geliştirilmesini talep etmiştir. Sorun 1933 yılında Milletler Cemiyeti'nin araya girmesi ile çözülürken, yapılan anlaşma ile İran'a verilen pay arttırılmıştır. Anlaşmaya göre yalnızca şirket iptal ederse veya tahkim mahkemesi geçersiz kılırsa imtiyaz sona erecekti (Blake, 2009: 63).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran Meclisi'nde şirketin daha iyi bir teklif yapması ve anlaşma şartlarının yenilenmesi dile getirilmeye başlanmıştır (Marsh, 2005: 82). Yapılan görüşmeler ve Abadan'da yaşanan grevler neticesinde taraflar 1933 anlaşmasında değişiklikler yapılması konusunda fikir birliğine varmıştır. Şirketin yöneticisi Sir William Fraser teklif sunmak üzere Tahran'a gelmiştir. Fraser'ın teklif ettiği anlaşma, Rıza Şah'ın 1933 yılında imzaladığı anlaşmaya ek olarak tasarlandığı için Ek Anlaşma olarak anılmıştır. Anlaşma İran'a bazı iyileştirmeler sunmakla birlikte şirket idaresinde söz hakkı ya da şirketi denetleme hakkı vermemiştir. İran Başbakanı teklifi bir görüşme zemini olarak kabul edip aralarındaki farklılıkları tartışmak için Fraser ile görüşmek istemiş fakat Fraser bunun son teklif olduğunu belirterek başbakanla görüşmeden Londra'ya dönmüştür (Kinzer, 2014: 92). Bunun üzerine Meclis, konuyu incelemek üzere bir komite kurulmasına karar verirken, komitenin başkanı olarak da Muhammed Musaddık seçilmiştir (Blake, 2009: 64). Komite haftada iki gün toplantılar yapmakla birlikte üyelerin çoğu artık AIOC ile uzlaşma konusuyla ilgilenmemeye başlamıştır. Bu toplantıların çoğuna katılan İran petrol enstitüsü başkanı Manuçer Fermanfermayan'ın yaptığı yorum şöyle olmuştur (Kinzer, 2014: 99):

Gelişmeleri Musaddık belirledi. Şikayet etti, suçladı ve yirmi beş yıl boyunca çok geliştirdiği müthiş bir alaycılıkla eleştirdi... Musaddık dolarlarla, sentlerle ya da günlük varil sayısı ile ilgilenmiyordu. Ona göre temel mesele milli egemenlikti. İran'ın egemenliği, İranlıları Britanya çıkarlarına feda eden bir şirket tarafından

yok ediliyordu. Bu yüzden hükümetin uzlaşma için istekli oluşuna çok öfkeleniyordu ve AIOC'un gitmesine kesin olarak karar verişini bundandı.

İngilizlerin baskısını hisseden Şah Muhammed Rıza kabineye Ek Anlaşma'nın kabul edilmesi için baskı yapmaya başlamıştır. Fakat anlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için Meclis tarafından onaylanması gerekiyordu. Anlaşma Kabine tarafından onaylanmadan önce, Maliye Bakanı Abbasgoli Golşayan, Paris Üniversitesi'nden uluslararası hukuk profesörü Gilbert Gidel'i bir rapor hazırlamak üzere görevlendirmiştir. Profesör, hazırladığı raporda şirketin İran'dan büyük miktarlarda para kaçırmak için yaptığı muhasebe hilelerini belgelemiştir. Maliye Bakanı'nın raporu açıklamasıyla birlikte birçok kişi Ek Anlaşma aleyhine dönmüştür. Vekil Abbas İskenderi Meclis'te yaptığı konuşmada anlaşmayı kınamış ve konuşmasını kendisinin dahi sonuçlarını tahmin edemeyeceği bir uyarıyla bitirmiştir. Birçok ülkedeki Amerikan petrol şirketlerinin yaptığı gibi AIOC'un da karını İran ile yarı yarıya bölüşmesini⁹ talep etmiş ve eğer bu talep reddedilirse İran “petrol endüstrisini millileştirip, ham petrolü kendisi çıkaracaktır” diye uyarıda bulunmuştur (Kinzer, 2014: 92-93; Katouzian, 1999: 67-68).

Bu süreçte Başbakan Razmara İngiltere ile anlaşma yolları aramaktaydı. Razmara, İngiltere'ye anlaşmanın yeniden düzenlenmesi halinde onaylanabileceğini bildirmiştir. Fakat İngiliz Büyükelçisi Shepherd verdiği cevapta şirketin teklifinin son teklif olduğunu söylemiştir. Böylece İngilizler uzlaşma adına henüz krizin başında önemli bir fırsatı kaçırmıştır (Kinzer, 2014: 98).

12 Aralık 1950'de Musaddık yönetimindeki petrol komisyonu 1949 Ek Anlaşması'nın İran'ın çıkarlarına uygun olmadığını açıklayarak Başbakan Razmara'dan antlaşmayı Meclis'ten çekmesini talep etmiştir. Razmara bunu kabul etmiş ve Ocak 1951'de Meclis Ek Anlaşma'yı içeren tasarıyı reddeden bir karar almıştır. Petrol üreten ülkelerde yaşanan gelişmeler İran'ın bu şekilde hareket etmesinde etkili olmuştur. Venezuela'da Amerikan petrol şirketi karını eşit bölüşmeyi kabul etmiş, 1950 yılında ARAMCO Suudi hükümetiyle gelirlerini yarı yarıya bölüşmek için anlaşmıştır. Bu durum üzerine AIOC da İran hükümeti ile yeni bir antlaşma yapması gerektiğini biliyordu fakat şirket durumu

⁹ Daniel Yergin, karın yarı yarıya bölüşülmesini petrol tarihinin dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Venezuela ile ABD arasında karın ortak paylaşımını öngören anlaşmaların yapılması diğer ülkeler için örnek olmuştur. Bknz. Daniel Yergin, **Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çeviren Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 412.

en az şekilde imtiyaz vererek geçiştirme çabasinda olmuştur (Blake, 2009: 65). George McGhee, şirket yetkilileri ile yaptığı görüşmede anlaşma koşullarının iyileştirilmesinin iki taraf için de iyi olduğunu belirtmiş fakat şirket yetkilileri bu öneriyi ciddiye almamıştır (Kinzer, 2014: 114). Bu ortamda 10 şubat 1951’de Razmara şirkete ARAMCO-Suudi anlaşmasındaki oranla aynı olacak şekilde yeni bir antlaşma imzalanmasını önermiştir. şirket bu teklifi görüşeceği cevabı verirken, Razmara da Meclis’i petrolün millileştirilmesi konusunda acele edilmemesi için razı etmek için çaba göstermiştir (Blake, 2009: 65).

19 şubat 1951’de Musaddık, Meclis petrol komitesine İran petrolünün millileştirilmesi gerektiği yönünde bir karar sunmuş ve komite Başbakan Razmara’dan konuyu göz önünde bulundurmasını istemiştir. Razmara, Maliye ve Dışışleri Bakanlığı yetkililerinden oluşan bir danışmanlar komisyonu oluşturarak konunun incelenmesini istemiş, bu komisyon ise yaptığı çalışma sonrasında eğer şirkete verilen imtiyazlar kaldırılırsa bundan İran’ın zarar göreceğini çünkü İran’ın şirkete tazminat ödemesi gerektiğini belirtmiştir. İran’ın mevcut ekonomik durumu göze alındığında bu tazminatın ödenmesinin zor olduğu, bu durumun ise İran’ın uluslararası toplumdaki güvenilirliğini kaybetmesine sebep olacağı vurgulanmıştır (Blake, 2009: 66).

Musaddık bu rapora karşı çıkmış ve petrol endüstrisinin millileştirilmesi konusunda ısrarcı olmuş, Meclis petrol komitesi de Musaddık’ı desteklemiş ve bunun için bir karar çıkarmıştır. Yapılan gizli Meclis oturumunda Başbakan Razmara tereddütlerini belirtmiş ve İran’ın kendi başına petrol endüstrisini işletemeyeceğini ve petrolü satamayacağını söylemiştir (Mokhtari, 2008: 466-67). Razmara’nın millileştirme konusuna yönelik tutumu İşlam Fedaileri grubu tarafından İngiliz yanlısı olmakla suçlanmasına ve bu grubun bir üyesi tarafından suikasta uğrayarak öldürölmesine sebep olmuştur (Afkhami, 2009: 147). Yaşanan bu gelişmeler sonrasında kriz daha da derinleşmiştir. Razmara’nın öldürölmesinden sonra Meclis “bütün İran’da petrolün millileştirilmesi ilkesini kabul eden” tarihi bir oylama yapmıştır. Musaddık önderliğindeki petrol komitesi Meclise petrol endüstrisini kamulaştırmayı içeren bir yasa tasarısı sunmuştur. Tasarıda “tüm keşif, çıkarma ve işletme faaliyetlerinin hükümet tarafından gerçekteştirileceği” ilan edilmiştir. 14 Mart’ta Meclis büyük çoğunluk ile tasarıyı kabul etmiştir (Abrahamian, 2013: 63).

İran Meclisi'nin almış olduğu millileştirme kararının ardından İngiltere'nin İran Büyükelçisi Shepherd, İngiltere hükümeti adına İran hükümetine AIOC'un imtiyaz sözleşmesinin süresi bitmeden alınan petrol endüstrisinin millileştirilmesi ve şirketin faaliyetlerinin durdurulmasının yasal olmadığını belirten bir mektup sunmuştur. Ayrıca AIOC'un imtiyazları muhafaza edilirse İran hükümetiyle karın eşit şekilde paylaşıldığı yeni bir anlaşma için görüşmelerde bulunmak adına istekli olduğu vurgulanmıştır. Fakat Meclis Shepherd'ın mektubunu göz ardı etmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 8-9). Razmara'dan sonra Başbakan olan Hüseyin Ala Shepherd'ın mektubuna verdiği cevapta AIOC'un İran'da yaşanmakta olan değişimlerin farkında olmadığını ve hükümetin petrol komitesinin millileştirme ile ilgili olarak aldığı kararın uygulanmasını beklemekten başka yapabileceği bir şey olmadığını belirtmiştir (Blake, 2009: 67).

Nisan 1951'de Dışişleri Bakanı Herbert Morrison İngiltere'nin asıl amacının "İran'daki petrol operasyonlarının etkin kontrolünün şirkette kalmasını sağlamak" olduğunu açıklamıştır (Marsh, 2007: 28). Bu yüzden İngiltere İran'daki çıkarlarını korumak için gerekli adımları atmıştır (Blake, 2009: 67). İngiliz hükümeti ile yazışmalar yapılması ve İngiliz donanmasını Basra Körfezi'ne gelmesine rağmen İran Meclisi bu baskıdan etkilenmemiş ve petrol komisyonu millileştirmenin uygulanması için dokuz maddelik bir karar almıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 44). Karara göre AIOC kaldırılırken yerine endüstriyi yönetmesi için Meclis ve Senato üyelerinden oluşan ortak bir komisyon kurulmuştur. Petrol komitesinin aldığı bu kararın Meclis'te olağanüstü bir toplantıda görüşülmesinden hemen önce Başbakan Ala istifa etmiştir (Clark, New York Times, 28 Nisan 1951). Bu ortamda İran Meclisinde yapılan görüşmeler sırasında Musaddık'a başbakan olması teklif edilmiştir (Afkhani, 2009: 125). Akıllıca bir hareketle Musaddık, Meclis İran'ın petrol endüstrisini millileştirecek yasayı onaylamadığı sürece görevi kabul etmeyeceği dile getirmiştir (Takeyh, 2014: 4). Şah Meclisin kararına boyun eğerek İngiliz karşıtı ve milliyetçi bloğunun lideri Musaddık'ı başbakan olarak atamak zorunda kalmıştır (South China Morning Post, 1 Mayıs 1951). Bu süreçte dokuz maddelik karar Meclis ve Senato'dan geçerek 1 Mayıs 1951'de Şah tarafından onaylanmış (FRUS/1952-1954/Vol 10: 44) ve böylece İran petrolü millileştirilmiştir.

3.4. İngiltere'nin Tepkisi ve İngiliz-İran Görüşmeleri

İran petrolü müttefiklerin savaşı kazanmasına yardımcı olmuş ve savaş sonrası ortamda Batılı ülkelerin yeniden yapılanması için önemli bir kaynak sağlamıştır. 1945'te 16,8 milyon ton olan üretim sürekli katlanarak artmış ve 1950'de 31,75 milyon ton civarına gerçekleşmiştir (Marsh, 2007: 28). Üretimdeki bu artış AIOC'a ciddi miktarda gelir sağlarken, İngiliz hükümetine de kaynak sağlamaktaydı. Özel bir şirket olmasına rağmen AIOC'un yüzde 50 hissesi (bazı kaynaklarda 51¹⁰) İngiltere hükümetine aitti (Gasiorowski, 1987: 262) ve şirket İngiltere'nin deniz aşırı bölgelerdeki en büyük yatırımıydı. Bu açıdan İngiliz ekonomisi için büyük önem taşımanın yanı sıra şirket İngiltere İmparatorluğu adına önemli bir simge ve prestij kaynağı idi (Bellaigue, 2012: 177). AIOC imtiyazı, İngiltere'nin büyük güç statüsünü koruması açısından ekonomik, askeri ve stratejik öneme sahipti. Bu yüzden Mayıs 1951'de Musaddık'ın AIOC mülklerini millileştirmesiyle İran-İngiliz ilişkileri gerginleşmiştir (Marsh, 1998: 535-36). Sahip olduğu önem göz önünde bulundurulduğunda savaş sonrası güç statüsü düşüşte olan İngiltere böylesine önemli bir mülkten kolay kolay vazgeçemezdi (Takeyh, 2014: 4). İngiltere güney petrol alanlarını korumak için güç kullanma dahil her türlü önlemi alabilecek durumdaydı (Marsh, 2007: 28) ve bu yüzden prestiji ve başka yerlerdeki yatırımlarının zarar görmesini engellemek için İran'a karşı harekete geçmiştir (Heiss, 1994: 512).

Abrahamian, Nisan 1951'de millileştirme süreciyle başlayan ve 1953'teki darbeyle sona eren süreçte, krizin altında yatan sebebi vurgulayan kelimenin "kontrol" olduğunu öne sürmüştür (Abrahamian, 2013: 82). Bu yüzden İran petrol endüstrisinin millileştirilmesi sıfır toplamlı bir mücadele başlatmıştır. Musaddık ve İran için millileştirme ulusal egemenlik, ulusal egemenlik ise petrolün keşfi, çıkarılması ve ihracatı üzerinde kontrole sahip olmak anlamına geliyordu. İngiltere ve AIOC için ise millileştirme tam tersine yani aynı petrolün keşfi, çıkarılması ve ihracı üzerinde kontrolün kaybedilmesi anlamına geliyordu. Bu şekilde bir durum çözüm için çok az alan bırakmıştır (Abrahamian, 2013: 81). Bu bağlamda İran'ın millileştirme ilanından hemen sonra Dışişleri Bakanı Herbert

¹⁰ Homa Katouzian, **Musaddiq and the Struggle for Power in Iran**, I.B. Tauris Publishers, New York, 1999, s. 63, Neveen Abdelrehim, Josephine Maltby, Steven Toms, "Accounting for Power and Control: The Anglo-Iranian Oil Nationalisation of 1951", **Critical Perspectives on Accounting**, Vol. 23, 2012, ss. 595-607, (s. 596).

Morrison İngiltere'nin sözleşmenin tek taraflı olarak iptal edilmesini kabul etmediğini (FRUS/1952-1954/Vol 10: 44) ve bu feshi yasadışı olarak değerlendirdiğini açıklamıştır (South China Morning Post, 1 Mayıs 1951). Musaddık 8 Mayıs'ta verdiği cevapta kamulaştırmanın tüm devletlerin egemenlik hakkı olduğunu, ancak İran'ın İngilizlerin tazminat taleplerini dikkate alacağını söylemiştir (Zahrani, 2002: 94).

İran'ın millileştirme kararının ardından bu kararı tanımayacağını ilan eden İngilizler, uluslararası örgütler aracılığıyla yasal manevra yapmaya karar vermiş ve ilk olarak 26 Mayıs 1951'de Uluslararası Adalet Divanı'na başvurmuştur (Pirouz, 2001: 110). İngiltere mahkemeden İran hükümetinin aldığı millileştirme kararının durdurulmasını emreden bir karar alınmasını talep etmiştir (Blake: 2009: 71). İngiltere, İran'ın millileştirme kararıyla anlaşma ile güvence altına alınmış normları ihlal ettiği (Abrahamian, 2013: 108-109) ve 1933 yılında yürütülen müzakerelerde Milletler Cemiyeti'nden bir raportör bulunduğu ve şirketle birlikte İngiltere'nin de taraf olduğu için UAD'nin yargı yetkisi olduğunu ileri sürmüştür (Abrahamian, 2013: 109). İran ise anlaşmazlığın devletler arasında değil, egemen bir devlet ile özel bir şirket arasında olduğu için UAD'nin yargı yetkisi olmadığını savunmuştur. Ayrıca, 1933 tarihli anlaşmanın ülkenin bir diktatörün egemen olduğu dönemde ülkeye zorla kabul ettirildiği için geçersiz olduğunu ve şirketin de aynı anlaşma şartlarına uymadığını belirtmiştir (Abrahamian, 2013: 110).

İngiltere krizin ortaya çıktığı andan itibaren ABD ile iletişim içinde olmuş, millileştirme kararının alınmasından sonra ise Başbakan Clement Attlee bu şekildeki sözleşme ihlallerinin oluşturabileceği tehlikeler hakkında Truman'ın dikkatini çekmiştir (Abrahamian, 2013: 88). Yine İngiliz Dışişleri de özgür dünyanın Ortadoğu petrollerine olan bağımlılığına vurgu yaparak sorunun Batı için bir güvenlik tehdidi olduğu vurgusu yapmış ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nı uyarmıştır (Abrahamian, 2001: 188). İngiltere'nin bu uyarıları karşısında ABD sorunun görüşmeler yoluyla çözülmesi noktasında tutum takınınca İngiliz Dışişleri Bakanı Morrison Parlamento'ya İngiliz hükümetinin görüşmelerde bulunmak için bir heyeti İran'a göndermeye karar verdiğini bildirmiştir. Bu karar İran tarafından da olumlu karşılanmış ve İran hükümeti İngiliz heyeti ile görüşmeye hazır olduğunu açıklamıştır (Blake, 2009: 68).

Nihayet 11 Haziran 1951'de AIOC yönetim kurulu başkan yardımcısı Basil Jackson ve beraberindeki müzakere heyeti Tahran'a gitmiş (Blake, 2009: 71) fakat yapılan

görüşmeler sonunda İran Jackson'un teklifini reddetmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 66; Marsh, 2003: 34). İran, ancak İngilizler "önceki şirketin" millileştirilmesini kabul ederlerse görüşmeye başlayabileceklerini belirtmiştir. Jackson bu durumu reddetmiş ve İran'ın 1933 anlaşmasına uyması şartında ısrar ederek altmış yıllık süre dolmadan vazgeçmeyeceğini söyleyerek karşı teklifini yapmıştır (Marsh, 2003: 34). Jackson'ın yapmış olduğu teklif (Bayandor, 2010: 195) İngilizlerin millileştirmeyi kabul etmediklerini göstermekle birlikte kontrolü bırakmayacaklarına yönelik İngiliz Dışişleri'nin tutumunu yansıtmıştır (Kinzer, 2014: 121). Bu durumda beklendiği üzere İranlı görüşmeciler teklifi reddetmiştir (Marsh, 2003: 34). Dünyanın dördüncü büyük petrol ihracatçısı olmasına rağmen İran'ın petrol ihraç etmek için tek bir tankeri yoktu. Petrol ihraç edemeyeceği için İngilizler millileştirme fikrine anlamsız ve imkansız olarak bakmıştır (Kinzer, 2014: 122). Bu bakış açısı, İngiltere'nin görüşmelerde bulunmasına rağmen taviz vermeyen bir tutum takınmasına sebep olmuştur.

Süreç devam ederken, 5 Temmuz 1951'de UAD tavsiye kararını açıklamıştır. Buna göre, AIOC'un yönetim ve günlük işleyişinin millileştirme yasasından önceki haliyle olduğu gibi devam etmesi gerektiğini tavsiye edilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 83). Mahkeme ayrıca AIOC'un faaliyetlerinde herhangi bir aksama olmaması ve çalışmalarına devam etmesi için İran ve İngiltere'den iki ve üçüncü bir ülkeden bir kişiden oluşan beş kişilik bir denetleyici kurul oluşturulmasını önermiştir (Blake, 2009: 71; Pirouz, 2001: 110). İran hükümeti mahkemenin bu önerilerini kabul etmemekle birlikte iç işlerine müdahale olarak değerlendirmiştir (Kinzer, 2014: 127).

Bu tavır Dışişleri Bakanı Morrison'un tutumunu sertleştirmesine sebep olmuştur. Bakan, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada İran'daki durumun "tahammül edilemez hale geldiğini" söylemiştir. Musaddık'ın durumun ciddiyetini ve İngiliz tepkisini anlaması için, Kraliyet donanmasının "Abadan'ın çok yakınında bulunduğunu" ve "İranlıların sorumluluklarını yerine getirmemesi halinde" harekete geçmesi için emir verileceğini belirtmiştir (Kinzer, 2014: 127). Bu süreçte ABD Başkanı Truman Musaddık'a yazdığı mektupta İngilizlerle bir anlaşmaya varmasını teşvik etmeye çalışmış ve UAD'nin kararını kabul etmesini tavsiye etmiştir (Bayandor, 2010: 41). Ayrıca mektubunda kişisel temsilcisi Averell Harriman'ı taraflar arasındaki görüşmelerin yeniden başlamasını sağlamak (Gasiorowski, 1987: 268; Goode, 1997: 37) ve müzakerelerde bulunmak üzere Tahran'a göndermek istediğini aktarmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 84-85; Blake,

2009: 71-72). Musaddık, Truman'ın UAD kararlarını kabul etmesine yönelik önerisini reddederken, Amerikan arabuluculuğunun teklifini memnuniyetle karşılamıştır (Bayandor, 2010: 41). İngiltere'nin güç kullanmasına karşı olan ve sorunun müzakereler aracılığı ile çözülmesini destekleyen Truman, petrolün kontrolü noktasında Musaddık'ın ikna edileceğini varsaymıştır (Abrahamian, 2013: 113). Fakat Tahran'da basın ataşesi olarak çalışmış İngiliz Profesör Ann Lambton uzlaşmadan bahseden Amerikalıların yanıldıklarını çünkü bölgeyle ilgili deneyimleri ya da psikolojik anlayışlarının olmadığını belirterek Amerikan tutumunu eleştirmiştir (Abrahamian, 2013: 90).

Diplomatik bir çözüm için 15 Temmuz'da Tahran'a gelen Harriman¹¹ Tudeh gösterileriyle karşılaşmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 92). İlk toplantılarda Musaddık, İngiliz hükümeti ya da petrol şirketi ile daha fazla müzakere yapmayı ya da kamulaştırma yasasına uymayan herhangi bir çözümü tartışmayı katı bir şekilde reddetmiştir (Goode, 1997: 38-39). Millileştirmenin kendisi açıkça pazarlık konusu değildi (Tisdale, 1989: 58). Bu konuda İngilizleri ikna etmek için bizzat Londra'ya giden Harriman, İngilizlerle yaptığı görüşmede ayrıntıya girmeden bir çözümün mümkün olduğuna dair inancını dile getirmiştir. Bu aşamada genel pozisyonlar hakkında konuşmaktan kaçınarak tarafları bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Harriman, tarafları bir araya getirmeyi başarması halinde görüşmeler sayesinde gerisinin halledileceğini ümit etmiştir (Goode, 1997: 40).

Harriman'ın Londra'da gerçekleştirdiği görüşmeler sonrasında Stokes önderliğindeki İngiliz heyeti İngiltere kabinesi tarafından İran'a gönderilmiştir (Abrahamian, 2013: 117). Böylece Harriman müzakereleri yeniden başlatma hedefini başarmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 107-109). Fakat uzlaşma ümidi ile başlayan görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştır. Stokes'un yapmış olduğu teklif daha önce Basil Jackson tarafından yapılanların farklı bir versiyonu olarak görüldüğünden Musaddık yapılan önerileri yetersiz bularak reddetmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 142; Bayandor, 2010: 42-43; Goode, 1997: 41).

Stokes misyonunun başarısız olması üzerine İngiltere için anlaşma ümidi kalmadı. Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Shepherd (Abrahamian, 2013: 122-23):

¹¹ Harriman Misyonu için Bknz. FRUS, 1952-1954, Vol. 10, ss. 97-152.

Benim kişisel görüşüm, artık Musaddık ile makul bir anlaşmaya varma şansının olmadığı ve ondan kurtulmayı denemenin zamanı geldi. Müzakerelerin sona ermesi demek, şu anki İran hükümeti ile makul bir uzlaşmaya varmak için geleceğe dair umudumuz olmadığı anlamına geliyor. Harriman'ın Tahran'dan ayrılışı arabuluculuk için artık ümit olmadığı anlamına geliyor diyordu.

Petrol Bakanlığı'ndaki yetkililer ise daha açıktı (Abrahamian, 2013: 122-23):

Musaddık istifa ederse veya değiştirilirse, tam millileştirmeden uzaklaşmamız mümkün olabilir... İran'daki petrol faaliyetlerinin gerçek kontrolünü sağlamak kesinlikle tehlikeli olmaz. Musaddık'ın şartlarında bir anlaşmaya varırsak, yalnızca İngilizlerin değil aynı zamanda dünyadaki Amerikan petrol çıkarlarını da tehlikeye atarız. Gelişmemiş ülkelerde yabancı yatırımları olasılığını da yok etmiş olacağız. Kalmak ve çıkarlarımızı korumak için güç kullanma sorumluluğumuz var. Şah'ı Musaddık'ı devirmesi için zorlamalıyız.

Bu iki açıklama Musadık'ın katı tutumu sebebiyle yönetimde o olduğu sürece bir anlaşmaya varılamayacağı ve yönetimden çektirilmesi gerektiği fikrinin İngiltere'de olgunlaştığını göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla İngilizler tarafından anlaşmazlığın ve çözümsüzlüğün sorumlusu olarak Musaddık görülmüştür.

İngilizler, ağustos ayının sonlarında Stokes müzakerelerinin çökmesinden sonra, mevcut olan tüm araçları Musaddık'a baskı kurmak için kullanmıştır. AIOC, İran petrolü satın alan herkese karşı yasal işlem yapacağını açıklamış, şirket Abadan'daki petrol işçilerini işten çıkartarak Musaddık'a baskı uygulamaya çalışmıştır. Ayrıca İngiltere, Avrupalı müttefiklerinden vatandaşlarını yeni kurulan Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC) için çalışmalarının engellenmesini istemiştir (Abrahamian, 2013: 111). İngiliz hükümeti eylül ayı başlarında İran hükümetine ait hesaplara yapılan tüm ödemeleri durdurmuştur (Blake, 2009: 73), İran'a demir, çelik, şeker, yağ işleme ekipmanı gibi ihraç mallarına yönelik ambargo başlatmıştır. Ayrıca İngiltere bankalarındaki İran hesapları bloke edilmiştir (Kinzer, 2014: 140). Çeşitli finansal kısıtlamaların yanı sıra, dört İngiliz destroyeri Eylül ayında bölgeye giderek ve Abadan yakınlarında atış talimleri gerçekleştirmiştir. Yine bölgedeki İngiliz kara ve hava kuvvetleri de güçlendirilmiştir (Gasirowski, 1987: 263; 1991: 63). İngiltere bu şekilde bölgede askeri hareketliliği arttırarak İran üzerinde baskı kurmak ve çözüme ulaşmak istemiştir.

Görüşmelerin başarısız olmasını ve Musaddık'ın İngiliz çalışanların ülkeden ayrılmak zorunda olduklarını açıklaması üzerine İngilizler Abadan'ı işgal planları hazırlamaya başlamıştır. Ancak ABD Başkanı Truman'a Eylül 1951'de işgal planı hakkında bilgi verildiğinde, ABD'nin bir istilayı desteklemeyeceği yanıtı verilmiş ve İngilizlerin müzakereleri sürdürmesi önerilmiştir. Bu yanıtın ardından Attlee kabinede ABD hükümetinin tutumu göz önüne alındığında, İngiliz personeli Abadan'da tutmak için güç kullanmanın uygun olmadığını düşündüğünü söylemek zorunda kalmıştır (Gasirowski, 1991: 64).

İngiliz hükümeti, güç kullanma politikasına ABD'nin muhalefet etmesi sebebiyle diplomatik manevralarına bir yenisini ekleyerek 28 Eylül 1951'de İran'ın Uluslararası Adalet Divanı tarafından belirtilen geçici önlemlere uymadığı (Pirouz, 2001: 110) ve bu yüzden dünya barışını tehlikeye attığı iddiasıyla BM Güvenlik Konseyi'ne resmi bir şikayette bulunmuştur (Abrahamian, 2013: 123). Fakat bu başvuru İngiltere'nin istediğini almasına yardımcı olmadığı gibi, Musaddık'ın uluslararası toplum önünde kendi politikasını savunmasına ve uluslararası toplumun sempatisini kazanmasına sebep olmuştur (Gasirowski, 1987: 264). Konu Konsey'de tartışılmaya başlandığında SSCB Temsilcisi Semyon Tsarapkin, millileştirme sorununun tamamen İran'ın meselesi olduğu ve BM'nin soruna müdahale yetkisi olmadığını savunmuştur. Milliyetçi Çin temsilcisi Ting-fu Tsiang da mülkiyet meselesinin neden İngiltere tarafından "barış ve güvenlik meselesi" olarak görüldüğünü sorgulamıştır (Pirouz, 2001: 110).

Konunun gündeme alınmasına karar verilmesinden sonra (Pirouz, 2001: 110) heyetiyle birlikte New York'a gelen Musaddık, konu egemen bir devlet ile özel bir şirket arasındaki iç anlaşmazlık olduğu için Adalet Divanı ve Güvenlik Konseyi'nin yargı yetkisine sahip olmadığını savunmuştur. Yaptırım uyguladığı, savaş gemilerini bölgeye yolladığı ve işgal ile tehdit ettiği için meseleyi uluslararası bir kriz haline getiren İngiltere'yi suçlamıştır. İngiltere'yi açgözlü bir şekilde ülkesinin kaynaklarını istismar ederek, ülkesinin iç politikasına müdahale ederek ve ülkesine adil olmayan yaptırımlar uygulayarak eski tarz emperyalist politikalar izlemekle suçlamıştır (Abrahamian, 2013: 124). İran'ın makul bir tazminat teklifinde bulunmak, İngiliz teknisyenlerini yeniden işe almak ve düzenli müşterilere petrol satmak istediğini vurgulamıştır. Musaddık, "ekonomik açıdan intihar etme ya da altın yumurtlayan kazı öldürme isteğimiz olmadı" demiştir (Abrahamian, 2013: 124). Yapılan görüşmeler ve itirazlar sonucu Konsey iki tarafa iyi niyet çağrısı

yapmaktan öteye gidememiştir. Konsey, 19 Ekim’de meselenin görüşülmesini ileri bir tarihe ertelemek için oylama yaptıktan sonra toplantılarını sonlandırmış ve UAD’nin konu ile ilgili kararını bekleyeceğini duyurmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 230-231; Blake, 2009: 74).

Diplomatik yollardan atılan adımların başarısızlığa uğraması İngiltere ve ABD’nin yeni yollar aramasına sebep olurken, Pakistan’ın ABD Büyükelçiliği Ekonomik İşler Bakanı Amjad Ali’nin önerisi ile Dünya Bankası’nın üçüncü taraf olarak arabuluculuk yapabileceği düşüncesi gündeme gelmiştir (Blake, 2009: 74). Ali, bankanın iki üyesi arasındaki anlaşmazlığın çözülmesine yardımcı olabileceğini düşünmüş ve arabuluculuk sırası artık Dünya Bankası’na gelmiştir (Ghasimi, 2011: 443). İlk olarak Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Robert Garner, Musaddık ile Washington’da bir toplantı düzenlemiştir (Bayandor, 2010: 48). Garner, Musaddık’a, bankanın çatışmada arabuluculuk yapmadan önce İran’ın belli önerileri göz önünde bulundurması gerektiğini söylemiştir. Bunlar, eğer banka İran petrol endüstrisine yatırım yapacaksa buradan yatırımlarına bir geri dönüş beklemektedir ve İngiliz teknisyenler daha öncesinde olduğu gibi çalışmaya devam edecekti. Musaddık ilk öneriyi kabul etmekle birlikte, İngiliz teknisyenlerin çalışması önerisini reddetmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 354). Ayrıca bankanın uzlaştırma komisyonunun anlaşmazlığı çözüme kavuşturmak için İran’ı ziyaret etmesini kabul etmiştir (Blake, 2009: 74-75). Dünya Bankası, bir yan grup aracılığıyla İran petrolünü kâr amacı gütmeyen bağımsız olarak işleteceği iki yıllık bir geçiş düzenlemesi önermiştir. Bu düzenleme, İran petrolünü toplu olarak ve indirimli fiyat üzerinden AIOC’a satacak, İran’a ise serbest pazarda doğrudan satış yapabilmesi için yüzde 10 bir pay verilecekti. Banka, satış hasılatının bir kısmını, tazminatın ödenmesi için depozito olarak tutacak ve kalan miktarı İran ve İngiltere hazinelerine eşit olarak aktaracaktı (Bayandor, 2010: 48). İran, rafineride İngiliz personelinin bulunmasını ve satış hasılatının üçe bölünmesi konularını kabul etmemiştir (Ghasimi, 2011: 446). Önerileri kabul edilmeyen Banka, görüşmeler başarısız olduğu için arabuluculuk faaliyetini sonlandırmıştır.

1952 yılında İran’da yaşanan iç politik gelişmeler İngiltere için Musaddık’tan kurtulmak adına bir fırsat yaratmış olmasına rağmen krizden güçlenerek çıkan Musaddık iktidara daha sağlam bir şekilde dönmüştür. Şah’tan talep ettiği savaş bakanlığının kendisine bırakılması isteğinin reddedilmesi üzerine istifa eden Musaddık, geniş halk gösterileri

sonrasında istediği yetkileri alarak tekrar Başbakan olarak atanmıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı sırada UAD'nin Britanya'nın başvurusunu reddetmesi ve konu hakkında karar verme yetkisi olmadığını açıklaması Musaddık'ın zaferini mutlak bir hale getirmiştir (Kinzer, 2014: 171-76).

Son bir diplomatik çaba olarak Churchill Truman'a İran'a ortak bir öneride bulunmaları noktasında teklif yapmıştır. Truman'ın bu teklifi kabul etmesi üzerine İran'a petrol anlaşmazlığını çözmek için ortak bir İngiliz-Amerikan planı önerilmiştir. Büyükelçi Henderson ve İngiliz elçiliğinden George Middleton ortak öneriyi Musaddık ile görüşmüştür (Blake, 2009: 79). Ortak teklif, İran ve AIOC arasında "İran'dan dünya pazarlarına petrol akışı için düzenlemeler yapılması" adına görüşmeler yapılması çağrısında bulunmuştur. Ayrıca, İran teklifi kabul ederse, AIOC üzerinde anlaşmaya varılacak bir fiyatla yaklaşık iki milyon ton depolanmış petrol ürünü satmayı taahhüt etmiştir. İngiltere ihracat ve döviz kısıtlamalarını gevşetecek ve nihayet ABD bütçe sorunlarına yardımcı olmak için hemen 10 milyon dolar yardım yapacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 429; Bayandor, 2010: 60-61). Bu teklife karşı Musaddık kendi teklifini yapmıştır. Fakat Musaddık'ın yapmış olduğu karşı teklif¹² petrol anlaşmazlığını devam ettirmek için bariz bir arzunun yanı sıra, ana amacı ABD ve İngiltere'yi bölmek olarak değerlendirilmiş ve kabul edilemez olarak görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 479). Bunun üzerine İran hükümeti ortak İngiliz-Amerikan önerisini reddetmiş (FRUS/1952-1954/Vol 10: 476; Bayandor, 2010: 61) ve 49 milyon pound tutarında ödeme yapılmazsa İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kesmekle ve AIOC/tazminat konusunu Uluslararası Adalet Divanı'na taşımakla tehdit etmiştir. 49 milyon pound, İran'ın AIOC'un satışlarından elde ettiği petrol gelirlerinin tahmini payıydı. İngiliz hükümeti Musaddık tarafından belirtilen tutarı ödemeyi reddetmiştir. (Blake, 2009: 80).

Yaşanan son gelişmelerden sonra İngiltere hükümetinin uzlaşmaya varma yönünde ümidi kalmamış ve petrol müzakerelerinin askıya alındığı açıklanmıştır (Gasiorowski, 1987: 264). Görüşmelerin bir yere varmaması, ekonomik baskının sonuç getirmemesi ve Musaddık'ın her geçen gün gücünü daha da arttırması üzerine İngiltere artık çabalarını Musaddık'ı devirmek üzerine yoğunlaştırmış ve İran'da sahip oldukları geniş ajan ağı aracılığıyla harekete geçme planları yapılmıştır (Gasiorowski, 1991: 67). Musaddık'ın bu

¹² Teklif için bkz. FRUS, İran, 1952-54, Vol. 10, s. 477-479.

planlardan haberdar olması üzerine, İran'da bu tür eylemlerin önünü kesmek ve artık yabancı devletlerin İran iç işlerine karışmasına izin vermeyeceğini göstermek için 22 Ekim'de İngiltere ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Bunun üzerine İngiliz elçilik çalışanları ülkeyi terk etmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 503-504). İlişkilerin kesilmesinin ardından İran'da operasyonlarını yürütmek için bir üssü kalmayan İngiltere, Musaddık ile yaşanan açmazdan kurtulmak için Amerika'ya güvenmek zorunda kalmıştır.

3.5. Petrolün Millileştirilmesi ve Amerikan Politikası

Ulusal Güvenlik Konseyi toplantılarında alınan NSC 107 ve 107/2 kararları ABD'nin İran politikasının ve petrol uyuşmazlığına yönelik politikanın belirlenmesinde etkili olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 22; FRUS/1952-1954/Vol 10: 71-76). Bu bakımdan ABD'nin İran'daki öncelikli hedefi ülkenin Sovyet hakimiyetine girmesini önlemek olarak belirlenmiştir. Sahip olduğu stratejik konumu, petrol kaynakları, siyasi yıkıma ve Sovyet müdahalesine veya silahlı saldırılarına karşı savunmasızlığı gibi sebeplerden dolayı İran, Sovyet yayılcılığının bir hedefi olarak görülmüştür. Bu tehlikeler sonucu İran'ın Batı için kaybı önemli sonuçlar getirecekti. Bunlar Ortadoğu bölgesinin yanı sıra Hindistan ve Pakistan'ın güvenliğinin tehlikeye girmesi, İran petrollerine erişimin engellenmesi, Sovyetlerin ABD-İngiltere iletişim hatlarını tehdit etme imkanı kazanması, Batı'ya yakın devletlerde ABD'nin prestij kaybının yanı sıra komünizme direnme arzusunun ortadan kalkması ve en önemlisi bölgede ABD'nin güvenlik çıkarlarının ciddi şekilde tehlikeye girmesine sebep olmasıdır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 71-72). Vurgulanan bu çekinceler kriz boyunca yapılan Ulusal Güvenlik Konseyi toplantılarında dile getirilmiştir. Bu nedenlerle ABD'nin, İran'ın komünist kontrolüne girmemesi için mümkün olan tüm adımları atmaya yönelik temel politikasının sürdürülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bu yüzden İran'da özgür dünyanın yanında yer alan, iç düzeni koruyabilen ve Sovyet yayılcılığına karşı koyabilecek bir hükümetin bulunması ve devamlılık sağlaması ABD açısından önemli görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 73). İran hükümetinin zarar görerek zayıflaması dolayısıyla Sovyet tehdidinin artacağını düşünen Amerikan hükümeti petrol sorununun görüşmeler yoluyla çözülmesini desteklemiştir. Ayrıca ABD hükümetinin millileştirmeye karşıymış gibi görünmesi İran'ı Batı'dan uzaklaştırarak Sovyetlere yakınlaştıracak için krizin başından itibaren ABD'nin temel politikası

İran ve AIOC'un sorunu görüşmeler yoluyla ve tarafları memnun edecek şekilde çözmesi ve İran petrolünün kesintisiz olarak dünya piyasalarına akmasının sağlanması olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 26). İran-Batı ilişkilerinin devamlılığını sağlamak ve İran'ın bağımsızlığını desteklemek için Amerikan Dışişleri Bakanlığı İran'a siyasi desteğin yanı sıra askeri yardım ve krediler ile ekonomik programlar aracılığıyla yardımlar sağlamayı temel politika olarak benimsemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 28).

İran'a Sovyet müdahalesine sebep olabileceği ve/veya Musaddık hükümetinin Sovyetlerden yardım isteyebileceği ihtimalinden dolayı ABD İngiltere'nin güç kullanma veya güç kullanma tehdidinde bulunmasını desteklemediğini vurgulamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 74). Bu yüzden İran'a yapılacak makul içerikli teklifleri destekleyeceğini İngiltere'ye bildirmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 35-37). Kendilerine destek verilmesi konusundaki İngiliz talebine karşı McGhee, İran'daki durumu istikrara kavuşturmak istediklerini fakat millileştirmeyi tanımayı reddeden İngiliz planlarına verilecek desteğin İran tarafında millileştirmeye karşıymış gibi bir algının oluşmasına sebep olma ihtimalinin ABD açısından önemli bir risk olacağını belirtmiştir. Bu yüzden ABD, millileştirme sorununa doğrudan katılmadan tarafsızlık politikası izlemenin en makul politika olduğunu düşünmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 39-40). ABD'nin soruna bakışını belirgin bir şekilde yansıtan bir ifade Acheson tarafından dile getirilmiş ve petrol imtiyazı ve rafinerinin önemli olmasına rağmen bu sorun yüzünden İran'ın batıdan kopması riskine girmeye değmeyeceği belirtilerek durumun bir Rus müdahalesi veya ülkede komünistlerin yönetimi ele geçirmesine yol açacak gelişmelerden kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 54).

Millileştirme ilan edildikten sonra Tahran büyükelçisi Grady, Şah ile yaptığı görüşmede şirketin mülklerine el koyulmaması ve sorunun görüşmeler yoluyla çözülmesi gerektiğini iletmiş ve tek taraflı bu eylemin ABD hükümeti ve kamuoyunda İran'a bakışı etkileyeceğini belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 45). Mayıs ayında Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından konuyla ilgili yapılan basın açıklamasında ise ABD'nin hem İran hem de İngiltere ile yakın ilişkileri olduğu belirtilmiş ve ABD'nin iki tarafa da önerileri olduğu açıklanmıştır. İngilizlere İran'ın kaynakları üzerinde daha fazla kontrol hakkı verilmesi gerektiği önerilirken, İran'a da sözleşmenin tek taraflı olarak feshedilmesinin olumsuz etkileri aktarılmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 56-57). Fakat ABD'nin bu açıklaması İran cephesinde tepki ile karşılanmış ve İran'ın iç işlerine

müdahale olarak değerlendirilmiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Acheson yaptığı açıklama ile İran'ın bu tepkisine şaşırıldığını belirterek sorunun çözülmesi konusundaki endişelerini dile getirmiştir. Acheson açıklamasında ayrıca sorunun taraflar arasında müzakereler ile çözülebileceğine tekrar vurgu yapmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 57).

Bunun yanı sıra Truman sorunun taraflarına mektuplar göndererek, sorunun iki tarafı da memnun edecek şekilde çözülebilmesi ümidini taşıdığını belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 59-62). Musaddık Truman'ın mektubuna verdiği cevapta sorunun İran ile AIOC arasında olduğunu belirtmiş ve İngiltere'nin konunun dışında olduğunu aktarmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 62 Dipnot 2). İngiltere Başbakanı Attlee ise petrol sorununun İngiltere ekonomisi üzerinde ciddi etkileri olacağı ve silahlanma planlarını olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir. Sözleşmelerin bu şekilde iptal edilmesinin ileride daha başka sorunlara sebep olacağını ve başka yerlerdeki sözleşmelerin de benzer şekilde tehlikeye girebileceğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 63).

ABD'nin askeri harekate karşı çıkması sonrasında İngiltere Hükümeti, İran'a müzakere için temsilci gönderme ve konuyu uluslararası örgütlere taşıma gibi diplomatik araçları kullanmaya karar vermiştir. Basil Jackson liderliğindeki İngiliz heyetinin gerçekleştirdiği görüşmelerin başarısız olması üzerine İngiltere'nin konuyu taşıdığı UAD bir tavsiye kararı almıştır. İran'ın tavsiye kararını reddetmesi üzerine Truman Musaddık'a yazdığı mektupla özel temsilcisi Averell Harriman'ı müzakerelere yardımcı olması için İran'a göndermek istediğini yazmıştır. Musaddık Truman'ın mektubunu kendisine ileten ABD Büyükelçisine, ABD'nin petrol sorununda İngilizlerin yanında yer aldığı ve İran'a yardımcı olmadığı konusunda şikayette bulunmuştur. Buna rağmen Harriman'ın arabulucu olması Musaddık tarafından olumlu karşılanmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 84-87). Harriman'ın çabası sonuç vermiş ve İngiltere Lord Privy Seal ve Richard Stokes başkanlığındaki İngiliz heyetini görüşmelerde bulunmak için İran'a göndermiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 92). Stokes misyonunun İran'a giderek Musaddık ile görüşmelerde bulunması olumlu bir gelişme olmakla birlikte istenen sonuçları getirmemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 140-42). Harriman İran'da bulunduğu süre boyunca göstermiş olduğu tutum dolayısıyla Musaddık ile bir anlaşmaya varılamayacağı izlenimi edinmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 144-45).

İngiltere'nin sorunu BMGK'ye taşımasının ardından konsey toplantısı için New York'a giden Musaddık görüşlerini burada savunma fırsatı bulmakla birlikte (FRUS/1952-1954/Vol 10: 226) Amerikan yetkililerle görüşmeler yapmıştır. McGhee ile yaptığı görüşmede Musaddık, ABD'nin çözüm için bir şeyler yapacağını umduğunu söyledikten sonra McGhee sorunun çözülmesi için yarı yarıya bir paylaşımın adil olduğunu söylemiştir. Fakat Musaddık verdiği cevapta Rusların da kuzeyde aynı oranda bir imtiyaz teklifinde bulunduklarını ve eğer bu teklifi kabul ederse Rusların istediğini de kabul etmek zorunda kalacağını söylemiştir. Musaddık, İran'ın petrolünü yabancılarla paylaşmak için sebep göremediğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 229). Eğer İngilizlerle herhangi bir anlaşmaya varırlarsa, Ruslarla benzer bir anlaşmaya varmaları gerekeceğini öne sürerek İngiltere'ye en çok kayırılan ülke statüsü vermek gibi bir niyetinin olmadığını belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 232).

İran milliyetçiliğinin savunucusu olarak Musaddık'ın İngiliz petrol çıkarlarına yönelik tavrına bakıldığında petrol sorununun çözümsüz kalması başta İngiltere olmak üzere Batı'nın İran'daki nüfuzunu azaltmaya başlamıştır. Bu yüzden ABD'nin İran'ın Sovyet etki alanına girmesini önlemede özgür dünya adına göreceli sorumluluğu artmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 240). Bu amaçla 23 Ekim 1951'de Washington'da gerçekleşen ve Truman, Acheson ve Musaddık'ın yaptığı görüşmede ABD'nin iki tarafın dostu olduğu ve bu yüzden sorunun adil bir şekilde çözülmesini istediği vurgulanmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 241). Görüşmelerde Musaddık petrol meselesinin yanı sıra İran'ın ihtiyaç duyduğu ekonomik yardım konusunu da dile getirmiştir. Mevcut durumun devam etmesinin İran'ın bağımsızlığını tehlikeye sokacağını dile getirmiştir. Truman verdiği yanıtta Sovyetleri "duvarın üzerinde bekleyen akbabaya" benzeterek tehlikenin farkında olduklarını ve bu yüzden sorunun çözülmesini arzu ettiklerini Musaddık'a aktarmıştır. Başkan'a göre Ruslar İran petrollerini kontrol ederse bir dünya savaşı başlatacak kapasiteye erişebilecekti (FRUS/1952-1954/Vol 10: 242-43). Truman yönetiminin soruna bakışını belirleyen temel unsur Sovyet tehdidi ve İran'a yönelik komünist bir hükümet darbesi idi. Bu durumun meydana gelmesini engellemek adına İngilizlere yeni bir öneri sunulmuş ve Musaddık'a teklif götürülmeden önce öneri İngilizlerle tartışılmıştır. İngilizler öneri üzerinde bazı çekincelere dikkat çekerek konunun kabinede görüşülmesi gerektiğini bildirmiş (FRUS/1952-1954/Vol 10: 255 Dipnot 4) ve sonrasında da öneriyi reddetmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 267). Bu

durumda ABD için yapacak bir şey kalmamıştır. Eden, “Musaddık’ı evine gönderin” demiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 256-58).

Musaddık’ın Washington’da bulunması ABD’nin görüşmelerin devamı için bir çabaydı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 259) ve ABD’nin arabulucu rolünü göstermiştir. Fakat İngiltere Musaddık ile görüşmeyi reddederek, kendi pozisyonlarına yakın başka bir hükümetin göreve gelmesini bekleme şeklinde bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politikanın Musaddık’ın tepkisini çekerek İngiliz karşıtı duyguları körükleyebileceği ve Batı’nın çıkarlarını tehlikeye sokabileceği için ABD tarafından risk olarak görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 259). Henderson’un yaptığı değerlendirmeye göre ABD ve İngiltere’nin soruna bakışı komünist tehdit öncelikli olmalıydı ve buna göre adımlar atılmalıydı. Ona göre petrol endüstrisinin çalışır durumda olması tüm taraflar için önemliydi ve bu yüzden Batı’nın temel stratejisi rafinerilerin çalışır durumda olmasının sağlanması olmalıydı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 260-61).

ABD’nin diplomatik araçlar ile çözüm için çabaladığı süreçte İran ve ABD süresi dolmak üzere olan Karşılıklı Güvenlik Yasası dolayısıyla karşı karşıya gelmiştir. Musaddık İran’da, İran’ın Sovyet bloğu veya Batı kampı ile bir müttefiklik ilişkisine girmesinin güvenliğini tehlikeye atacağı düşüncesinin hakim olduğunu ileri sürmüştür. Anlaşmanın 511 (a) maddesine göre “özgür dünya” ile Sovyetler arasında herhangi bir düşmanlık meydana gelmesi durumunda anlaşmayı imzalayan devletler özgür dünya tarafında yer alma yükümlülüğüne girmektedir. Bu yüzden Musaddık, Sovyetlere karşı ABD ile bir askeri ittifaka girdiği izlenimi vermekten çekindiği için bu anlaşmanın süresini uzatmak istememiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 334). Musaddık mevcut Doğu-Batı rekabetinde “tarafsız” bir tutum sürdürme çabalarının bu şekilde bir anlaşma ile bozulması istemediğinden anlaşmayı uzatmaya yanaşmamıştır. Ayrıca Musaddık, askeri yardımdan daha çok ekonomik yardımlara ihtiyaç duymaktaydı ve Amerikan askeri yardımlarına sempati duymamaktaydı. Ona göre İran’daki Amerikan askeri yardım misyonları İran’dan daha çok ABD’nin işine yaramaktaydı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 306).

Musaddık’ın bu tutumu karşısında Amerikan yönetimi ulusal çıkarları gereği uygulanmakta olan ekonomik programların devamını sağlamak için yeni bir formül geliştirmiştir. ABD’nin çekindiği durum, askeri yardımlar gibi ekonomik yardımların da kesileceğinin İran’da ilan edilmesi sonucunda ülkedeki Amerikan etkisinin azalacağı ve

bölgeye yönelik Amerikan politikalarının olumsuz etkileneceğiydi. Tüm bunlar göz önünde bulundurularak temel ekonomik yardımların sürdürülmesine izin veren bir çözüm sunulmuş ve İran'ın BM ilkelerine bağlı kalacağını garanti etmesi ile birlikte anlaşma uzatılmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 303-7). Anlaşma uzatılmasına rağmen bu şekilde bir tavır göstermesi Musaddık'a olan bakışı etkilemiş ve gelecekte daha büyük adımlar atabileceğine yönelik kuşklara sebep olmuştur. (FRUS/1952-1954/Vol 10: 308).

Diplomatik ve siyasi araçlar ile istediğini alamayan İngiltere bir yandan da ekonomik araçları devreye sokarak Musaddık hükümeti üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır. İngiltere İran'a ekonomik abluka uygulamanın yanı sıra ABD'nin de kendisine destek olmasını ve ekonomik anlamda İran'a yardımda bulunmamasını istemiştir. Fakat Grady böyle bir tutumun sonuçlarını “felaket” olarak tanımlamıştır. İngilizlerin istediği gibi ekonomik yaptırımlar uygulama konusunda onlara katılmak İran'ın Demir Perde'nin arkasına kaymasına sebep olabilecektir ve bu durum ABD politikasına ters bir durumdur. Bu durumun meydana gelmesini önlemek adına Grady, batılı demokrasilerden birisinin İran ile temel dostluk pozisyonunu koruması gerektiğini düşünmüştür. Ona göre, aksi durumda Musaddık için Sovyetler dışında dostluk ve yardım arayacak bir yer olmayacaktır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 149-50). Bu yüzden Truman'ın İngiliz taleplerine vermiş olduğu cevap “ABD'nin İran'a yönelik politikaları öncelikle mevcut durumun İran'ın kaybına yol açmasını önlemek için tasarlanmıştır” şeklinde olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 156). Bununla birlikte ABD, İngiltere'ye kapıyı kapatma veya sırtını dönmüş olmak gibi bir izlenim vermek istememiştir. Soğuk Savaş ortamındaki en önemli müttefikini karşısına almak istemeyen ABD, İran sorununa ilişkin yaklaşımlar konusunda iki ülkenin koordinasyon ve iş birliği içinde olması gerektiğini belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 157-58). ABD'nin bu şekilde ifade ettiği politik çabalara rağmen İngiltere Dışişleri Bakanı Morrison ABD'den beklediği desteği alamamaktan şikayetçi olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 205).

ABD'nin İngiltere'nin uyguladığı ekonomik ablukaya destek vermesi İran'da Amerikan karşıtlarının işini kolaylaştıracak ve Sovyetlerin elini güçlendirecek bir durumun ortaya çıkmasına sebep olacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 262-63). Henderson ekonomik çöküşün ülkede komünist düşüncelerin yayılmasına ve batı emperyalizmine boyun eğmektense komünizme yönelmenin gerçekleşebileceğinden endişe etmiştir. Ona göre İran bu şekilde Rusya'nın herhangi bir müdahalesi olmadan komünizme kurban

gidebilirdi. Henderson, ABD'nin İran'ın politik ve ekonomik yapısını canlı tutabilmek için gerekli önlemleri alması gerektiği önerisinde bulunmuştur. Çünkü ABD ve İngiltere'nin İran'daki konumlarını koruması tüm Ortadoğu savunması için önemli görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 10, 264). Bu görüşe rağmen İngilizler Musaddık ile değil halefi hükümet ile görüşme yapma şeklinde bir tutum takınmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 275). Fakat McGhee'ye göre İran'da hiçbir lider mevcut şartlar altında İngiltere ile bir anlaşma yapamazdı. Bu yüzden İran hükümeti anlaşma ümidi göremezse Sovyetlerle yakınlaşabilirdi. Her ne kadar Musaddık'ın anti komünist olduğu bilinse de İngilizlere teslim olmaksızın bu yolu seçebileceği göz önünde tutulmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 276). İran'da ekonomik durumun ağırlaşmasıyla birlikte yapılan yorumlar Musaddık yönetiminin ekonomik baskı sonucunda düşeceği şeklindeydi. Fakat ABD açısından esas sorun Musaddık ya da bir başka yönetimin iktidarda olması değildi. Sorun çözülmedikçe İran'ın karşı karşıya kalacağı dört seçenek öngörülmüştür: petrol sorunun çözülmesi ve normal müşterilere satış yapılması yoluyla petrol geliri elde etmesi; ekonomik çöküşü önlemek için ABD'den ekonomik yardım almak; Demir Perde ülkelerine satış anlamına gelen yeni müşterilere satış yapmak; ekonomik yardım veya bir anlaşma için Sovyet bloğuna dönmek. Bu seçenekler göz önünde bulundurularak petrol anlaşmasının ve ABD ekonomik yardımlarının yokluğu durumunda İran'daki komünistler İran'ın yönünü Sovyetlere çevirmek için güçlü ikna argümanlarına sahip olacaktı. Zayıf ekonomik durumun eşlik ettiği bu baskı Tudeh'e önemli kazanımlar sağlamakla birlikte Tudeh'in yönetimi ele geçirmesine imkan verebilirdi (FRUS/1952-1954/Vol 10: 319-20). Ayrıca yardım yapılmaz ise Musaddık'ın petrol satmak için Çekoslovakya ve Polonya ile görüşmelerde bulunarak Sovyet bloğu üyelerine veya Sovyetler Birliği'ne petrol satma çabasına girişebilecekti. Böyle bir durumun ortaya çıkması Tudeh'in ülkedeki etkinliğini artırmakla birlikte iktidar yolunda psikolojik bir avantaj kazanmasına yarayacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 329).

Yaşanan kriz sonrasında sorunun çözümsüz kalması ile ülkenin gelir kaynağının önemli bir bölümü kesilmiştir. Yaşanan ekonomik zorlukları aşmak için Musaddık hem ABD'de olduğu süreçte Başkan Truman'dan (FRUS/1952-1954/Vol 10: 271) hem de Büyükelçi Henderson'dan ekonomik yardım taleplerinde bulunmuştur. Hatta Musaddık, Henderson ile yaptığı görüşmede komünizm kartını oynamış ve "Azami ciddiyetle konuşuyorum. İran dış mali yardım almazsa, yemin ederim, ekonomik olarak çökecek ve 30 gün içinde

komünist devrimi olacak” (FRUS/1952-1954/Vol 10: 323 Dipnot 2) diyerek ABD’nin acilen İran’a yardım sağlamasını talep etmiştir. Bu talep sonrasında ABD tarafından yapılan yorum ise Musaddık’ın kumar oynadığı ve hepsini kazan ya da hepsini kaybet şeklinde bir politika izlediği şeklindeydi (FRUS/1952-1954/Vol 10: 323). Bu ortamda Henderson, İran ile ilişkilerin gelişmesine katkısı olacağı ve İran-Batı ilişkileri için olumlu bir adım olacağı için ekonomik yardım yapılmasını savunmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 544-45). Bu bağlamda Henderson, özellikle doğrudan nakit akışı şeklinde olmayıp belirli projelerde kullanılmak üzere verilen Exim Bank kredisi sağlanması için çaba göstermiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 544-545). Kredi sağlanırsa krizin yatıştırılması açısından pozitif bir durum olacak ve psikolojik atmosferi iyileştirecek bir adım atılmış olacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 552). Fakat İngiltere bu kredinin sağlanmasına sıcak bakmamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 555).

Bu şekilde ABD’nin İran’a ekonomik yardım yapmasını savunanlara karşın yardım yapılmasının olumsuz etkileri olacağını ileri sürenler de vardı. Buna göre, sorun çözülmedikçe yapılacak Amerikan yardımları krizi ertelemekten başka bir işe yaramayacaktı. Bu yüzden İran’daki ekonomik ve politik bozukluk devam edecekti. ABD’nin yardım sağlaması Musaddık’ı güçlendirecek ve İngilizlerle Amerika’nın arasının açılmasına sebep olacaktı. Ayrıca yardımlar Musaddık’ın iktidarda kalmasını sağlamaya devam edecekti. Bu durumda Şah ve muhalefetin Musaddık karşısında direnci kırılacak ve Batı yanlısı bir hükümetin iktidara gelmesi zorlaşacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 330). Ekonomik yardım sağlaması Başbakanı hem İngiltere karşısında bir zafer getirecek hem de halkın gözünde ulusal kahraman olacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 23). Bu gerekçelere İngiltere’nin İran’a kredi sağlanmasına karşı olması (FRUS/1952-1954/Vol 10: 555) da eklenince ABD-İngiltere ilişkilerini zedeleyecek eylemlerde bulunmak istemeyen Amerikan yönetimi kredi konusunda adım atmamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 399). Bu bakış açısı artık sorunun İngiltere’nin memnun olmayacağı bir şekilde çözülmeyeceğini göstermiştir.

Acheson, Musaddık ile bir petrol uzlaşısına varılamayacağını düşünmekle (FRUS/1952-1954/Vol 10: 389) birlikte 21 Temmuz sonrasında ülkede yaşanan gelişmeler Musaddık’ın gücünü ve etkisini artırdığını göstermiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 415). Musaddık’ın artan gücü ve iktidardan gitme olasılığının azalması sonucunda önerilerinin göz ardı edilemeyeceğini düşüncesi hakim olmaya başlamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10:

416). Bu ortamda Henderson gönderdiği raporda artık Middleton ve kendisinin bir askeri darbe olmadıkça Musaddık'ın alternatiflerinin iktidara gelemeyeceğini düşünmekte olduklarını aktarmıştır. Fakat başarılı bir darbe gerçekleştirerek İran'ı yönetecek güce sahip üstün bir askeri liderin yokluğu önemli bir sorun olarak görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 427).

İran'ın içinde bulunduğu mevcut ortam ve ülkenin kritik durumu göz önünde bulundurularak Musaddık'a ortak bir Amerikan-İngiliz teklifi yapılması gündeme gelmiştir. İran'ın Batı için kaybını önlemek adına Amerikan yönetimi bu şekilde bir adımı kabul etmiştir. Yapılan değerlendirmeye göre Şah ve muhafazakar unsurların siyasi iktidarı ele geçirmesi zor olarak görülmekte ve komünist tehdit artmaktaydı. Çok hoşagitmese de mevcut hükümeti desteklemek dışında makul bir alternatif olmadığı değerlendirilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 429). Çünkü İran'ın Batı için kaybının stratejik sonuçları sadece İran petrolünün kaybı demek olmayacak hem bu petrolün Sovyetlerin eline geçmesi hem de zengin Ortadoğu kaynaklarının da kaybı olasılığını ortaya çıkaracaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 447). Bütün bu şartlar göz önünde bulundurularak İngiliz ve Amerikan hükümetleri sorunun çözümü adına Musaddık'a ortak bir öneride bulunmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 429).

Musaddık, Henderson'a ülkedeki durumun bozulmasının önüne geçilemediğini, bunu önlemek için dış yardımlar hemen sağlanmaz ise radikal önlemler alabileceğini belirtmiştir. Bu önlemler arasında sivil çalışanların işten çıkarılması ve silahlı kuvvetlere aktarılan kaynağın azaltılması dikkat çekici olmuştur. Ülkede memnuniyetsizlik yaratacak bu önlemler dolayısıyla Musaddık İngiltere'yi suçlamış ve sorunu çözmek adına ağır davrandığını ileri sürmüştür. Ona göre İngiltere aşiret ayaklanmaları ile ülkeyi bölmek dahil çeşitli politikalar ile hükümeti çökertme çabası içerisindeydi. Tüm bu sebeplerden ötürü eğer İngiltere çözüm açısından adım atmaz ve ülkedeki faaliyetleri devam ederse İngiltere ile diplomatik ilişkileri keseceğini aktarmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 458-59). Henderson ise verdiği cevapta bu tür bir hareketin İran'a daha fazla zarar vereceğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 459). Henderson'a göre İran'daki batı karşıtı duygular artıyordu (FRUS/1952-1954/Vol 10: 460). Bu durum Batı'nın Sovyetler karşısında alan kaybetmesi anlamına gelecekti.

27 Ağustos'ta İran'dan gelen raporlar, Musaddık'ın ortak öneriyi sadece reddetmekle kalmadığı bu öneriyi düşmanca algıladığını bildiriyordu. Bu öneriyi halka açıklayacağını ve bunun da İran ile ABD ve İngiltere arasındaki ilişkilere büyük ölçüde zarar vereceğini açıkça belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 464). Amerika'dan 10 milyon dolar hediye veya başka bir mali yardım istemediğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 467). İngiliz tarafına ise AIOC'un İran'ın kayıpları için ödemesi gerektiğini öne sürdüğü 49 milyon poundu ödemesini yoksa konuyu BM'ye götüreceğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 469). Tepkisinin ardından 24 Eylül'de Musaddık ortak öneriyi reddettiğini bildirmiş (FRUS/1952-1954/Vol 10: 476), yapmış olduğu karşı teklif (FRUS/1952-1954/Vol 10: 477-79) petrol anlaşmazlığını devam ettirmek için bariz bir arzusun yanı sıra, ana amacının ABD ve İngiltere'nin arasında ayrılık yaratmak olarak değerlendirilmiş ve kabul edilemez olarak görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 479). Ortak teklifin reddedilmesiyle birlikte sorunun görüşmeler yoluyla çözülemeyeceği şeklinde bir düşünce oluşmaya başlamıştır.

Bu süreçte Amerika'da yönetim değişikliği olmuş ve Truman giderek yerine Eisenhower gelmiştir. Yeni yönetimin 1952 yılı sonunda gerçekleştirdiği Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısında İran sorununun politik ve ekonomik önlemlerle çözülmesine yönelik çabanın gösterilmeye devam edileceği vurgulanmıştır. İngilizlerle işbirliğinin sürdürülmesine vurgu yapmakla birlikte eğer bu çaba başarısız olursa İran'ı batı kampında tutmak ve petrolün akışını sağlamak için gerekirse tek taraflı bir çabanın gösterilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Dışişleri Bakanı olan John Foster Dulles, sorunu çözmek için askeri olmayan tedbirlerin başarılı olacağını umduğunu belirtmekle birlikte bu tedbirler başarılı olmaz ise gerçekleştirilecek askeri eylemler için Savunma Bakanlığı'nın bir rapor hazırladığını belirtmiştir. Bu askeri eylem yollarının uygulanmasının son derece zor olacağını ve Amerikan kuvvetlerinin ABD'nin taahhütleri olduğu diğer bölgelerden İran'a aktarılmasını gerektireceğini ya da şu anda var olan güçlerin seviyesinde bir artışa ihtiyaç duyduğunu vurgulamıştır. Bu yüzden İran'daki hedeflere mümkünse askeri olmayan yollarla ulaşmanın özellikle arzu edildiğini belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 526-27). Buna rağmen askeri eylemler için planlar yapılması artık gündeme gelmeye başlamış ve bu toplantıda dile getirilmiştir. Fakat gücü bölgeye yansıtmadaki zorluklar/sınırlılıklar böyle bir askeri eylem olasılığını azaltmaktaydı.

1953 yılında “İran’da Muhtemel Gelişmeler” konulu CIA raporuna göre komünistler ülkede ele geçirebilecek konuma sahip olmamakla birlikte Musaddık, Şah ve ülkedeki toprak ağaları gibi diğer iktidar gruplarının etkisini önemli derecede azaltmıştır. Tudeh ise İran siyasetinde iktidar için bir alternatif aktör olarak varlığını devam ettirmekteydi. (CIA, NIE-75, “Probable Developments in Iran Through 1953”, November 6, 1952). Bununla birlikte Musaddık’ın 1953 yılın boyunca görevde kalacağı öngörülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 509-510). Bu yüzden İran’daki mevcut durumun yaratmış olduğu istikrarsız ortam ABD’nin bölgesel çıkarları ve güvenliği için ciddi bir risk olarak değerlendirilmiştir. Bu riski ortadan kaldırmak ve İran’ın Batı blokunda kalmasını sağlamak için gerekirse İran’ın da dahil olacağı bölgesel bir savunma planlamasına dahil edilmesinin göz önünde bulundurulması ve bu yönde planlamalar yapılması önerilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 530-534). Bu şekilde ülkenin Batı ile işbirliğine girmesi ve askeri yükümlülüklerin paylaşılması hedeflenmiştir. Fakat sorun Musaddık’ın böyle bir bölgesel yapılanmaya dahil olmayı isteyip istemeyeceği olmuştur.

Henderson 31 Aralık 1952’de Musaddık ile yaptığı görüşmede ona önerilerde bulunmuş, fakat teklifleri kabul görmemiştir. Bunun üzerine Musaddık’a fikirlerini çok sık değiştirdiğini ve bunun da müzakereleri uzatacağını söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 565-69). Bu durum Musaddık’a karşı ABD’nin tutumunun değişmesine ve artık onunla anlaşma imkanı olmadığı görüşünün kuvvetlenmesine sebep olacaktır. Bu düşüncüyü pekiştiren gelişme 1953 yılının başında yaşanmıştır. Bu süreçte sadece yeni bir anlaşma ümidi ortaya çıkarmakla kalmamış, sorunun çözüme kavuşturulduğu düşünülmüştür. İngiltere ve İran arasında, AIOC ve İran arasında tazminat konusunda tahkim yöntem ve şartları üzerine anlaşmaya varıldıktan sonra, ABD Savunma Malzemesi Tedarik Ajansı, bir süre boyunca petrol ve petrol ürünleri almak için yaklaşık 133 milyon dolar değerinde bir sözleşme yapacak (FRUS/1952-1954/Vol 10: 607) ve avans olarak NIOC’a 100 milyon dolar avans verecekti (FRUS/1952-1954/Vol 10: 610). Bunun için öncelikle İran ile İngiltere tarafından İran ve AIOC arasındaki sorunun tahkim yoluyla çözüldüğüne dair bir anlaşma imzalanacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 616). Fakat Musaddık son anda İngiltere hükümeti ile herhangi bir tahkim anlaşması imzalamayacağını en baştan beri ifade ettiğini söyleyerek (FRUS/1952-1954/Vol 10: 89:

622) geri çekilmiştir. Bu adım sonrasında artık Musaddık görevde olduğu sürece sorunun görüşmeler yoluyla çözülemeyeceğini tescillemiştir.

19 Ocak 1953'te Musaddık ile yaptığı görüşmeden sonra Washington'a gönderdiği mesajda Henderson, Musaddık'ın Amerikan ve İngilizlerin yapmış oldukları öneriler bağlamında gerçekleşecek olan makul ve adil bir uzlaşma ümidini kaybettiğini yazmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 647 Dipnot 4). Batı için sorunun çözümü noktasında Musaddık ile anlaşılamayacağı fikri ağır basarken, Musaddık yüzde elli indirimli olmak üzere talep eden tüm taraflara petrol satabileceğini duyurması yeni Amerikan yönetimi için rahatsız edici olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 662). Petrol taşıyabilecek tankere sahip olması bakımından Sovyetler İran petrolü için potansiyel alıcı idi ve İran bu noktada indirimli olarak Sovyetlere petrol satabilirdi. Musaddık Henderson'un bu konudaki endişesini fark etmekle birlikte, Amerikalıların İran petrolünü satın alacaklarını ilan etmedikçe satın almak isteyen herhangi bir ülkeye petrol satmaktan başka seçeneği olmadığını belirtmiştir. Henderson'a göre Doğu Bloku'na petrol satmak İran'ın ekonomik sorunlarını çözmeyecekti (FRUS/1952-1954/Vol 10: 329, 665-66). Ekonomik sorunları çözümsüz kalmakla birlikte, bu tarz bir adım Batı'nın Musaddık'a karşı olan bakışını da önemli derecede etkilemiştir.

Şubat ayında Musaddık'ın Şah'tan ülkeyi terk etmesini istediğinin duyulması sonrasında oluşan tepki Şah'a halk desteğine sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca Milli Cephe'de yaşanan ayrılıklar ve Kaşani'nin Musaddık karşısı bir pozisyon alması Musaddık'ın etkisini azaltan gelişmeler olarak görülmüştür. Bu süreçte Kaşani önemli bir figür olarak ortaya çıkmıştır. Bu ortamda CIA'nın "İran'daki Durum" hakkında hazırladığı raporda İngiltere ile petrol müzakerelerinde yaşanan çıkmaz ve diplomatik kopuştan beri İran'ın durumunun kötüleştiği belirtilmiştir. İran'da Batı demokrasilerinin gücü ve etkisi azalırken, komünistler etkinliklerini artırmaktaydı ve iktidarı ele geçirme ihtimalleri gittikçe daha güçlü bir olasılığa dönüşüyordu (FRUS/1952-1954/Vol 10: 689). Bu süreçte Şah karşısı olan Tudeh Partisi Musaddık'ı destekleyerek gerilimi artırmaya çalışmıştır. Musaddık'ın muhalefetle ve özellikle Kaşani ile rekabetinde önemli bir destekçisi Tudeh olacak ve bu durum Tudeh'in etkinliğini artmasına sebep olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 690-91).

Yaşanan gelişmeler ve dışişlerinin yaptığı değerlendirmelerden sonra gerçekleşen Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısında İran'daki durum ele alınmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 692-701). Şubat gösterileri sonrasında Dulles Şah'ın durumun kontrolünü eline geçirme fırsatını kullanamadığı ve Musaddık'ın gücü azalmış olsa da iktidarda kalmaya devam edeceği şeklinde bir değerlendirme yapmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 693). Dulles, şubat ayında yaşanan gelişmelerden sonra Musaddık'ın ülkede diktatörlüğünü kurma amacıyla olduğu yorumunu yapmıştır. Ona göre, Musaddık hayatta olduğu sürece sorun yoktu fakat suikasta uğrar veya başka yollarla iktidardan giderse İran'da oluşacak siyasi boşluk Tudeh ve komünistler tarafından doldurulacaktı. Bu tür bir iktidar değişikliği sonrasında özgür dünya sadece İran petrollerinden mahrum kalmayacak, aynı zamanda Sovyetler bu kaynakları kontrol edecekti. Daha da kötüsü eğer İran komünistlere yenik düşerse, kısa sürede, dünyanın petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 60'ına sahip olan Ortadoğu'nun diğer bölgelerinin komünist kontrolüne düşeceğinden endişe edilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 693).

İran'da durumun kötüye gittiğini düşünen Başkan Eisenhower, durumu düzeltmek için ne yapılması gerektiğini sorduğunda Dulles, Sovyetler gerçekten almaya niyetliyse bunu önleyecek bir engelin olmadığını çünkü bölgeye gönderecek yeterli birlikleri bulunmadığını söylemiştir. İran konusunda zaman kazanmak için adımlar atılması gerektiği bu süreçte Genelkurmayın planlar yapabileceğini belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 693). Başkan'a göre ABD İran'da yapması gereken her şeyi yapmalıydı fakat İngilizlere ilişkisini bozacak adımlar atılmamalıydı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 695). Bu süreçte Eisenhower eğer İran'a yönelik bir Sovyet harekatı gerçekleşirse tam seferberlik sorunuyla yüzleşmeleri gerekeceğini biliyordu. Başkan geç kalınması sonucunda ABD'nin ikinci sınıf bir güç konumuna düşeceğinden korkmuştur. Öyle ki harcayabileceğim 500 milyon dolarım olsa 100 milyonunu İran'a harcardım demiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 698). Bu koşullar altında İngiliz çabaları sonuç vermiş ve ABD darbe fikrini kabul etmiştir.

Musaddık Tudeh'e karşı hamle yapma kapasitesine sahip olmasına rağmen böyle bir harekete girişmemiştir. Bu adım Musaddık'ın Sovyetlere tüm kapıları kapamadığı şeklinde yorum yapılmasına sebep olmuştur. Ülkede İngiltere ile ilişkilerin kesilmesi ve Senato'nun kapatılması gibi politik eylemlerin gerçekleşmesi Tudeh amaçlarına hizmet ediyor gibi görünse de komünistlerin Milli Cephe'yi ele geçirme ihtimali düşük bir

olasılık olarak görülmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 514). CIA raporuna göre mevcut İran hükümeti 1953 yılı boyunca iktidarda kalacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 509-10) ve Komünistlerin ulusal hareketi ele geçirmesi beklenmiyordu (FRUS/1952-1954/Vol 10: 514).

Sorunun görüşmeler yoluyla çözilemeyeceği düşüncesi ağır basmaya başlamakla birlikte Amerikan yönetimi İran'da askeri sorumluluk altına girmeden petrol krizini çözmeye noktasına gelmiştir. İngiltere'nin çabaları sonuç vermiş ve Musaddık'a karşı darbe fikri netleşmeye başlamıştır. Bu noktada propaganda faaliyetlerine başlamanın yanı sıra çeşitli politik hamlelerle ABD'nin Musaddık'ı desteklemediği ortaya koyulmaya başlanmıştır. İlk olarak bölge turuna çıkan Dulles İran'a ziyarette bulunmamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 729). Bakan'ın bölge ziyareti ve İran'a gelmeyecek olması muhalefet çevrelerince ABD'nin İran politikasını değiştirdiğini ve petrol uyuşmazlığı çözülmedikçe Musaddık'a karşı daha sıkı bir tutum takınılacağı şeklinde yorumlanmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 734). Bunun yanı sıra Musaddık'ın Eisenhower'a yazmış olduğu ve ekonomik yardım talep eden mektubuna (FRUS/1952-1954/Vol 10: 732) uzun süre cevap vermeyen Eisenhower, Musaddık'ın mektubun gizli kalması isteğine rağmen mektubu açıklayarak Musaddık'ın taleplerine olumsuz cevap vermiştir. Eisenhower'ın cevabı ABD'nin Musaddık'ı desteklediği mitini çökertmiştir. Böylece Musaddık'ın dış politikası iflas etmiş olarak değerlendirilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 736).

Musaddık'ın karşılaşmış olduğu ekonomik sorunları çözememesi onu ihracatı artırarak kaynak sağlamaya yöneltmiştir. Sovyetlerin takas ticaretine olumlu bakması neticesinde bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bunun yanı sıra Musaddık'ın beklentisi Sovyetlerin ellerindeki İran'a ait altınları iade etmesi ve dolar sağlaması idi. Musaddık'a göre eğer bu gerçekleşirse İran mevcut ekonomik sorunlarına çözüm bulabilirdi. Ancak böyle bir durumda İran'ın Sovyetlere siyasi tavizler vermesi gerekecekti (FRUS/1952-1954/Vol 10: 743). Musaddık'ın Sovyetler ile görüşmesi Eisenhower yönetiminin Başbakan'a bakışını etkileyen bir unsur olmuştur.

Ülkede ortaya çıkan ortamda Musaddık Batı'ya kendisi ve Tudeh arasında bir seçim yapılması gerektiği izlenimi veriyordu. Fakat elçiliğe göre İran'daki komünist olmayan unsurlar dikkate alındığında Tudeh ve Musaddık dışında alternatiflerin olduğu açıktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 744). Batı darbe ile hem Musaddık'tan hem de Tudeh'ten

kurtulacaktı. Geçmiş yıllardaki düşünce Musaddık'ın alternatifi olarak sadece komünistlerin olduğu şeklindeydi. Gelineen noktada hem Milli Cephe'de ayrılıklar yaşanması hem de Şah'ın görmüş olduğu halk desteği Amerikan yetkililerin bu düşünceden kurtulmasını sağlamıştır. Yönetimde hakim olan bu yeni düşünce yapısı Musaddık'tan vazgeçilmesine katkıda bulunmuştur. Tüm bu gelişmeler sonrasında ABD, İngiltere ve Şah üçlüsü darbe ile Musaddık tehdidini ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir.

3.6. Karar Alıcı ve Tehdit Algısı

Büyük devletlerin küçük devletlere veya bu devletlerin içinde bulunduğu coğrafyaya yönelik izlemiş olduğu politikalar devletler adına sistemik kısıtlar ve imkanlar yaratmaktadır. Soğuk Savaş'ın Kore Savaşı sebebiyle sıcak çatışmaya dönüşmesi iki kutuplu sistemin sıkı bir yapıya evrilmesine sebep olurken, büyük devletlerin politikaları sert/katı bir hal almıştır. Bu bağlamda stratejik olarak önemli olan devletlerin tarafsızlık veya karşı blok eğilimli politikalar izlemesi veya izleme olasılığı büyük devletlerin stratejik adımlarını etkilemiştir. Bu adımlar küçük devletler için daha fazla kısıt anlamına gelmiştir. Büyük güçlerle karşı karşıya gelen küçük devlet için devletin toprak bütünlüğüne veya çıkarlarına yönelik açık tehdit, devlete zarar verme kapasitesine sahip olma ve tehdit kaynağının sahip olduğu kapasiteyi kullanacağına dair beklentiler tehdidin açık bir hal almasına sebep olmuştur (Ripsman vd, 2016: 46). Yine coğrafya, güç ve saldırgan niyetler gibi faktörler karar alıcı için tehdidi tanımlama noktasında yol gösterici olmuştur (Walt, 1990: 22). Bu faktörlerin varlığı küçük devlet için sistemik kısıtlar yaratmaktadır. Bu sistemik ve yapısal faktörlerin yanı sıra karar alıcının diğer devletlere yönelik sahip olduğu imaj ve inançlar politika tercihlerini etkilemiştir (Boulding, 1959). Liderlerin yapmış oldukları politika tercihleri geçmiş deneyimlerinden, hedeflerinden, inançlarından ve siyasi bakış açılarından etkilenmektedir (Hermann and Hagan, 1998: 126). Musaddık'ın İngiltere ve Sovyetler Birliği'ne karşı tarihsel deneyimlere bağlı olarak sahip olduğu imaj ve inançları bu devletlere bakışını etkilerken, tehdit algısını şekillendirmiş ve politik tercihlerinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Musaddık'ın siyasi hedefi yabancı güçlerin İran'ın iç siyasetine karışmaması ve ülkenin kaynakları üzerinde egemen olması şeklindeydi. Fakat AIOC, sahip olduğu imtiyaz sayesinde İran'ın iç siyasi işlerine aktif bir şekilde müdahale ediyordu. Dolayısıyla

Musaddık'a göre şirket ülkenin egemenliğinin ve bağımsızlığının altını oyuyordu (Daneshvar, 1996: 15-16). Yabancıların ülkesine yönelik politikalarından rahatsızlık duyan Musaddık İran'ın sahip olduğu petrolün İngilizler tarafından sömürülmesine karşı çıkmıştır (Daneshvar, 1996: 13). Bu noktadan hareketle ülkesinin egemenliğini ve bağımsızlığını kazanabilmesi için önce hiçbir yabancı ülkeye ekonomik imtiyaz verilmemesini (Daneshvar, 1996: 17), sonrasında ise AIOC'un millileştirilmesini savunmuştur. Politik hedefleri ve izlediği stratejiler İngilizlerin İran'a ve başbakanın şahsına karşı harekete geçmesine sebep olmuştur. Musaddık ülkesinin bağımsızlığını ve egemenliğini sağlamanın yolunu ülkedeki yabancı etkisini ortadan kaldırmak olarak görmüştür. Bu amaçla ülkesinin iç işlerine müdahale eden AIOC şirketini ülkeden kovmak ve doğal kaynakları üzerinde egemenlik kurmak istemesi Musaddık liderliğindeki İran'ı İngiltere ile karşı karşıya getirmiştir. Bu bağlamda millileştirme süreci ve sonrasında İngiltere'nin izlemiş olduğu politikalara bağlı olarak İran'a yönelik tehdit net/açık bir hal almıştır. İngiltere'nin millileştirme sürecinin başından 1953 yılındaki darbeye kadar geçen süreçte İran'a yönelik izlemiş olduğu strateji İran açısından tehdit unsurları barındırmıştır. Millileştirme sürecine karşı atmış oldukları UAD ve BM'ye başvurmak gibi yasal adımların başarısız olması İngiliz hükümetinin strateji değiştirmesine sebep olmuştur.

İngiltere sözleşmelerin tek taraflı olarak iptal edilmesi karşısında adım atılmaz ise Batılı devletlerin Ortadoğu'da ve dünyanın geri kalanında sahip olduğu imtiyazların benzer tehditlerle karşılaşmasından endişe duymuştur. Abadan adasındaki rafineri, İngiltere'nin en büyük denizaşırı varlığı ve İngiliz gurur kaynağıydı (Mokhtari, 2008: 467). Bu yüzden İran petrol endüstrisinin millileştirilmesi İngiliz gücü ve prestijine karşı ciddi bir darbe indirmiştir (Katouzian, 1999: 117). Millileştirme kararının onaylanması sonrasında İngiltere İran'ın kendilerine ait mülkleri çaldığını ileri sürerek (Louis, 2004: 154; Mokhtari, 2008: 468) sert tedbirler almaya başlamıştır.

Özellikle taraflar arasındaki ilk görüşmelerin başarısız olması ve İran'ın UAD'nin vermiş olduğu şirketin faaliyetlerinin olduğu devam etmesi şeklindeki kararı (FRUS/1952-54/Vol. 10: 83) tanımadığını açıklaması İngiltere'nin tutumunu sertleştirmesine sebep olmuştur. Dışişleri Bakanı Morrison Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada durumun "tahammül edilemez hale geldiğini" belirtmiş, İran'ın ve Musaddık'ın İngiltere'nin ciddiyetini anlaması için İngiliz donanmasının Körfez'de bulunduğunu dile getirerek

İran'a mesaj vermiştir (Kinzer, 2014: 127). Bununla birlikte Abadan'daki rafinerinin kontrolünün İran güçleri tarafından ele geçirilmesi sonrasında Morrison askeri güç kullanılmasını savunmaya başlamıştır (Katouzian, 1999: 118). Bu çerçevede İngiliz donanmasına ait destroyerler bölgeye hareket etmiştir. Irak'taki hava üsleri güçlendirilmiş ve Kıbrıs'a paraşütçü birlikleri gönderilerek olası bir askeri hareket için hazırlık yapılmıştır (Gasiorowski, 1987: 263; Daneshvar, 1996: 20). Stokes görüşmelerinin başarısız olmasından sonra petrol bakanlığı yetkilileri "kalmak ve çıkarlarımızı korumak için güç kullanma sorumluluğumuz var" demiştir (Abrahamian, 2013: 122-3). İngilizler Abadan'a yönelik işgal planlarının yapmış (Gavin, 1999: 71) ve hatta bölgedeki İranlı komutanlara göstermelik bir direnişte bulunmaları için rüşvet verilmiştir (Louis, 2004: 133). İngiltere'nin dile getirmiş olduğu askeri araçları kullanmayı içeren söylemler İran için tehdit durumunun açık bir hal almasına sebep olmuştur. Uluslararası sistemin düzeni sağlayacak üst otoritenin olmaması anlamında anarşik yapısından kaynaklanan belirsizlik devletlerin diğer devletlerin niyetlerini değerlendirmesinin zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte İngiltere'nin söylemleri ve bölgeye yönelik uygulamaya koyduğu askeri eylemleri İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik tehdit olacak biçimde açık bir revizyonizm ve düşmanlık tavrı olduğundan İran açısından tehdit açık bir hal almıştır (Ripsman vd, 2016: 46). Bu yüzden İran hükümeti, İran'a yönelik güç kullanma tehdidini ima eden Körfez'deki İngiliz donanma hareketliliğinden endişe duymuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 35). Bu şekilde İngiltere'nin İran'a yönelik attığı adımlar askeri kapasitesini saldırgan güce çevirme kapasitesini göstermiştir. İngiltere'nin Abadan'ın işgal planları yapması sonrasında Amerikan yönetimi güç kullanma veya güç kullanma tehdidini içeren planları desteklemediklerini açıklayarak (FRUS/1952-1954/Vol 10: 35-37, 56) görüşmelerin sürdürülmesini önermiştir. Bu tavır İngiltere'nin askeri araçları kullanmasını engellemiştir (Blake, 2009: 70; Gasiorowski, 1991: 64; Gavin, 1999: 72). Başbakan Attlee, işgalin millileştirme krizini ortadan kaldırmayacağını, aksine İran milliyetçi hareketini İngiltere'ye karşı harekete geçireceğini belirtmiş (Louis, 2004: 133) ve İran'ın millileştirme politikasına karşı diğer araçlar devreye sokulmuştur.

İngilizlerin olası askeri hareketi dile getirmesi Sovyetlerin 1921 Sovyet-İran Anlaşmasına dayanarak kuzey İran'ı işgal etmesi için Sovyetlere bir bahane sunabilirdi. Ayrıca işgal küresel bir savaşı tetikleyebilirdi. Bu faktörler ABD'nin İngilizlerin güç kullanmasını

engellemesinin arkasındaki itici güç olmakla birlikte, olası işgal durumu İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehlikeye sokan bir durumun yaşanmasına sebep olacaktı (Blake, 2009: 70; Gavin, 1999: 68). İngiltere'nin askeri araçlar kullanarak güney İran'ı işgal etmesi ülkenin toprak bütünlüğünü tehlikeye sokmanın yanı sıra bu durumun Sovyetler Birliği ile askeri bir çatışmaya yol açabileceği düşünülmüştür. Olası İngiliz askeri müdahalesini İran için tehlikeli yapan bir diğer nokta Sovyetler Birliği'nin bu durumu 1921 Rus-İran Antlaşmasını ileri sürerek kuzey İran'ı işgal etmek için bir bahane olarak kullanabilme ihtimali olmuştur (Blake, 2009: 70). Böyle bir olasılığın gerçekleşmesi İran'ın 1907'deki gibi iki ülke arasında nüfuz alanlarına bölünmesine sebep olabilirdi. İngiliz kabinesindeki bazı üyelerin Abadan'daki rafinerinin tam kontrolünün İngiltere'de kalması şartıyla Rusların kuzey İran'ı işgal etmesine razı gelen bir pozisyon takınması İran'ın iki güç arasında nüfuz alanlarına bölünme şeklindeki tarihsel deneyimlerini tekrar yaşamasına sebep olabilecekti (Marsh, 2005: 85-86). Bununla birlikte bu tarz bir düşüncenin dile getirilmesi İngiltere'nin İran toprak bütünlüğünü önemsemediği, ülkedeki çıkarlarını korumak için gerekirse İran'ın bağımsızlığına yönelik stratejiler izleyebileceğini göstermesi açısından önemli olmuştur.

1907 yılında ülkenin etki alanlarına bölünmesinin yanı sıra 1941 yılında İngiliz ve Rusların İran'ı işgal etmesinin tarihsel hafızası İranlı yöneticilerin İngiliz askeri eylemlerine endişe ile bakmasına sebep olmuştur. Olası İngiliz askeri harekatı İran için Sovyet işgali tehdidini ortaya çıkarmakla birlikte İngilizler güney İran'daki Bahtiyari aşiretleri kullanmaya yönelik planlar yapmıştır. Bu bağlamda aşirete İngiliz Gizli Servisi MI6 tarafından silah yardımı yapılmıştır (Gasirowski, 1987) İngiltere'nin güney İran'daki aşiretlere yönelik planlarının temeli İkinci Dünya Savaşı öncesine dayanmıştır. İran hükümetinin olası çöküşü durumunda veya İran'ın gayri resmi olarak etki alanlarına bölünmesi halinde İngiltere petrol alanları üzerindeki kontrolünü kaybetmemek için güney İran'da aşiretlerin hakim olduğu bölgede otonom ayrılıkçı bir devlet yaratılmasını destekleyecekti (Louis, 2004: 163). İngiltere'nin güç kullanma tehdidi ülkenin sadece İngiliz işgaline uğrayacağı anlamına gelmemiştir. Böyle bir durum Rusların kuzeyden ülkeye karşı harekete geçmesine imkan sağlayabileceği gibi İran, aşiretlerin ayaklanması sonucu toprak bütünlüğünü koruyamayacağı bir sürece sürüklenebilirdi. Dolayısıyla İran'a yönelik İngiliz askeri stratejisi İran tarafından toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı için açık bir tehdit kaynağı olmuştur.

ABD'nin askeri eylemlere karşı çıkması sonucunda İngilizler görüşmelerde bulunma seçeneğini kabul etmek zorunda kalmış fakat yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. İngiltere görüşmelerin sonuçsuz kalmasının sorumlusu olarak Musaddık'ı görmüş ve İngiliz yetkililerde Musaddık iktidarda olduğu sürece onunla uzlaşmaya varılamayacağı şeklinde bir düşünce hakim olmuştur (Gavin, 1999: 71). Bu yüzden İngilizler görüşmelerin Musaddık sonrası hükümet ile yapılması şeklinde bir tutum takınırken Başbakan'a karşı harekete geçilmiştir. Bu amaçla Tahran'daki İngiliz istihbarat personeli güçlendirilmiş ve iç bağlantılar hükümete karşı harekete geçmek için seferber edilmiştir (Katouzian, 1999: 177). Musaddık ve hükümetine karşı Dışişleri Bakanı Morrison'un yıkıcı ve gizli eylemleri onaylaması sonrasında BBC'de, Musaddık karşıtı propaganda faaliyetleri başlamıştır (Daneshvar, 1996: 20). İngilizler doğrudan askeri harekât için ABD hükümetinin desteğini alamayınca, İngiliz Gizli Servisi MI6 subaylarından oluşan bir ekip, İran'daki muhalefet içindeki temaslarını genişleterek Musaddık'ın düşüşünü planlamaya başlamıştır. Ülkede organize bir muhalefetin olmayışı ve Musaddık'ın millileştirme politikası sayesinde kazandığı konum dolayısıyla başbakana karşı muhalefeti güçlendirme ihtiyacı doğmuştur. Bu yüzden İngilizler zaman kazanmak adına İran ile görüşmelerde bulunmaya devam etmiş fakat uzlaşmaz tutumlarından taviz vermemiştir (Daneshvar, 1996: 21).

İngiltere Musaddık görevde olduğu sürece uzlaşmaya varılma şansı olmadığını düşünmekle birlikte İran'da Musaddık'a alternatif siyasetçiler olduğunu ileri sürmüştür. İngilizlere göre Musaddık giderse yerine daha makul bir hükümetin gelmesi muhtemeldi (FRUS/1952-1954/Vol 10: 256-258). Bu yüzden millileştirme konusunda uzlaşma fikri geri plana atılmış ve şirketin pozisyonuna uygun herhangi bir adayın Musaddık'ın karşısına çıkarak yönetimi ele geçirmesini sağlamak için çaba gösterilmiştir (Gavin, 1999: 71). Bu düşünce yapısına uygun bir şekilde İngiltere Musaddık'ın yerine uygun adaylar aramaya başlamış ve Ahmed Kavam ismi ön plana çıkmıştır. Ortadoğu'da hatırı sayılır deneyime sahip Muhafazakar milletvekili olan Amery gayri resmi olarak Paris'te Kavam ile bir görüşme yaparak kendisini desteklediklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Kavam Tahran'a giderek gerekli çalışmaları yapmaya başlamıştır (Gasiorowski, 1987). İngilizlerin beklediği fırsat ortamı oluşmakla birlikte 21 Temmuz olayları sonucunda İngiliz stratejisi başarısız olmuş Musaddık krizden güçlenerek çıkmıştır. Buna rağmen İngiltere Şah ve ülkedeki muhafazakar saray yanlısı grupları Musaddık'a karşı

desteklemiş ve harekete geçmeleri için teşvik etmiştir (Katouzian, 1999: 126). Musaddık'ın ABD tarafından desteklenmediği ortaya çıkınca ona karşı muhalefet güçlenmiştir. General Zahidi İngiliz elçisiyle yaptığı görüşmelerde Musaddık'a karşı destek istemiş ve bu talebi Londra'ya aktaran Middleton'a kendisine destek olunması talimatı verilmiştir. Ayrıca Milli Cephe'de yaşanan ayrılıklar Musaddık'a karşı cephe oluşturmak isteyen İngilizlerin elini güçlendirmiştir (Gasiorowski, 1987). Kendisine karşı Kavam ve Zahidi gibi adayların desteklenmesi ve güney İran'da kabilelere silah dağıtılması gibi İngiliz eylemlerinden haberdar olan Musaddık İngiltere ile diplomatik ilişkilerini keserek ülkedeki görevlilerin İran'ı terk etmesini sağlamış (Gasiorowski, 1987) ve bu şekilde kendisine karşı komplolardan kurtulmayı amaçlamıştır.

Askeri planlar ve ülkede iç istikrarsızlık yaratmak için kullandığı araçlarının yanında İngiltere ve şirketin uygulamış olduğu ambargo ve ekonomik yaptırımları Musaddık hükümetinin pozisyonunu ve tehdit algısını etkileyen önemli bir faktör olmuştur (Gasiorowski, 1987: 275). İngiliz hükümeti ve AIOC, İran'ın şirketin imtiyazını tek taraflı olarak iptal etmek için hiçbir yasal hakkı olmadığı noktasında ısrar etmiştir. Bu yüzden İran'ın kendi bakış açılarına göre yasa dışı olan bu eylemden kazanç elde edememesi için önlemler alınmıştır. Böylece AIOC'a karşı hareket ettiği için İran'ı cezalandırmak amacıyla planlanmış bazı ekonomik önlemler uygulamaya koyulmuştur. İngiliz yetkililer kabul edilebilir bir anlaşmaya varıldığında kısıtlamaların kaldırılacağını ilan etmiştir (Heiss, 2004: 180).

AIOC'un İran'daki operasyonları İngiltere'ye yıllık gelirin yanı sıra petrol ürünleri ve ham petrol sağlıyordu. Bu yüzden ne şirket ne de İngiliz hükümeti bu varlıklardan savaşımadan vazgeçemeyecekti (Heiss, 2004: 181). AIOC, boykot uygulamayı İran üzerindeki geleneksel kontrolünü korumak için kullanılabilecek bir araç olarak görmüştür. Petrol satışını engellemeye çalışan şirketin yanı sıra AIOC hisselerinde payı olan İngiltere olası alıcıları caydırmak için Körfez'deki donanma varlığını kullanmıştır. Böylece boykotun başarılı olması için en başından itibaren şirket ve İngiliz hükümeti birlikte çalışmıştır (Heiss, 2004: 182). Bu durum Musaddık hükümetine karşı ekonomik savaş ilanı anlamına gelmiştir. Bu şekilde hükümeti zayıflatmayı ve çöküşünü sağlamayı hedefleyen İngiltere yeni bir hükümetin yönetime gelmesini ve İngiliz çıkarlarına uygun bir anlaşma yapmayı ümit etmiştir (Heiss, 2004: 189).

Şirketin uygulamış olduğu boykot İran hükümetini ekonomik olarak yok etmeye dönük daha büyük bir stratejinin parçasıydı ve İngiliz hükümeti yaptırımları ile bu stratejiye yardımcı olmuştur. Petrol boykotu ve ekonomik yaptırımlar İran üzerinde baskı kurarak Musaddık'ı İngiliz taleplerine uygun bir anlaşma imzalamaya zorlamayı hedeflemiştir. Bu strateji İran ekonomisi etkilemiş ve hükümet ciddi ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştır (Heiss, 2004: 178). Bu yüzden İngiltere'nin kriz boyunca İran'a karşı uyguladığı en etkili yöntem ekonomik yaptırımlar ve petrol ambargosu olmuştur. Şirket İran petrollerinin kendi malı olduğunu ileri sürerek satışının yasa dışı olduğunu ilan etmiştir. Bu ilana rağmen olası alıcıları engellemek ve İran'ın petrol satışını önlemek için İngiltere hükümeti Körfez'deki donanma gücünü kullanmıştır (Katouzian, 1999: 145). Bunun yanı sıra İngilizler 10 Eylül 1951'de İran hükümetine ait elindeki tüm hesaplara yapılan ödemeleri durdurmuştur (Blake, 2009: 73). Petrol gelirlerinden mahrum kalan ülkenin ekonomik durumu gün geçtikçe kötüye gitmiştir (Djalili ve Kellner, 2011: 89). Boykotunun bir diğer amacı İran ekonomisini zayıflatarak Musaddık muhaliflerine avantaj sağlamak olmuştur (Daneshvar, 1996: 22). İngilizlerin hesaplarına göre İran ekonomisi 1952 baharında daha da kötüye gidecekti. Böylece Musaddık'ın iktidara gelmesinden bir yıl sonra İngilizlerin uyguladığı ekonomik yaptırımlar Musaddık yönetiminin ülkeye getirdiği zararı göstermiş olacaktı (Louis, 2004: 149).

AIOC, sadece Abadan'daki fiziksel malların değil sözleşme gereği henüz çıkarılmamış petrolün dahi kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür. İran yönetimi petrolün taşındığı tanker kaptanlarının limandan ayrılabilmesi için yükledikleri petrolün İran Ulusal Petrol Şirketi'ne ait olduğu şeklinde belge imzalatmak istemesi Şirketin bakış açısına göre millileştirmeyi kabul etmek anlamına geleceğinden AIOC İran'daki operasyonlarını durdurma kararı almıştır (Heiss, 2004: 180). Şirket personelinin İran'dan ayrılmasından sonra hükümet ayrılan personelin yerine Batılı teknisyenleri işe alacağını ilan etmiştir. Musaddık hükümeti petrol endüstrisini önce yabancı teknisyenlerle işletecek, sonrasında ise bu teknisyenlerin yetiştireceği İranlılar tesislerde görev alacaktı. Fakat İngiltere Batılı müttefiklerine İran'a rafineride çalışmak üzere gidecek teknisyenlerin engellenmesi için baskı yapmıştır. İngiltere'nin göstermiş olduğu çaba Musaddık'ın beklentisinin gerçekleşmesini engellemiş ve Batılı ülkeler İran'a teknisyen göndermeyi reddetmiştir. Böylece İran petrol üretemeyecek duruma gelmiştir (Heiss, 2004: 182).

İran'ın petrolü nakletmek için boru hatları ve tankerleri olmaması satış sözleşmeleri yapılmasına rağmen satılan petrolün teslim edilememesine sebep olmuştur. AIOC İran'dan yüklenecek petrolün kendisine ait olduğu belirtmiş, İngiliz hükümeti petrol taşıyacak tankerlerin Körfez'den ayrılmasına izin verilmeyeceğini ilan etmiştir. Bu yüzden İran kriz sürecinde sözleşmeler yapmasına rağmen petrolü teslim edemediği için bu sözleşmeleri gerçekleştirememiş ve kazanç elde edememiştir (Heiss, 2004: 183). Bununla birlikte petrolün sevk edilememesi rafinerideki depoların dolmasına sebep olmuştur. Gerek rafineriyi işletecek teknik eleman yokluğu gerekse rafinerideki depoların dolması sonrasında İran'da petrol üretimi durmuştur. Böylece İngilizlerin petrolü boykot etmesi başarılı olmuş ve İran'a uygulanan boykot bütçeyle ilgili ciddi sorunlara sebep olmuştur (Heiss, 2004: 190).

Sahip olduğu petrolü satamaması İran açısından en önemli gelir kaynağını kaybetmesi anlamına gelmiştir. 1952 yılında İran'ın petrolden elde ettiği gelir sıfıra düşmüştür. Bu durum Musaddık üzerinde baskı yaratmakla birlikte hükümet ekonomik destek ve petrol satabilmek için alıcı arayışına girmiş fakat başarılı olamamıştır. Petrol operasyonları ve ihracatındaki fiilen durma, İngiliz ablukası, İngiliz merkez bankasındaki İran varlıklarının dondurulması gibi nedenler ekonomi için ani ve önemli bir şok olmuştur. Petrol gelirleri önemli bir ekonomik gelir olmanın yanında iç tüketim ve yatırımı desteklemek için kullanılmaktaydı. Dolayısıyla petrol gelirlerinin kaybı hükümet açısından mali ve parasal bir kriz getirmiştir (Katouzian, 1999:146).

Her ne kadar İngiltere İkinci Dünya Savaşı sonrasında eski gücünü kaybetmiş olsa da Ortadoğu'da sahip olduğu üsler ve askeri varlığı İngilizleri bölgede önemli bir aktör konumuna yerleştirmiştir. ABD bölgenin korunması noktasında İngiltere'nin bölgedeki geleneksel varlığına güvenmiştir (Marsh, 2003: 3). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda İngiltere'nin bölgedeki konumu ve İran'a güç yansıtma kapasitesi daha net olarak anlaşılmaktadır. İngiltere Körfez'de donanma varlığının yanı sıra bölgede askeri üslere sahipti. Ayrıca Kıbrıs üzerinden yine bölgeye asker sevk etme kabiliyeti vardı. Bu şekilde bölgeye askeri güç yansıtma kapasitesi dikkate alındığında İran'a karşı askeri harekate geçerek Abadan'ı işgal edebilecek durumdaydı. Bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda İran için İngiliz askeri eylemi riski gerçek dışı değildi. Bu tarz bir stratejiye yönelik siyasi söylemler İngiliz askeri varlığı ile birlikte düşünüldüğünde İran

açısından işgal tehdidi açık bir hal almıştır. Olası bir İngiliz işgalinin İran açısından kuzeyden Sovyet tehdidini tetikleme olasılığı da yüksekti.

İşgal planlarının yanı sıra İngiltere'nin görüşmelerde bulunmasına rağmen Musaddık ile uzlaşma olasılığını düşük görmesi İran iç işlerine müdahale etmeye çalışmasına sebep olmuştur. Tarihsel süreçte kurmuş olduğu etkinlik ülke siyasetini etkileme kapasitesini ortaya koymaktadır. Bu anlamda İngiltere'nin Musaddık'a karşı eylemleri hükümet açısından tehdidi açık bir hale getirmiştir. Musaddık İngiltere'nin ülke içinde kendisine karşı giriştiği eylemlerinin önüne geçebilmek için İngiltere ile diplomatik ilişkileri kesmiş ve İngilizler ülkeden ayrılmıştır.

İngiltere'nin petrol şirketi ile birlikte uyguladığı en etkili silah petrolün boykot edilmesi ve ekonomik yaptırımlar olmuştur. Petrol üretiminin durması ve petrolün satışına yönelik İngiliz eylemleri İran'ın en önemli gelirinin kesilmesine sebep olmuştur. Bu durum hükümeti içeride sıkıştırmakla birlikte karşılaştığı ekonomik sorunları aşmak için Musaddık Amerika'dan ekonomik destek sağlamasını veya petrol satın alarak uygulanan boykotu kırmasını istemiştir. Çabaları karşılık bulmayan hükümet ekonomik olarak zora düşmüştür.

Tüm bu politik adımlar İran'da Musaddık hükümetinin kendisine ve ülkesinin bağımsızlığına karşı tehdit algılamasına sebep olmuştur. Sahip olduğu kaynaklardan gelir elde etmesi engellenen İran'ın, işgal planları yapılması ve iç siyasete müdahale girişimleri sonrasında bağımsızlığı ve egemenliği tehlikeye girmiştir. Bunların yanında İngiltere'ye güven duymaması ve İngilizlerin hükümetini çökertme ve devirme konusundaki niyetinde kararlı olduklarına ikna olan Musaddık (Azimi, 2004: 100) İngiltere'ye karşı destek arayışına girmiştir.

3.7. İran'ın İttifak Stratejisi

Karar alıcının uluslararası sisteme ve diğer devletlere yönelik algıları devletlerin ittifak stratejilerini belirlemek açısından önemli bir faktör olarak görülmektedir. Geçmiş deneyimler ve karar alıcının diğer ülkelere yönelik sahip olduğu imaj gibi faktörlere bağlı olarak şekillenen algılar ile yapısal faktörlere bağlı olarak tehdidin açık olması tehdit algılayan aktörün ittifak politikasının şekillenmesinde önemli faktörlerdir. Tehdidin açık olmasına bağlı olarak karar alıcı ittifak arayışına girmektedir. Bu anlamda millileştirme

hareketine öncülük etmesi ile başbakanlık makamına ulaşan Musaddık kriz boyunca ülkedeki en önemli iç aktör konumuna gelmiş ve süreci yönetme ve ülkenin dış ilişkilerini belirleme noktasında kontrol sahibi olmuştur. Öyle ki Tahran'daki İngiliz büyükelçisi Shepherd Musaddık'ın halkın hayal gücünü ele geçirdiğini belirtmiş ve başbakanın millileştirmeyi savunarak elde ettiği popülaritesi sayesinde parlamento ve kamuoyunu kontrol ettiğini vurgulamıştır (Abrahamian, 2001: 187). Amerikan büyükelçisi ise Musaddık'ın izlemiş olduğu millileştirme politikasının halk desteği gördüğünü belirtmiştir. Bu durum millileştirmeye yönelik izlemiş olduğu politika sayesinde Musaddık'a dış politikasında özgürlük sağlamış ve İngiltere karşısında katı bir tutum takınmasına imkan sağlamıştır. Musaddık'ın İngiltere'ye ve AIOC'a bakışı ve genel olarak İran dış politikasını yürütme hedefi İran'ın İngiltere ile uzlaşmacı bir politika izlemesini veya İngiltere'nin peşine takılma şeklinde bir politika izlemesini engellemiştir. Musaddık İngiltere'ye güven duymamakla birlikte İngilizlere verilecek herhangi bir tavizin İran'a yönelik İngiliz hedeflerini ve düşmanlığını ortadan kaldırmayacağını düşünmüştür. Bu durum Musaddık'ın müzakerelerdeki tutumunu etkilemiştir (Azimi, 2004: 100).

İngiltere'nin kriz süresince izlemiş olduğu politikalar Musaddık açısından tehdidin açık bir hal almasını sağlamakla birlikte İran'ın dış destek aramasına sebep olmuştur. Tarafsızlık politikası izleme hedefindeki Musaddık için İngiliz tehdidini ortadan kaldırmak için ortaya çıkan stratejiler sorumluluğu Sovyetler Birliği'ne atmak, İngiliz tehdidini SSCB ile dengelemek veya Amerikan politikasına bağlı olarak ABD'den destek alarak tehdidi ABD ile dengelemek şeklinde olmuştur. Bu bağlamda Sovyetler Birliği'nin İran'a ve özellikle Musaddık'a yönelik bakışı ve İran'ın Sovyetlere karşı sahip olduğu imaj Sovyetlerin dahil olacağı bir stratejinin izlenmesinin önüne geçmiştir. Sovyetlerin İran'a yönelik tarihsel hedefleri ve izledikleri politika göz önünde bulundurulduğunda İran'ın Sovyet güvenlik garantisinden yoksun olması Sovyetleri merkeze alan bir stratejinin tercih edilmesinin önüne geçmiştir.

İran'ın Sovyetler Birliği ile yaşamış olduğu tarihsel deneyimler İranlıların Sovyetlere bakışını etkilemiş (Blake, 2009: 64) ve Sovyetlerin İran'da sahip olduğu imaj olumsuz olmuştur. Bu bağlamda Sovyetlerin İran'a yönelik politikaları tehdit odaklı değerlendirilmiştir. İran'ın bu bakış açısına karşın Sovyetlerin de İran ve Musaddık'a karşı bakışı olumsuz olmuştur. Musaddık, Sovyetler tarafından 1944 yılında petrol

imtiyazı elde etmesini engelleyen kanunun savunucusu olarak görülmüştür. Ayrıca 1947’de Sovyetlerin İran’dan birliklerini çekmeleri karşılığında Sovyet-İran Ortak Petrol şirketi kurulması için yapılan meclis oylamasında anlaşmaya muhalefetin öncülüğünü Musaddık’ın yapması Sovyetlerin Musaddık’a bakışını etkilemiştir (Blake, 2009: 64). Stalin’in İran’daki Sovyet askeri varlığı olmadan devrim potansiyeli olmadığına yönelik düşüncesi Sovyetlerin ideolojik açıdan İran’a bakışını etkileyen bir diğer faktör olmuştur. Sovyetler açısından İran’da devrim gerçekleşme ihtimali olası görülmemiştir (Kalinovsky, 2014: 403-404). Bu yüzden Sovyet karar alıcılar, İran’da kazanacak bir şeyleri olmadığı ve İngilizlerin dezavantajına olan herhangi bir gelişmenin ABD lehine olacağı şeklinde bir düşünceye sahip olmuştur. Bu bağlamda Sovyetler Birliği 1947 yılından itibaren özellikle İran’daki sınırlı ekonomik çıkarlarını koruma çabasına girişmiştir (Kalinovsky, 2014: 404). Ülkedeki İngiliz ve Amerikan eylemlerini dikkatle takip eden Sovyetler, İran’ın bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Hindistan ve Pakistan ile ilişki kurmasını ve 1950 yılında bu ülkelerle dostluk anlaşmaları imzalamasını İngiltere’nin ülkedeki etkinliğinin ve kontrolünün sağlamlığının bir kanıtı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca İngiltere ve ABD’nin İran ile artan ilişkileri İran’ın Batı kampında olduğunun göstergesi olarak görülmüştür. Musaddık ve Milli Cephe’nin iktidara gelmesi Stalin’in bu düşüncesini değiştirmemiştir (Kalinovsky, 2014: 405).

Millileştirme güçlü bir şekilde dile getirildiğinde petrolün millileştirilmesi İran’daki İngiliz etkisi azaltacağı için Sovyetler tarafından olumlu karşılanmasına rağmen Musaddık’ın ortaya koyduğu negatif dengeleme politikası Sovyetler tarafından mesafeli karşılanmıştır (Blake, 2009: 62). Millileştirme sürecinde Molotov’un İran’daki olaylara yönelik bakışı Sovyetlerin süreç boyunca izlediği politikayı etkilemiştir. Bu süreçte Sovyetler İran üzerinde etki kurması için fırsat elde etmesine rağmen bu fırsat değerlendirilememiştir. İran’ın AIOC ile giriştiği millileştirme mücadelesi Molotov tarafından İran ve Batılı sömürgeciler arasındaki bir çatışma olarak değil, İngiliz ve Amerikan petrol şirketlerinin İran petrolü için giriştikleri bir mücadele olarak görülmüştür. Bu bakış açısının bir sonucu olarak Sovyetler, İran ile 1945’ten sonra kötüleşen ilişkilerini geliştirmek için ortaya çıkan fırsatları kaçırmıştır (Kalinovsky, 2014: 416). Sovyetlerin krizin başında sahip olduğu bu bakış açısı Sovyet yetkilileri petrolün millileştirilmesi konusunda daha olumlu bir bakışa sahip olduğunda dahi İngiltere’nin İran’daki kaybının ABD’nin kazancı olacağı şeklindeki düşünceyi

değiştirmemiştir. Millileştirmeden bir yıl sonra Tudeh yayın organları millileştirmeyi “Amerikan emperyalizmine yer açmak için İngiliz emperyalizminin İran’dan kovulması” olarak değerlendirmiştir (Katouzian, 1999: 85; Azimi, 2004: 69). Musaddık’ın İngiltere’ye karşı uzlaşmaz bir tutum takınmasına rağmen ABD ile görüşmelerde bulunması ve yardım talepleri Musaddık’ın İran’ı ABD kampına daha fazla soktuğuna dair Sovyet şüphelerini artırmıştır (Kalinovsky: 2014: 407). Ayrıca Amerikan arabuluculuğunu kabul etmesi Tudeh’in Musaddık’a şüpheyile yaklaşmasına sebep olmuştur (Blake, 2009: 62, Behrooz, 2004: 109).

Hem SSCB hem de Tudeh Partisi kendilerinden bağımsız hareket ettiği için Musaddık’ı Amerikan emperyalizminin bir ajanı olarak tanımlamıştır. Hareketin İngiliz emperyalizmine karşı yürüttüğü mücadele dahi onlar için yeterli olmamıştır. Ayrıca petrolün millileştirilmesi Sovyetlerin Kuzey İran’da olası petrol imtiyazını engellemiştir. Son olarak millileştirme süreci İngiltere’nin Ortadoğu’da alan kaybetmesini sağlamakla birlikte İngiltere’nin yerini ABD’nin alma ihtimalinin ortaya çıkmıştır (Katouzian, 1999: 111). ABD küresel rekabette Sovyetlerin rakibi olduğundan dolayı Amerika’nın İran’da İngilizlerin yerini alması ihtimali Sovyetler tarafından olumlu karşılanmamış ve ABD ile kıyaslandığında İngilizlerin Ortadoğu ve İran’da kalması daha fazla arzu edilmiştir (Katouzian, 1999: 115).

İran ve ABD arasında imzalanmış Karşılık Güvenlik Yasasının süresi dolmuş ve Amerika İran hükümetinin anlaşmayı yenilemesini istemiştir. Musaddık anlaşmanın İran’a fayda getirmediğini ve İran’ın askeri değil ekonomik yardıma ihtiyaç duyduğunu belirterek anlaşmanın süresini uzatmak istememiştir (Blake, 2009: 75). Neticede taraflar uzlaşmaya vararak anlaşmanın süresini uzatmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 303-307). Anlaşmanın yenilenmesi üzerine Sovyet hükümeti, İran hükümetine ABD askeri yardımını kabul etmesini eleştiren bir mektup göndermiştir (Blake, 2009: 77). İran’a yönelik Amerikan askeri yardımları Sovyetler tarafından 1921 Sovyet-İran anlaşmasının ihlali olarak görülmüştür. İran’ın bu eleştiriye yanıtı ise İran’ın 1921 anlaşmasını ihlal edecek herhangi bir eylemde bulunmadığı ve Musaddık hükümetinin “tarafsızlık politikası” dışında hiçbir politika izlemediğini hatırlatmak olmuştur (Kalinovsky, 2014: 407).

Sovyetler İngiliz ambargosuyla karşı karşıya kalan İran’a yardım etmek için adım atmamıştır (Behrooz, 2004: 109). Bunun yanında İkinci Dünya Savaşı’ndan kalma İran’a

olan Sovyet borçlarının ödenmemesi Musaddık'ın kaynak yaratmasını engellemiş ve ekonomik olarak baskı altındaki Musaddık'ın zayıflamasına katkıda bulunmuştur. Bu durum uzun vadede İran'ın İngiliz ve Amerikan baskısına karşı koyma noktasında dezavantajlı bir duruma düşmesine yardımcı olmuştur (Kalinovsky, 2014: 418). Bununla birlikte Ocak 1953'te Sovyetler Hazar Denizi'ndeki İran limanlarında sahip oldukları balıkçılık imtiyazını yenilemeyi talep etmiştir (Katouzian, 1999: 133). Sovyetler süresi biten Hazar Balıkçılık imtiyazının süresini uzatmak için Musaddık'a başvurduklarında olumsuz yanıt almıştır (Blake, 2009: 81). Musaddık, Sovyet büyükelçisine, İngiliz imtiyazını millileştiren İran'ın süresi dolan bir Sovyet imtiyazını yenilemesini beklememesi gerektiğini söylemiştir. Musaddık'ın bu tavrı Tudeh tarafından eleştirilmesine sebep olmuştur (Katouzian, 1999: 134).

Stalin'in Mart 1953'te ölmesi SSCB'de iç siyasi rekabet yaratmakla birlikte (Blake, 2009: 86) ortaya çıkan kolektif liderlik şekli sonucunda kendilerine ileride zarar verebileceğinden korktukları için Sovyet liderliğinin İran'a yönelik mutlak bir adım atmaktan çekinmelerine sebep olmuştur. Sovyet dış politikasında Üçüncü Dünya'ya yönelik köklü değişim Kruşçev'in iktidarı ele geçirmesinden sonra ortaya çıkmıştır (Kalinovsky, 2014: 412). Bu bağlamda Musaddık, Stalin'in ölümünün devrilmesine giden süreci başlattığını ileri sürmüştür. Ona göre Stalin'in halefleri ABD'ye karşı çıkacak iradeye sahip değildi (Kalinovsky, 2014: 413). Aynı zamanda, Stalin'in ölümünden sonraki aylarda Sovyet liderliğinin önceliklerinden biri Kore Savaşı'nı bitirmektir ve nihayet Temmuz'da bir ateşkes imzalanmıştı. Bu yüzden Sovyet liderlerinin Musaddık'a yönelik şüpheleri dikkate alındığında İran'da Amerika ve İngiltere ile savaşarak Kore'deki barış çabalarını baltalamak istemedikleri ileri sürülebilir (Kalinovsky, 2014: 416).

Tüm bu gelişmelere bakıldığında Sovyet karar alıcıların İran'a ve Musaddık önderliğindeki Milli Cephe'ye şüpheyile yaklaşımları millileştirme sürecinde İran'ı kazanacak adımları atmalarına engel olduğu söylenebilir. Musaddık'ın millileştirme süreci ile İran'daki İngiliz etkisi ortadan kaldırarak ABD'yi ülke işlerine çekmeye çalıştığı şeklindeki değerlendirme SSCB'nin önemli bir fırsatı kaçırmaya sebep olmuştur. Sovyetler İran'da düşükleri yalnızca Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesi sürecinde düşmemiş ve Mısır'ı Batı karşısında destekleyerek ülkede nüfuz kurma şansı elde etmiştir. Bu bağlamda karşılıklı olumsuz algılar Musaddık'ın kriz sürecinde

Sovyetlere başvurmasını engellemiş, İran'a yönelik pasif bir tutum takınan Sovyetler, ABD-İngiltere ve Şah üçgeninde gerçekleşen darbe sürecinde Musaddık'a destek olmamıştır.

İngiliz kaynaklı tehdit karşısında SSCB ile yakınlaşmak veya SSCB'nin İngiltere ile mücadeleye girmesini beklemek mümkün olmayacağından dolayı İran, süreç boyunca Amerikan desteği aramıştır. Musaddık, ABD'nin Soğuk Savaş'ı merkeze alan İran politikası sayesinde istediklerini almaya çalışmıştır. Millileştirme süreci boyunca Amerika ve İngiltere arasında krize bakış noktasında farklılıklar olması İran açısından fırsatlar sunmasına rağmen Musaddık aradığı desteği tam anlamıyla sağlayamamıştır.

İran, İngiltere'ye taviz vermek şeklinde bir politikanın sorunu yatıştırmak adına işe yaramayacağına ikna olmuştur. Bunun yanında Sovyetlere karşı olan güvensizliği ve buna karşın Sovyetlerin Musaddık'a bakışının olumsuz olması sebebiyle Sovyetlerin dahil edilebileceği bir stratejinin uygulanamayacağı gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda Musaddık için İngiltere'den algılamış olduğu tehdit karşısında başvurabileceği aktör ABD olmuştur. Krizin başından itibaren Amerika'nın takınmış olduğu tavır ve İngiltere ile Amerika arasında krize yönelik bakış açılarının farklı olması Musaddık'ın bu farklılıkları kendisine avantaj sağlamak için kullanmaya çalışmasına sebep olmuştur. Musaddık öncelikle, Amerikan desteği sağlayarak İngiltere ile kendi şartlarına uygun bir anlaşmaya varmak istemiştir.

Musaddık, ülkesinin iç işlerine müdahale edilmesinin önüne geçmek ve yer altı kaynaklarını işleterek gelirlerine kendisi sahip olmak istemiştir. Bununla birlikte tarihsel deneyimlerin etkisine bağlı olarak şekillenen inançlar ve algılar Musaddık'ın Sovyet ve İngilizlere bakışını etkilemiştir. Bu bakış açısı işgal ve emperyalist hedefler ile iç işlerine müdahale stratejileri etrafında şekillendiği için Musaddık'ın bu aktörlere bakışı olumsuz olmuştur. Musaddık'a göre İngiltere'nin ülkesine yönelik tavrı İran'ın bağımsız bir ülke olduğu gerçeğine aykırı bir şekildeydi. İç işlerine müdahale edebiliyor, ülkenin kaynaklarını ülkeye "dayatmış" olduğu anlaşma şartlarına uymadan kullanıyor ve hak ettiği geliri İran'a vermiyordu. Musaddık ekonomi ve siyaseti birbirinden ayrı görmediğinden İran petrol endüstrisine hakim olmak İran siyaseti açısından değerli olmuştur. Bu yüzden petrol endüstrisinin millileştirilmesine öncülük etmiş ve

İngiltere'nin şirketi farklı şekillerde ülkeye geri getirme çabalarına yönelik tekliflerine karşı durmuştur.

Ortaya çıkan uyuşmazlık İngiltere ile İran'ı karşı karşıya getirmişken, İngiltere ve ABD arasında soruna yönelik bakış açılarında farklılıklar oluşmuştur. Bu ikilemden dolayı İngiltere ve İran soruna çözüm bulmaktan çok ABD'yi kendi konumlarına çekmeye çalışmış; İran İngiltere'nin daha fazla taviz vermesini sağlaması için Washington'dan destek aramış (Marsh, 2003: 15) ve komünizm kartını oynamıştır. İran'ın ve sahip olduğu petrol kaynaklarının Batı için önemini farkında olan Musaddık, Soğuk Savaş ortamının sağladığı fırsattan yararlanarak İngiltere'nin İran'ın şartlarını önünde sonunda kabul edeceğini ve İngilizler karşısında Amerikan desteği sağlayabileceğini düşünmüştür.

Musaddık'ın yabancılara imtiyaz verilmesi konusundaki katı bakışı kendisini Sovyetlerin kuzey İran'da petrol imtiyazı elde etmek için İran'a baskı yaptığı süreçte göstermiştir. Musaddık, 1944 yılında yabancılara petrol imtiyazı verilmesinin savaş sonrasında ertelenmesi için alınan kararın baş savunucularından birisi olmuştur. 1944'te Meclis'te yaptığı konuşma ile negatif dengeleme doktrinini ileri sürmüştür. Doktrin, uluslararası ilişkilerde tarafsız bir duruş gösteren ve doğal kaynakları üzerindeki yabancı kontrolünü sona erdiren bir İran tasavvur etmiştir (Blake, 2009: 64). Musaddık bu bakışını ilk olarak 1944 yılında Sovyetlere kuzey İran'da petrol imtiyazı verilmesini önlemek için imtiyaz görüşmelerinin savaş sonuna ertelenmesini sağlayan yasanın kabul edilmesi sırasında göstermiştir. Petrol imtiyazı için İran'a baskı yapan Sovyetleri eleştiren Musaddık, 1947 yılında ortak Sovyet-İran Petrol Şirketi kurulması için yapılan Meclis oylamasında muhalefetin başını çekmiştir (Blake, 2009: 64). Musaddık, "Sovyetler İran'dan petrol imtiyazı kazansaydı Britanya ve Rusya'nın ortak petrol çıkarları İran halkının özgürlük ve bağımsızlıktan bahsetmesini imkansız hale getirirdi" demiştir (Daneshvar, 1996: 18). 1949 yılında AIOC ile yapılan Ek Anlaşma'nın mecliste görüşülmesi sırasında, anlaşmanın AIOC'a ülkenin iç işlerinde aktif bir rol oynaması için fırsat sağladığını belirten Musaddık şirketin varlığının İran'ın bağımsızlığının ve egemenliğinin altını oyduğunu ileri sürmüştür (Daneshvar, 1996: 15-16).

Musaddık'ın sahip olduğu inançlara bağlı olarak ülkesine yönelik yabancı egemenliğine karşı takınmış olduğu katı tutum sürecin uzamasına ve uzlaşmaya varılamamasına katkıda bulunmuştur. Anlaşmazlığın çözülmemesi ve İngiltere'nin ekonomik yaptırımları İran

açısından özellikle ekonomik sıkıntıların ortaya çıkmasına sebep olunca Musaddık, ülkesinin yaşadığı ekonomik sorunları ortadan kaldırmak için destek arayışına girmiştir. Bu arayış iki ayaklı olmuştur: Öncelikle İran ABD'nin çözüm için destek sağlamasını talep etmiştir. İkinci olarak İngiltere'nin ekonomik stratejileri sebebiyle bozulan ekonomik durum karşısında İran'a mali yardım sağlaması veya petrol satın alması için ABD'ye başvurmuştur. Musaddık bu şekilde İngiltere'nin yaratmış olduğu tehlikeli durum karşısında Amerikan desteği sağlayarak kendisi için yararlı durumun oluşması için çaba göstermiştir.

Sürecin başında Musaddık, İngiltere ile görüşmelerde bulunmanın ilk şartı olarak temelde millileştirmeyi kabul etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu şekilde net bir tutum ortaya koyan Başbakan İngiltere'nin şirketi geri döndürme çabasına dayalı tekliflerini kabul etmemiştir. ABD'nin tarafların görüşmeler aracılığıyla sorunu diplomatik olarak çözülmesini beklediğini açıklaması İran'dan tepki çekmiş ve müzakerelere başlanmasının istenmesi İran tarafından iç işlerine müdahale olarak değerlendirilmiştir. ABD'nin vermiş olduğu yanıt ise böyle bir niyetleri olmadığı ve sorunun uzlaşma yoluyla çözülmesini destekleri şeklinde olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 57). Bununla birlikte UAD'nin şirketin İran'daki faaliyetlerinin millileştirmeden önceki şekliyle devam etmesine yönelik kararının tanımayan Musaddık, Truman'ın tarafların dostu olduğu şeklinde başlayan ve iki tarafın çıkarına uygun yolların bulunabileceğini belirterek İran'ın UAD kararını tanımamasını öneren mektubunun tamamen İngiliz yanlısı olduğu ve ABD'nin İngiltere'nin yanında yer alarak İran'a yardımcı olmadığı gerekçesiyle tepki göstermiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 83-87). Henderson, Musaddık ile yaptığı görüşmeden sonra Başbakanın İran petrolünü artık İngiltere veya yabancı bir ülke kontrol edemeyecek dediğini aktarmıştır. Ayrıca ABD'nin İngiltere'yi destekleyen tutumuna devam etmesinin İran halkı gözünde ABD'nin konumuna zarar vereceğini ve Rusların BM'de göstermiş olduğu İran'ı destekleyen tutumun İran halkını sempatisini kazanmasına sebep olacağını belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 203-204). Musaddık'ın ABD'nin İngiltere'yi desteklediği şeklindeki bu düşüncesi İran'ın Sovyetleri öne sürerek Londra karşısında Amerikan desteği sağlamaya çalışmasına sebep olmuştur.

İngiltere'nin sorunu BM'ye taşıması üzerine ABD'ye gelen Musaddık burada Amerikan yetkililerle görüşmelerde bulunmuştur. Musaddık BM'nin kendisi açısından amaçlarına ulaşabileceği bir karar vereceğini beklemekle birlikte (FRUS/1952-1954/Vol 10: 226),

McGhee'ye ABD'nin çözüm için bir şeyler yapacağını umduğunu dile getirmiştir. McGhee, yarı yarıya oranı içeren bir anlaşmanın adil olduğunu söylediğinde Musaddık, Rusların da kuzeyde aynı oranda imtiyaz istediklerini ve eğer İngiltere'nin teklifini kabul ederse Rusların teklifini de kabul etmek zorunda kalacağını dile getirmiştir. Musaddık, İran petrolünü yabancılarla paylaşmak için bir sebep göremediğini söyleyerek kendi petrolünü neden paylaşmak zorunda olduğunu sormuştur. Ayrıca İngiltere'ye en çok kayırılan ülke statüsü vermek istemediği için Sovyetler Birliği'ne imtiyaz vermek zorunda kalacağını ileri sürmüştür. Buna karşın McGhee, artık petrol sahalarını kamulaştırdığı için Sovyetlere bir taviz vermesine veya başka bir düzenleme yapmasına gerek olmadığını belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 232). Musaddık, yapmış olduğu görüşmelerde Sovyetleri kullanarak ABD'nin kendisine yakın bir pozisyon almasını sağlamaya çalışmıştır. ABD'nin millileştirmeye bakışının İngilizlerden farklı olmasından faydalanmak istemesinin yanında Sovyet faktörünü kendisine avantaj sağlamak için denkleme dahil etmeye çalışmıştır. Bu şekilde İran, Londra'dan daha fazla taviz alabilmek için ABD'yi kullanmaya çalışmıştır (Marsh, 2003: 15). Uluslararası sistemin iki kutuplu yapısına bağlı olarak İran'da Sovyetlerin elde edeceği kazancın ABD'nin mutlak kaybı olacağından hareketle Musaddık Doğu-Batı çekişmesini kendisi için avantaj sağlayacak biçimde kullanmak istemiştir.

İran'da İngiliz ve Amerikan büyükelçileri, Başbakan ile yaptıkları görüşmelerde petrol endüstrisinin sadece petrolü çıkarmak değil, aynı zamanda rafine etmek, dağıtmak ve satışı içeren karmaşık bir süreç olduğuna ikna etmeye çalışmıştır. Fakat bir uzlaşıya varılamaması sonucunda Musaddık büyükelçilere “eğer petrol endüstrisi çökerse para gelmez ve düzensizlik ve komünizm ülkeye hakim olur ve bu tamamen sizin hatanız olacak” diyerek komünizm tehlikesini ileri sürmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 59). Görüşmelerde bulunmak üzere İran'a giden Harriman, “Musaddık'ın hayal dünyasında petrol endüstrisini millileştiren mevzuatın basit bir şekilde uygulanabileceği ve herkesin onun istediği şekilde kendisine yardım edeceğini umduğunu” belirtmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 144-145). Fakat Amerikan yönetimi tarafından krizin başında İran'daki petrol sorununa yönelik ABD'nin konumu hakkında yapılan açıklama ile İran'ın tek taraflı eylemi karşısında Amerikan petrol şirketlerinin İran'da faaliyet göstermeye istekli olmayacağını açıklamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 56-57).

Yaşanan kriz sonrasında sorunun çözümsüz kalması ile ülkenin gelir kaynağının önemli bir bölümü kesilmiştir. Bu durum İran ekonomisini tehdit etmeye başladığında ise Başbakan ekonomik destek arayışına girişmiştir. Bu anlamda İran'ın destek için döndüğü yer ABD olmuştur. McGhee ile yaptığı görüşmede bütçe sıkıntısı yaşadığını aktaran Başbakan üretim amaçlı ödenek ayrılmadığı için destek beklediğini dile getirmiş, McGhee verdiği cevapta bazı kongre üyelerinin 25 milyon dolarlık bir hibe çağrısında bulunduğunu söylemiştir. Fakat bunun kesinlikle onaylanacağına dair ümit vermemiştir. Musaddık, bu tarz vaatlerin uzun süredir gündemde olduğunu fakat gerçekleşmediğini belirtmiştir. Ülkesinde yaşam koşullarının kötüleşmesinin ordudaki düşük ücretli kademeleri rahatsız ettiğini ve bunun tehlikeli bir durum yarattığını eklemiştir. Başbakan bu durumda bir provokatörün lider olarak öne çıkmasının ülkede devrim tehlikesi yaratacağını ve ABD ve İngiltere'nin bu tehlikeyi göz ardı etmemesini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 213-218). Bir başka görüşmede Musaddık Dünya Bankası'ndan herhangi bir faiz oranından olmak üzere petrol gelirlerini taahhüt ederek kredi almak istediğini belirtmiştir. Fakat McGhee, Dünya Bankası'nın bu tarz bir teklife sıcak bakmayacağını belirterek özel bankalara yönelmesini önermiştir. Bu öneriye rağmen ABD'nin özel bankaları etkilemek için bir adım atamayacağını belirtmiştir. Bu süreçte İran'a Exim Bank kredisi ve hibe sağlanmasına rağmen bu para Musaddık için kullanışlı kaynaklar olmamıştır. Bu durumda McGhee ekonomik sorunları çözmesi için Musaddık'a petrol krizine çözüm bulmasını ve anlaşmaya varmasını önermiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 245).

Musaddık, 23 Ekim'de Truman ve Acheson ile yaptığı görüşmede ABD'ye gelmesinin BM'deki görüşmenin dışında bir diğer sebebinin yardım talep etmek olduğunu söylemiştir. Başbakan İran'daki durumun devam etmesinin ülkenin bağımsızlığını ve barışın korunmasını tehlikeye atacağını söylemiştir. Başkan Truman'ın Rusları İran'ın petrolü üzerine atılmak için duvarın üzerinde bekleyen akbabaya benzetmesi ve mevcut tehlikenin farkında olduklarını dile getirmesinden sonra Musaddık, tehlikenin farkında olduklarını düşündüğü için ABD'den yardım talep ettiğini belirtmiştir. Başbakan, ülkedeki ekonomik durumun maaş ödemelerinde aksamaya sebep olduğunu ve bu durumun komünistlere sempatiyi artırdığını vurgulamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 242-243). İran'ın taleplerine Exim Bank üzerinden cevap verilmekle birlikte kapının İran'a kapatıldığı izlenimi vermemek için kredi seçeneği açık tutulmuş fakat kredinin

teslim edilmesi sürecinde “ayak sürüme” tutumu takınılmıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 268).

Washington’da bulunduğu süreçte McGhee ile yaptığı görüşmeler devam ederken Musaddık Başkan Truman’a ekonomik yardım talep ettiği bir mektup yazmıştır. Truman’ın İran’ın bağımsızlığını koruma arzusuna vurgu yapan Musaddık sorunun anlaşmaya varılarak çözülmesi veya İran’ın ekonomik durumunu düzeltebilmesi için yardım sağlanması için Amerikan desteği talep etmiştir. Musaddık, hükümetin mevcut giderleri karşılama için aylık 10 milyon dolar veya bir yıl için 120 milyon dolara ihtiyacı olduğunu belirtmiş ve bunun bir hibe talebi olmadığını aktarmıştır. Musaddık bu yardımı geri ödemeyi planladığı bir kredi olarak istediğini ve bu kredinin ödenmesini petrolden elde edilen gelirler ile sağlayacağını garanti etmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 271). Musaddık, ABD’den ekonomik yardım talebinde bulunurken, İngiltere uyguladıkları ekonomik önlemlerin etkisini azaltacağından dolayı ABD’nin İran’a ekonomik yardım sağlanmasına sıcak bakmamıştır. Buna karşın ABD, İran’da Amerikan nüfuzunun artmasına yardımcı olacağı için aylık bazda yardım yapılabileceğini düşünmüştür (FRUS/1952-1954/Vol 10: 277). Fakat Amerikan yardımlarının Şah nezdinde gerçekleşmesi ve bu sayede Şah’ın desteklendiğini göstererek İran halkı gözündeki Şah’ın imajını güçlendirmek hedeflenmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 285). Ekonomik yardımların Exim Bank üzerinden sağlanması üzerinde varılan karardan sonra kredi için Musaddık ile görüşülmüş fakat İran hükümeti gerekli düzenlemeleri yapmadığı için bu kredi sağlanamamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 286).

İngiltere ile uzlaşmaya varamayan ve ABD’den beklediği desteği sağlayamayan Musaddık, İngiltere’nin sözleşmenin erken feshedilmesi sebebiyle geleceğe dönük kayıplarını içeren tazminat talebinde ısrar etmesi halinde İran petrolünü tüm alıcılara yüzde 50 indirimle satma tehdidinde bulunmuştur. Sonrasında ABD hükümeti ve şirketleri petrol almaya istekli görünmedikleri takdirde niyetini yerine getireceğini eklemiştir. Bu durum komünist ülkelere satışın gerçekleşmesi anlamına gelecekti (Marsh, 2003: 22). Musaddık’ın yardım taleplerine gerekçe olarak Sovyetleri ve komünizmi ileri sürmesi Acheson ve bazı Amerikan diplomatları tarafından İran’ın süper güçleri birbirlerine karşı oynama taktiği olarak görülmüştür (Zubok, 2020: 12-13). İran’ın ekonomik taleplerinin kabul görmemesinin bir diğer nedeni, İran potansiyel olarak petrol kaynakları sayesinde ihtiyacı olan geliri elde edebileceği fakat petrol krizi boyunca göstermiş olduğu uzlaşmaz

tutum yüzünden bu gelirden mahrum kalmasıydı. Bu yüzden yapılacak yardımların Amerikan vergi mükellefleri üzerine yük olmasının Amerikan Kongre'si tarafından kabul görmeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca yardım talebinin karşılık bulması İran'ın petrol anlaşmasını kabul etmesini engelleyecek ve ABD İran'a süresiz ekonomik yardım taahhüdü altında kalacaktı. Bununla birlikte İngiltere İran'a yönelik ekonomik baskısının etkisini azaltacağından ABD'ye tepki gösterecekti (Marsh, 2005: 89).

13 Ocak'ta Başbakan, ABD Büyükelçisi Henderson'a, hükümetinin aylık yaklaşık 10 milyon dolarlık bütçe açığını karşılayabilmesi için acil mali yardım talebinde bulunmuştur. Musaddık bu talep sırasında durumun ciddiyetini ortaya koymak için "azami ciddiyetle konuşuyorum. İran dış mali yardım alamazsa ekonomik olarak çökecek ve 30 gün içinde İran'ın komünist devrim olacak" demiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 323). Başbakan ayrıca ABD yardım için güvence vermezse Sovyetlerden yardımı istemek zorunda kalacağını söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 328). Musaddık bu şekilde ABD'ye karşı Sovyet kartını oynamıştır. Musaddık destek sağlamak adına böyle bir hamle yapmakla birlikte, Soğuk Savaş çatışmasının en yüksek seviyede olduğu bir dönemde İran gibi kritik önemdeki bir ülkenin Sovyetlere dönmesi Amerikan yönetiminin kolayca kabul edebileceği bir durum değildi.

Musaddık, Henderson ile yaptığı bir başka görüşmede yine Amerikan ekonomik yardımı için talepte bulunmakla birlikte ((FRUS/1952-1954/Vol 10: 343), İngiltere'nin uyguladığı uluslararası ablukadan vazgeçmeyeceğini ve bu durumda İran'ı kurtaracak olan şeyin diğer ülkelerin İran'dan petrol alması olduğunu belirtmiştir. Başbakan, İran'ın hediye istemediğini, kendisine yakın olduğunu düşündüğü bir ülkeden borç para istediğini belirtmiştir. Bununla birlikte satın almayı kabul etmeleri durumunda ABD'ye yüzde 50 indirimle petrol satmaya başlayabileceğini söylemiştir. Fakat Henderson eğer bu gerçekleşir ve ABD İran'dan petrol almaya başlarsa İran-İngiliz petrol anlaşmazlığının çözümü için hala var olan umutların hızla ortadan kalkacağını söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 344).

Musaddık Henderson'a ekonomik destek alamadığı için şikayette bulunmuştur. Başbakan, Türkiye'ye milyar dolar yardım sağlanmasına rağmen iflasın eşiğinde olan ve komünizmin eline düşme tehlikesi bulunan İran'a mali yardım yapmayı reddettiği için Amerika'yı eleştirmiş ve ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik bir politikası olmadığını ve

İngiliz politikasına göre hareket ettiğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 419). Bu şekilde Musaddık ABD'nin İran'a ihtiyaç duyduğu anda mali yardım yapmadığı gerçeğiyle yüzleşerek komünist tehdide vurgu yapmaya devam etmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 420). Henderson'un verdiği cevap, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bir çok ülkeyi ekonomik anlamda destekleyerek kalkınmalarına yardımcı olduğu fakat bunun sonsuza kadar böyle devam edemeyeceği şeklinde olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 422). İran'ın sahip olduğu zengin kaynaklarını İngiltere ile anlaşmazlık çözerek petrol geliri elde edebileceği ve ekonomik sorunlarını aşabilecekken sorunun çözümsüz kalarak Amerikan vergi mükellefleri üzerine yük olmasının Amerikan kamuoyu ve Kongresi tarafından kabul edilemeyeceğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 423). ABD İran'a teknik yardımlar sağlamaya devam ederek Musaddık'a tam anlamıyla arkasını dönmemiş fakat bu yardımlar İran'ın sorunlarını çözmeye yetecek kadar olmamıştır (FRUS/1952-1954/Vol 10: 565-566).

1953 yılı başında ABD'nin yapmış olduğu teklif sorunun çözümü için umut vermekle birlikte, Amerikan önderliğinde yapılan teklif Musaddık tarafından kabul edilmiştir. Buna göre öncelikle İran ile İngiltere tarafından İran ve AIOC arasındaki sorunun tahkim yoluyla çözüldüğüne dair bir anlaşma imzalanacaktı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 616). Fakat Musaddık son anda İngiltere hükümeti ile herhangi bir tahkim anlaşması imzalamayacağını en baştan beri ifade ettiğini söyleyerek (FRUS/1952-1954/Vol 10: 622) anlaşma masasından kalkmıştır. Bu adım artık onunla uzlaşmaya varılamayacağını ortaya koyan önemli bir gelişme olmuş ve Musaddık'a yönelik Amerikan bakış açısı İngiliz bakış açısına yaklaşmıştır. Batı için sorunun çözümü noktasında Musaddık ile anlaşılamayacağı fikri ağır basarken, başbakanın yüzde elli indirimli olarak talep eden tüm taraflara petrol satabileceğini duyurması Eisenhower yönetimi için rahatsız edici olmuştur (FRUS/1952-1954/Vol 10: 662). Henderson ile yaptığı görüşmede Musaddık, ABD'nin demir perde ülkelerine petrol satması konusundaki endişesinin farkında olduğunu fakat ABD hükümeti veya petrol şirketleri İran petrolünü satın almadıkça talep eden herhangi bir ülkeye petrol satmak dışında seçeneği olmadığını söylemiştir. Henderson verdiği cevapta bu tarz bir satışın İran'ın ekonomik sorunlarına çözüm getirmeyeceğini söylemiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 665-666).

Musaddık'ın Sovyetler Birliği'ni öne sürerek yardım elde etme çabası sonuç vermemiştir. Son bir çare olarak Başkan Eisenhower'a bir mektup yazmış ve İran'daki ekonomik

durumun kötüleşmesinin olası sonuçları hakkında ciddi endişeleri olduğunu belirtmiştir. Bu durumun düzelmesi için Amerikan yönetiminin petrol satışlarına yönelik engellerin kaldırılması için yardımcı olmasını, eğer Amerikan yönetimi bu engelleri kaldıramıyorsa ekonomik kötüleşmeyi tersine çevirecek “acil” Amerikan ekonomik yardımı sağlanmasını talep etmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 732). Musaddık İngiltere’nin uygulamış olduğu politikalar karşısında destek aradığı ABD’den beklediği desteği alamamıştır. Bunun son örneği Başkan Eisenhower’ın Musaddık’a yanıtı olmuştur. Eisenhower’ın Musaddık’ın taleplerine verdiği olumsuz cevap İngiltere karşısında destek bulma ümidini ortadan kaldırmakla birlikte ABD’nin Musaddık’ı desteklediği şeklinde düşünce çökmüştür. Bu durum Musaddık’ın dış politikasının iflası olarak değerlendirilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 736).

İngiliz bakış açısına göre ise Musaddık, ABD ve İngiltere’nin İran’ın Sovyetlere döneceğini düşünmesini istemiştir. Bu şekilde Amerika’dan ekonomik yardım ve destek alabilecek veya İngiltere’nin uzlaşmazlık noktasında İran’ın taleplerini kabul etmesini sağlayacaktı. İran, geleneksel olarak Ruslardan korktuğu için İran’ın SSCB’ye yönelmesi kolay değildi ve Batı ile işbirliği içinde olmayı tercih ederdi. Bu yüzden komünizmi tehdit olarak sunarak Amerikan desteği sağlamaya çalışmaktaydı (FRUS/1952-1954/Vol 10: 347). Musaddık’ın bu destek arayışına karşın ABD yönetimi İran’a ekonomik destek sağlanmasını hükümetin sorunun çözümsüz kalması noktasında cesaretlendireceği ve yardım yapılması durumunda İngiliz-Amerikan ilişkilerinin zarar göreceğinden endişe edilmiştir (FRUS/1952-1954/Vol 10: 423).

Musaddık negatif dengeleme doktrini bağlamında İran’ın tarafsız bir politika izlemesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bunun yanında Amerika ile imzalanmış olan 1950 tarihli Savaş Yasasının süresi dolduğunda Musaddık’ın İran’ın tarafsız pozisyonunu tehlikeye atacağı için bu anlaşmanın süresini uzatmak istememiştir. Ayrıca Başbakan’a göre anlaşma İran’a sadece askeri destek sağlanmasına imkan vermektedir. Musaddık’a göre İran’ın ihtiyacı olan askeri değil ekonomik destekti ve İran’a yapılan askeri destek İran’dan çok ABD’nin işine yaramaktaydı. Eğer İran anlaşmayı yenilerse küresel rekabette Sovyetlerin karşısında olmayı kabul etmek zorunda kalacaktı. Musaddık bu tarz bir yönelimin İran’ın tarafsız tutumuna zarar vereceği için anlaşmayı uzatmaya yanaşmamıştır. Netice Amerikan çabası İran’ın BM şartlarına uyma taahhütü üzerinden

sorumluluk almayı kabul etmesiyle anlaşmanın imzalamasını sağlamıştır. Bu süreç Amerikan karar alıcıların Musaddık’a bakışını etkilemiştir.

Musaddık’ın tarafsızlık şeklindeki stratejik hedefi başarılı olmamakla birlikte İngiltere ile sorun yaşaması sonrasında Amerikan desteği arayışına girişmiştir. Sovyetlerle yakınlaşmamakla birlikte, Sovyet tehdidini kendisi için avantaj sağlamak için kullanmaya çalışmıştır. İran’da Musaddık’a karşı iç muhalefetin güç kazanması, Musaddık iktidarda kaldığı sürece krizin uzlaşıya varılarak çözülemeyeceği ve Soğuk Savaş’ın kritik döneminde İngiliz müttefikliğinin ABD için önemi göz önünde bulundurularak Amerikan yönetimi İran hükümetine karşı darbe planını uygulamıştır. İran’daki iç siyasi güç durumu Şah lehine revize edildikten sonra yeni hükümete Musaddık’a sağlanmayan ekonomik destek verilmiştir. Bununla birlikte darbeden yaklaşık bir yıl sonra İran ile konsorsiyum anlaşması yapılmış ve millileştirme süreci başa dönmüştür. Oluşturulan konsorsiyum ile İran arasında yüzde 50 paylaşım esasına dayalı anlaşma yapılmıştır. Darbe ile Musaddık’ın iktidardan düşürülmesi izlemeye çalıştığı dış politikanın başarısız olduğunu ortaya koymuştur.

BÖLÜM 4: 1958 DARBESİ SONRASINDA IRAK TEHDİDİ: 1958-1975

4.1. Stratejik Ortam

1953 yılında Stalin'in ölmesi sonrasında Sovyetlerde iç güç mücadelesi yaşanmıştır. Bu süreçte Kruşçev önce 1953 eylülünde Sovyetler Birliği Komünist Partisinin birinci Sekreterliğini ve 1958 yılında Başbakanlığı eline alarak bu mücadelenin galibi olmuş ve Sovyetlerin başına geçmiştir (Armaoğlu, 2005: 463-465). Kruşçev döneminde Sovyet dış politikasında değişim yaşanmakla birlikte, dünyanın düşmanlarla dolu olduğuna dair görüşün yerini “farklılıkların bütünlüğü” düşüncesi almıştır. Kruşçev 20. Kongre’de savaşın kaçınılmaz olmadığını, kapitalizm ve sosyalizmin birlikte barış içinde bir arada yaşayabileceğini ilan etmiş (Bushkovitch, 2012: 420; Evtuhov ve Stites, 2018: 483) ve barış içinde bir arada yaşama prensibi kabul edilmiştir. Bu bağlamda farklılıkların Sovyetler için tehlikeli olmadığı görüşü benimsenirken, komünist blok içinde farklılıklara tolerans gösterilmiştir. Bunun yanında dış ilişkilerde yaşanan sorunların barışçıl biçimde çözülebileceğinden hareketle ABD ile uzlaşmaya varılabileceği gösterilmiş ve Kore’de ateşkes yapılmıştır (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 605).

Fakat Sovyet politikasında yaşanan değişim uzun sürmemiş, Doğu ve Batı arasındaki gerilimler ve dünya üzerindeki kutuplaşma devam etmiştir (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 606; Bushkovitch, 2012: 423; Evtuhov ve Stites, 2018: 486). İyimser çabalara rağmen iki ülke arasındaki gerilimler ortadan kalkmamış, U-2 Uçak Krizi taraflar arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebep olurken (Öcal, 2017: 171), Küba Füze krizi iki ülkeyi nükleer savaşın eşiğine getirmiştir. Bununla birlikte Küba Krizi’nde yaşanan gerilimin sebep olduğu tehlikenin boyutu iki gücün yumuşama dönemine girmesine fayda sağlamıştır. 1962 yılında Küba’da ABD ve SSCB arasında meydana gelen füze anlaşmazlığının sebep olduğu dehşet dengesi barış içinde bir arada yaşama tezini güçlendirmiştir. Bu durum Moskova ve Washington’a dış politikada ihtiyatlı olmaya gerek olduğunu göstermiştir (Riasanovsky ve Steinberg, 2016: 609). Böylece süper güçler arasındaki ilişkilerde güç kullanımının sebep olabileceği tehlike ortaya çıkmış ve taraflar arasında bir yumuşamanın gerekli olduğu görülmüştür. Bu şekilde bloklar arasında yumuşama sağlamak adına bazı adımlar atılmıştır (Öcal, 2017: 172). Böylece olası bir nükleer savaşın sonuçlarının farkına varılması gerilimi azaltma ihtiyacı doğurmuştur.

Taraflar arasında oluşan yumuşama dönemi nükleer denemelerin sınırlandırılması anlaşması yapılmasıyla kendisini göstermiştir (Evtuhov ve Stites, 2018: 521).

SSCB’de Kruşıev’in iktidarı Ekim 1964 tarihine kadar devam etmiştir. Küba Krizi’nin Sovyet i siyasetine yansımalarının bir sonucu olarak Kruşıev, Brejnev ve Kosigin tarafından iktidardan duşurulmuştur (Armaoğlu, 2005: 465). Brejnev, Küba gibi bozgunların yaşanmasının önüne geçmek için orduyu güçlendirmeye başlamıştır (Bushkovitch, 2012: 424). Bu durum Küba krizi sonrasında silahlı kuvvetlerin etkili olmaya başlamasına sebep olmuştur. Brejnev’in iktidarı ele geçirmesinden sonra Sovyet ordusu büyük bir savunma bütçesi elde etmiştir. Ordu bütçesi 13 milyar rubleden 20 milyar rubleye çıkarılırken, bu bütçe gayri safi yurt içi hasılanın yaklaşık olarak yüzde 20-25’ine karşılık gelmiştir. Bu dönemde güç korelasyonu değişmekle birlikte, Sovyet askeri gucu silah ve kuşsel erişim açısından neredeyse ABD ile aynı düzeye gelmiştir (Evtuhov ve Stites, 2018: 521). Brejnev’in iktidara gelmesiyle başlayan büyük çaplı silah takviyesi sayesinde 1970 yılına gelindiğinde Sovyet nükleer cephanesi ABD’nin sahip olduğu nükleer silahlarla denk duruma gelmiştir (Hook ve Spainer, 2014: 106-7).

Kruşıev’in barış içinde bir arada yaşama prensibini benimsemesinin amacı silahlanma yarışının getirmiş olduğu ekonomik yükten kurtulmak olmuştur. Kruşıev, Sovyet Rusya’nın kalkınmasını hızlandırmak istemiş ve savaş hali ve silahlanma çabasının ekonomik kalkınmayı önlediğinden hareketle önceliğini ekonomik refah sağlamaya vermiştir (Armaoğlu, 2005: 470). Kruşıev’in yapmış olduğu kesintilerden sonra Brejnev döneminde eski gucune kavuşan Sovyet donanması ABD’nin sahip olduğu donanma gucunden sonra ikinci sıraya gelmiştir. Donanma komutanı Amiral Sergey Gorşkov, 1968’de yaptđđı açıklamada donanmanın sadece emperyalistleri durdurmakla kalmayacađđı, gerektiğinde saldırgana kendine gelemeyeceđđi bir darbe indirecek guce sahip olduklarını belirtmiştir. Kapasitesi artan Sovyet donanması Kızıl Deniz, Aden Körfezi ve Hint Okyanusu gibi stratejik olarak önemli sularda faaliyette bulunurken, bu durum Batı için endişe kaynađđı haline gelmiştir (Evtuhov ve Stites, 2018: 521). Bölgede artan donanma faaliyetlerine rağmen Nasır’ın ölmesi sonrasında Enver Sedat’ın Sovyetlerle sorun yaşaması 1972 yılında Sovyet uzmanlarını Mısır’dan çıkarmasıyla sonuçlanmıştır. Bu gelişme bölge siyaseti açısından önemli olmakla birlikte, Sovyetler Suriye, Irak, Libya ve FKÖ ile ilişkilerini geliştirerek (Evtuhov ve Stites, 2018: 524) bölgedeki konumunu korumaya çalışmıştır.

1945-1991 yılları arasında ABD'nin genelde Ortadoğu özelde ise Körfez politikasının önceliği bölgede Batı yanlısı devletlerin varlığını koruması ve Sovyetlerin bölgeye yönelik nüfuz kurma ve/veya yayılma politikalarının engellenmesi şeklinde olmuştur. ABD bölgede Sovyetlere karşı reelpolitik temelli güç dengesi siyaseti izlenmiş ve Soğuk Savaş sırasında özellikle Sovyet tehdidine karşı koymak için kendisine yakın olan rejimleri destekleyerek bölgesel çıkarlarını korumaya çalışmıştır. Bölgenin savunulması görevini İngiltere'nin üstlenmesini destekleyen Amerika, Bağdat Paktı¹³ gibi bölgesel savunma örgütlerinin kurulmasını destekleyerek doğrudan bir taahhüde girmeden çıkarlarını korumayı hedeflemiştir.

ABD, Bağdat Paktı'nın kurulması ile komünizme karşı bölgesel bir savunma örgütü oluşmasından memnun olmuştur. Fakat Irak'ta gerçekleşen darbe ve Irak'ın pakttan ayrılması bölgeye yönelik Amerikan taahhütlerinin artmasına sebep olmuştur. ABD, Irak darbesinden sonra ikili anlaşmalar yoluyla İran, Türkiye ve Pakistan'a güvenlik garantileri vermiştir (Ghassemi, 1988: 97). İran ve ABD arasındaki 1959 ikili anlaşması, Eisenhower Doktrininin İran'ı kapsamayı şeklinde değerlendirilmiştir (Ghassemi, 1988: 115). Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin Kruşçev döneminde etki alanını Üçüncü Dünya'ya genişletmesi ABD'nin uluslararası komünizmin nüfuz kazanmaya çalıştığı coğrafyalarda komünizm karşıtı yerel güçlerin desteklenmesini gerekli kılmıştır (Ataç ve Çam, 2020: 601). Kennedy, uluslararası komünizmin Üçüncü Dünya'ya yönelik olarak faaliyetlerini artırması karşısında ABD'nin pasif kalmayacağını ilan etmiştir (Ataç ve Çam, 2020: 603). Bu şekilde 1950'li yılların ortalarından itibaren küresel güç rekabeti Üçüncü Dünya ülkelerini kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bununla birlikte Kennedy yönetimi Soğuk Savaş döneminde Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik kalkınmalarını sağlayarak bu ülkelerde komünist düşüncelerin yayılması engellemeyi hedefleyen bir strateji izlemiştir. Bu yüzden Kennedy yönetimi askeri yardımlardan ziyade ekonomik yardımlar yoluyla Üçüncü Dünya ülkelerine destek sağlama yolunu seçmiştir (Bill, 1988: 131).

ABD'nin Vietnam'da savaşa doğrudan müdahil olması küresel ilgisini Akdeniz ve Yakın Doğu'dan Güney Asya'ya çevirmesine sebep olmuştur. Vietnam'ın komünistlerin eline geçmesiyle uluslararası komünizmin Güneydoğu Asya'da üstünlüğü ele geçirmesinden

¹³ Bağdat Paktı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Behçet Kemal Yeşilbursa, **Bağdat Paktı 1950-1959**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1. Basım, 2019.

korkan Amerikan yönetimleri Vietnam'daki savaşta komünist Vietminh rejimine karşı Güney Vietnamı desteklemiştir (Öcal, 2017: 176). Güney Vietnam'a önce ekonomik yardımlar yapılmış, sonra askeri danışmanlar gönderilmiştir. Kongre'nin Johnson'a Kuzey Vietnam'a doğrudan müdahale etme yetkisi vermesinden (Ataç ve Çam, 2020: 613) sonra ABD Vietnam'daki savaşa doğrudan müdahil olmuş ve masraflı ve başarısızlıkla sonuçlanacak bir çatışma sürecine girmiştir (Öcal, 2017: 176-177). Vietnam'daki bu savaşın Amerikan küresel stratejisine önemli yansımaları olmuştur. ABD, Nixon Doktrini ile artık Vietnam'daki gibi bölgesel çatışmalara doğrudan müdahale etmeyeceğini ilan ederken, bölgesel güçlere sağlayacağı ekonomik ve askeri yardımlar ile müttefiklerine destek olacağını duyurmuştur (Armaoğlu, 2005: 678).

1968 yılında İngiltere'nin Süveyş'in doğusundan çekileceğini ilan etmesi bölgesel stratejik ortamı etkileyen önemli bir gelişme olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren bölgede varlık gösteren ve bölgede etkin bir aktör olan İngiltere yaşadığı ekonomik zorluklar sebebiyle bölgeden çekileceğini ilan etmiş ve 1971 yılında çekilme tamamlanmıştır. Bölgenin güvenliği için İngiltere'ye güvenen Amerikan yönetimi için bu karar şaşırtıcı olmakla birlikte, bölgedeki güçlü çıkarlarına rağmen İngilizlerin yerini almaya çalışmayacağını ilan etmiştir (Ghassemi, 1988: 153-154). Vietnam Savaşı sonrası Nixon doktrinin ilan edilmesi ABD'nin İngilizlerin Körfez'deki yerini almayarak bölgesel güvenlik sorumluluğunu bölge devletleri arasında yerel güvenlik düzenlemeleri yaparak sağlamayı düşünmesine sebep olmuştur (Ghassemi, 1988: 168). 1971 yılında İngiltere'nin çekilmeyi tamamlaması ABD'nin Körfez'de Çifte Sütun stratejisini uygulamasına sebep olmuştur.

Bu süreçte İran-Amerika ilişkilerine bakıldığında İran'ın Musaddık darbesi sonrasında Batı ile ilişkilerini yoğunlaştırdığı ve Batı öncülüğündeki bölgesel güvenlik örgütlerine dahil olduğu görülmüştür. Bu bağlamda İran Bağdat Paktı gibi bölgesel oluşumlara katılarak toprak bütünlüğünü, bağımsızlığını ve rejimin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Irak'ın 1959 yılında Pakt'tan ayrılmasında sonra ABD ile ikili anlaşma imzalayarak bu ülkeden bazı silahlar alabilmiştir (Singh, 1976: 500). Bununla birlikte Amerikan Kongresi'nde İran'ın ekonomik, sosyal ve politik koşullarına yönelik artan eleştiriler yapılmıştır (Ghassemi, 1988: 131). Bu eleştiriler ve Kennedy'nin Üçüncü Dünya'ya yönelik ekonomik olarak destek sağlama politikasına bağlı olarak İran'ın talep ettiği askeri yardımlar yapılmamıştır (Ghassemi, 1988: 137-138). Johnson döneminde

İran'ın artan petrol gelirleri gön önünde bulundurularak İran'a doğrudan ekonomik yardımların aşamalı olarak durdurulmasına karar verilmiştir (Ghassemi, 1988: 141). Bununla birlikte Şah'ın Johnson'ın Vietnam politikasına destek vermesi ve artan petrol gelirine bağlı olarak askeri satın alımlarını finanse edebilmesi gibi faktörlerin etkisiyle ABD'nin İran'a yönelik politikası değişmeye başlamış (Ghassemi, 1988: 140-141) fakat bu değişim Şah'ın taleplerini tam anlamıyla karşılamamıştır.

Sovyet nükleer silahlarının ABD'nin sahip olduklarına denk duruma gelmesi sonrasında ABD stratejik üstünlüğünü kaybetmiştir. Özellikle Vietnam Savaşı sonrasında ABD küresel yükümlüklerini kısma çabasına girişmiştir. Bununla birlikte Washington'un benimsediği yumuşama politikası düşük düzeyde gerilim ve maliyetle Amerikan çıkarlarını korumayı amaçlamıştır (Hook ve Spainer, 2014: 107). Sovyetlerin kendileriyle neredeyse denk sayıda nükleer silaha sahip olması ve Vietnam Savaşı sebebiyle zayıflamış olan Nixon yönetimi Sovyetlerle silah sınırlama anlaşmaları üzerinden yumuşama sürecini başlatmıştır (Bushkovitch, 2012: 425). 1970'lerde önce Nixon sonrasında ise Carter yönetimleri ile birlikte yumuşama dönemine girilmiş ve özellikle nükleer silahların azaltılması konusunda aktif bir Amerikan tutumu ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte Çin-Sovyet anlaşmazlığını fırsat bilen Nixon yönetiminin 1972'de Çin ile ilişkilerini yumuşatması Sovyetler açısından tehlikeli bir gelişme olmuştur (Evtuhov ve Stites, 2018: 523).

1953 yılından gerçekleşen darbeden sonra iç siyasette güçlenen Şah, rejimine yönelik en büyük tehdidin ortaya çıktığı petrolün millileştirilmesi sürecinde dış destekli darbe ile Musaddık'ı siyaset sahnesinden çıkarmayı başarmıştır. Musaddık'ın darbe ile görevden alınmasıyla sonuçlanan süreç İran siyaseti açısından önemli bir gelişme olmuştur. Batı'nın desteğini alan Şah, darbeden sonra ülkedeki kişisel yönetimini güçlendirme çabasına girişmiştir. Anayasal değişiklikler ile meclisin etkinliği azaltmanın yanında ülkenin siyasi ve ekonomik yapısı üzerindeki hakimiyetini arttıran adımlar atmıştır (Sinkaya, 2011: 13). Böylece çeşitli siyasi ve kişisel tehditler karşısında hem kendisini korumuş hem de gücünü ve etkisini artırmıştır. Beyaz Devrim ile orta sınıfı siyasi sisteme dahil ederek güç merkezlerini bölmeyi amaçlamıştır. Böylece Şah, merkezinde kendisinin yer aldığı bir kişisel ağ kurmuş oluyordu. Etrafındaki seçkinleri birbirlerine karşı kullanarak herhangi bir grubun güçlenmesinin önüne geçmiş ve kontrolü elinde tutmuştur (Bill, 1988: 194-195). Şah, monarşiyi ulusal birliğin kaynağı olarak sunma şeklinde bir

yönelim göstermiştir. 1953 darbesi sonrasında bu yönetime giderek artan bir önem vermiştir (Steele, 2021: 183). Şah'a göre böylesine kritik bir coğrafyada ve büyük güçlerin nüfuz mücadelesi içinde olduğu bir ülkede güçlü ve etkili bir liderin yokluğu tahammül edilemez bir durum olmuştur (Pahlavi, 1980: 51).

Şah kabine ve parlamentoda etkinliğini kaybetmemek için buralara kendi adamlarını yerleştirmiştir. Bunu yapmak için de ordu, bürokrasi ve saray patronaj sistemi etkin bir şekilde kullanılmıştır. Şah bu şekilde Meclis'e hakim olduktan sonra anayasal değişiklik ile başbakanı atama yetkisini üstüne almıştır. Bu durum ülkede başbakanlık kurumunun sembolik olmaktan öteye geçemediğini ve Şah'ın yürütme üzerinde kurduğu kontrolü göstermesi açısından önemlidir.

Şah, dış politika konusunda kendi alanını geniş tutmuş ve bizzat kendi dışişleri bakanı gibi davranmıştır. Dışişleri Bakanlığı, SAVAK ve diğer kuruluşlardan uluslararası gelişmeler hakkında günlük raporlar alan Şah, karar alma konusunda bakanlarından nadiren tavsiye almış ve kararları tek başına vermiştir Şah ayrıca yabancı diplomatlarla bire bir görüşmeler yapmakta, özellikle Amerikan diplomatlarıyla geliştirdiği ikili ilişkiler sayesinde ülkesi adına diplomatik ilişkileri kendisi yürütmekteydi. Bunun yanı sıra üst düzey yabancı devlet adamlarını kabul ettiği ziyaretlerde yanında İranlı başka bir yetkili olmadan görüşmeleri gerçekleştirmekteydi (Alvandi, 2014: 40). Bu şekilde toplantıları içeriği gizli kalmakla birlikte karar alma süreçlerinde diğer aktörlerin değerlendirme yapabilmesi çok olası olmamaktaydı.

1941 yılında İran tahtına çıktığında tecrübesiz olarak görülen Şah, adım adım iktidarı eline alarak siyasi sistemini kendi eline almış ve şekillendirmiştir. 1970'lere gelindiğinde artık Muhammed Rıza dünya sahnesinin etkili siyasi liderlerinden birisi haline gelmiştir (Bill, 1988:192). Kişilik olarak sahip olduğu güvensizlik ve benmerkezci karakteri ülkesine yönelik tüm alanları kontrol etme çabası göstermesine sebep olmuştur. Bu yüzden siyasi işler dışında pek az şey için yaşıyor gibi bir görüntü vermiştir (Bill, 1988:193). Sonuç olarak, Pehlevi monarşisi otoriter özellikler göstermekle birlikte, dış politika karar alma mekanizması oldukça merkezi, dar ve otoriter bir çevreden oluşmuştur. Bu şekilde 1953 yılından devrim ile düşüşüne kadar ülkede karar alıcı olarak Şah ön plana çıkmıştır.

4.2. Irak'ta Monarşinin Yıkılması ve Baas İktidarı

İngiltere'nin Sykes-Picot Anlaşması sonrasında hakimiyet kurduğu Basra, Bağdat ve Musul vilayetleri Irak devletini oluşturmuştur. Haşimi Hanedanlığının bir üyesi olan Kral I. Faysal her ne kadar ülkeye dışarıdan dayatılmış olsa da etkili bir güç olarak ülkeyi birleştirmiştir (Mansfield, 2012: 286). Bu süreçten 1958 yılında gerçekleşen darbeye kadar Irak'ta Haşimi monarşisi egemen olmuştur. Manda yönetimi altında varlığını sürdüren Irak ve İngiltere arasında yapılan anlaşma ile iki ülkenin dış siyaset meselelerinde ortak çıkarlarını uyumlu kılmak için birbirlerine danışacaklarını taahhüt ettikleri yirmi yıl süreli Britanya-Irak ittifak anlaşması 1930 yılında imzalanmıştır (Mansfield, 2012: 287). Bu anlaşma üzerine Irak'ta Britanya mandası 1932 yılında sona ermiş ve bağımsız Irak Britanya'nın desteğiyle Milletler Cemiyeti'ne katılmıştır (Mansfield, 2012: 288).

Kral I. Faysal'ın 1933 yılında ölmesinin ardından ülkede bürokratların yönetimde hakim olduğu bir dönem başlamıştır. 1938 yılında iktidara gelmesinin ardından Britanya yanlısı ve muhafazakar Nuri Said güçlü kişiliği ve siyasetteki ustalığıyla Irak devletinin gelecek yirmi yılına hükmetmiş ve Irak yönetimine hakim olan en etkili bürokrat olmuştur (Mansfield, 2012: 288-9; Polk, 2006: 107). Faysal sonrası siyasi süreci elinde tutan Nuri Said Irak dış politikasına yön verirken Irak, Batı ve İngiliz yanlısı bir dış politika izleyerek Sovyet karşıtı cephede yer almıştır (Cleveland, 2008: 363). Bu politika 1958 yılında Irak'ta monarşinin yıkılması ile sona ermiştir. 1958 yılında gerçekleşen darbe ayrıca bölge politikaları üzerinde önemli bir etki yapmıştır.

Ülkedeki monarşik yönetimden huzursuz olan ve Mısır'daki Hür Subaylar yapılanmasının Irak uyarlaması olarak değerlendirilen askeri grup, General Abdülkerim Kasım ve Abdüsselam Arif önderliğinde Bağdat Örgütü'nü kurmuş ve monarşiye karşı harekete geçmek için hazırlıklar yapmıştır. Darbecilerin beklediği fırsat Lübnan'da Batı yanlısı Devlet Başkanı Camille Chamoun rejimine karşı beklenmedik bir isyanın ortaya çıkmasıyla ellerine geçmiştir. Bağdat ve Ürdün yönetimlerinin isyanın Ürdün'e sıçramasından korkması sonrasında Nuri Said, Kral Hüseyin'i desteklemek için Irak ordusuna batı sınırına ilerleme emri vermiştir. Irak'ın doğusunda yer alan ordunun batıya doğru harekete geçmesi darbecilere bekledikleri fırsatı vermiştir (Marr, 2011: 84; Gibson, 2013: 27; Polk, 2006: 110). 14 Temmuz'un erken saatlerinde Abdüsselam Arif, Bağdat

yayın istasyonunu işgal etmiş ve darbeyi radyodan bizzat kendisi duyurmuştur (Polk, 2006: 110). Emperyalizmi ve mevcut yönetimi eleştirdikten sonra cumhuriyeti ilan etmiş ve gelecekte seçim yapılacağını açıklamıştır (Marr, 2011: 84-5; Polk, 2006: 110). Darbeyi takip eden süreci Mısır'daki Hür Subaylar darbesinden ayıran en önemli fark kanlı bir şekilde sonuçlanması ve monarşinin ortadan kaldırılırken hanedan üyelerinin katledilmesi olmuştur (Polk, 2006: 110). Bu şekilde Irak'ta Haşimi monarşisini yeniden kurma ihtimali ortadan kaldırılmıştır. Hanedan üyelerini öldüren darbeci grup Başbakan Nuri Said'in peşine düşmüş, Nuri Said kaçmayı başarmasına rağmen Irak sokaklarında tanınması sonucu öldürülmüştür. Böylece Irak'ta bir grup subayın organize ettiği darbe başarılı olmuştur (Marr, 2011: 85; Polk, 2006: 110). Darbenin başarılı olması İngiltere'nin ülkedeki hakim konumunu sona erdirmekle birlikte, Irak, dış politikası her ne kadar tarafsızlık üzerinden tanımlansa da, adım adım Sovyetlerle yakınlaşmıştır (Arı, 2012: 450).

Darbeden sonra ülkenin yönetim biçiminin cumhuriyet olduğu ilan edilmiştir (Marr, 2011: 87; Şahin, 2011: 135). Her ne kadar yönetim biçimi olarak yeni rejimin cumhuriyet olduğu belirtilse de darbeden hemen sonra hazırlanan anayasada meclis ve seçimlere dair bir ifade yer almamıştır (Marr, 2011: 87). Bununla birlikte yeni bir kabine oluşturulmuş ve ülkedeki farklı siyasi düşünceden aktörler kabineye dahil edilmiştir. Oluşturulan yeni kabinede bulunanlar dış politikada Sovyetler Birliği'ne yönelimi desteklerken, Bağdat Paktı, yabancı üsler ve Irak Petrol Şirketi (IPC) tarafından temsil edilen Batı'nın ülke üzerindeki siyasi ve ekonomik kontrolünü sona erdirmeye konusunda uzlaşmaya varılmıştır (Marr, 2011: 86). Bu uzlaşma durumu kendisini ilk olarak Irak'ın Bağdat Paktı üyeliğinde göstermiş ve Paktın tek Arap üyesi olan Irak, 24 Mart 1959'da örgütten ayrıldığını ilan etmiştir. Bu gelişmenin ardından Batı savunma sisteminin Ortadoğu ayağının Arap dünyası ile olan tek bağı kopmuştur (Şahin, 2011: 136).

Irak'ta reformlar yapmak ve ülkeyi modernize etmek amacıyla gerçekleştirilen 1958 "devrimi", ülkeye on yıllık istikrarsızlık ve askeri diktatörlük getirmiştir (Marr, 2011: 81). 1958'de monarşiyi deviren darbe sonrasında Irak'ta iç güç mücadelesi başlamış ve ülke siyasal ve toplumsal bir istikrarsızlık dönemine girmiştir. 1968'de gerçekleşen Baas darbesi ülkeyi sık sık etkileyen siyasal çalkantılar dizisinin bir yenisi olarak değerlendirilmesine rağmen darbenin iktidara getirdiği grup, otuz beş yıl devam edecek

istikrarlı bir rejim kurmuştur (Cleveland, 2008: 452). Bu anlamda Baas iktidarı iç siyasette görece bir istikrar kazandırmıştır.

1958 darbesinin ardından darbeci grup arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmakla birlikte güç mücadelesi yaşanmaya başlamıştır. Bu süreçte ilk olarak Kasım askeri darbeyi gerçekleştirirken işbirliği yaptığı Albay Arif'i kendisine karşı suikast planı yapmak ve hükümeti devirme çabasında olduğu gerekçesiyle tutuklatmıştır (Marr, 2011: 88). Kasım bu çabanın arkasında Baas'ın olduğu gerekçesiyle partiye karşı sert politikalar izlemeye başlayınca parti yer altına çekilmek zorunda kalmıştır (Torrey, 1969: 460). Kasım, 1959 yılında gerçekleşen başarısız darbe girişiminden milliyetçi Arapları sorumlu tuttuğu için Irak komünistlerinin önünü açarak güçlenmelerine imkan sağlamıştır. Bu ortamda Kasım'ın güvenebileceği tek siyasi grup olarak komünistler kalmıştır (Gibson, 2013: 35). Bu şekilde 1963 yılında gerçekleşen darbeye kadar başka bir grubun devlete egemen olmasını engellemiştir (Mansfield, 2012: 375). İç politikada komünistlerle gelişen ilişkileri dış politikasına da yansımış ve Kasım Sovyetlerle yakınlaşmıştır. Bu süreçte Sovyetlerle silah anlaşması yapan Irak, bu silahları alabilmek için Sovyetlerden kredi almıştır (Walt, 1990: 76). Her ne kadar tarafsızlık politikası izleyeceğini ilan etse de ihtiyaç duyduğu silahları Sovyetlerden sağlaması Irak ve Sovyetler arasında ekonomik ve siyasi bir bağımlılık ilişkisi yaratmıştır (Cleveland, 2008: 365).

Başarısız girişimi sonrasında yer altına çekilen Baas, 8 Şubat 1963'te General Kasım'a karşı düzenlenen darbe ile beraber bu kez ülkede denetimi ele geçirmeyi başarmıştır (Cleveland, 2008: 364). General Kasım'ın öldürüldüğü darbenin sonunca Nasırcı Albay Abdüsselam Arif mareşal rütbesiyle Devrim Konseyi Başkanlığı'na getirilirken başbakanlığa darbenin liderlerinden ve Baas üyesi olan General Hasan el-Bekr getirilmiştir (Polk, 2006: 115). Ancak Irak'ta Baasçıların denetimi uzun sürmemiş ve iktidar içi mücadele dolayısıyla Baas ileri gelenlerinin konumlarının zayıflamasını fırsat bilen Arif kardeşler tarafından 18 Kasım 1963'te düzenlenen bir karşı darbeye Baas'ın tüm yönetim kademelerinden tasfiyesi gerçekleştirilmiştir (Polk, 2006: 116). Kısa süreli Baas iktidarının sona ermesiyle birlikte 1963-68 dönemine Arif kardeşlerin iktidarı damgasını vurmuştur (Arı, 2012a: 451).

Cumhurbaşkanı Abdüsselam Arif, Mart 1966'da bir helikopter kazasında ölünce yerine kardeşi General Abdurrahman Arif geçmiştir (Polk, 2006: 116). Ancak Arif'in iktidarı da

uzun sürmemiş, 17 Temmuz 1968’de Baasçıların yeniden darbe yaparak iktidarı ele geçirmesi sonrasında Hasan el-Bekr hem devlet başkanlığı hem de başbakanlık görevlerini üstelenmiştir (Şahin, 2011: 159; Arı, 2012a: 451). Bu şekilde ülkede Baas iktidarı kurulmuştur. 1968 yılından itibaren Hasan el-Bekr Devlet Başkanı olmasına rağmen yönetimde 1969 yılında el-Bekr’in yardımcılığına getirilen Saddam Hüseyin ön planda yer almaya başlamıştır (Şahin, 2011: 159). Saddam’ın tırmanışı, 1963-1968 arası dönemde aynı zamanda akrabası ve dayısı Talfa’nın yakın dostu olan Hasan el-Bekr ile olan yakınlığının artması sayesinde olmuştur. Bu sayede parti içinde aktif görevlere getirilmeye başlayan Saddam, 1966’da Parti Genel Sekreter Yardımcılığı’na getirilmiştir (Arı, 2012a: 454). 1970’li yıllar boyunca Saddam, Irak’taki hakim ve güçlü adam olarak ortaya çıkmış (Juneau, 2015: 105) ve 2003 yılında ABD’nin Irak’ı işgal etmesine kadar hüküm sürmüştür.

Tüm bu süreç göz önünde bulundurulduğunda, 1958 yılında gerçekleşen darbe ile Irak’ın Batı ile olan bağları kopmuş ve ülke Sovyetler Birliği ile yakınlaşmaya başlamıştır. Kasım yönetiminin Batı ile ilişkilere bakışını göstermesi açısından en önemli hamlesi Irak’ın Bağdat Pakti’nden çekilmesi olmuştur. Bu şekilde Batı kampıyla ilişkisini kesen Irak, Baas’ın yönetime hakim olmasından sonra silah tedariki açısından Sovyetlere dayanması, 1972 yılında Sovyetler ile dostluk anlaşması imzalaması ve yine 1972 yılında Irak Petrol Şirketi’ni millileştirmesi küresel kutuplaşmadaki tercihini göstermiş oluyordu. Böylece yurt içinde sosyalizm, dışarıda ise batı karşıtlığı ve muhafazakar rejimlere karşı devrimci söylemlere dayanan Baas politikası (Bakhash, 2004: 17) kendisini göstermiş oluyordu. İngiliz hakimiyeti altında olan Irak’ın İran ile ilişkileri dostane bir şekilde iken, 1958 darbesi ilişkilerin boyutunu değiştirmiştir. Tüm bu gelişmeler ve özellikle İran’a ve Körfez’e yönelik radikal ve yayılmacı söylemleri darbe sonrasında İran’ın Irak’a bakışında etkili faktörler olmuştur.

4.3. İngiltere’nin Körfez’den Çekilmesi

Uzun bir süre Osmanlı hakimiyetinde olan Doğu Akdeniz ve Körfez bölgesi, jeostratejik açıdan sahip olduğu önem dolayısıyla her dönem önemli gelişmelerin ve rekabetlerin yaşandığı bir coğrafya olmuştur. Osmanlı Devleti’nin askeri ve siyasi açıdan zayıflaması özellikle 19. yüzyılda İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya gibi dönemin önemli devletlerinin bu bölgeye ilgisinin artmasına sebep olmuştur. Hindistan sömürgelerinin

güvenliği ve Hindistan ve Asya ile ulaşım hattının açık kalmasını sağlamak açısından bu coğrafya İngiltere açısından hayati önem taşımıştır. Bu önemi İngiltere'nin diğer büyük güçlerin bölgeye yönelik politikalarını engelleme çabasına girmesine sebep olmuştur (Şenel, 2016: 194). Bu çaba kendisini politik alanda göstermekle birlikte İngiltere Rusların güneye inmesini engellemek için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma çabasında olmuştur. Benzer şekilde Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesiyle birlikte ise Fransa karşısında İngiltere Osmanlı'nın yanında yer almıştır (Şenel, 2016: 195). Almanya'nın bölgeye yönelik politikalarını Berlin-Bağdat Demiryolu projesi ile uygulamaya geçmesi sonrasında İngiltere bu çabaları engelleme girişimlerinde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yenilmesi İngiliz çabalarının başarılı olmasını sağlamıştır (Akyıldız ve Kurşun: 2015: 15-19). Tüm bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere İngiltere'nin temel politikası Hindistan ve Asya yolu üzerindeki bölgede başka bir büyük gücün var olmasını ve/veya hakim olmasını engellemek şeklinde yürütülmüştür. Dolayısıyla İngiltere 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma çabası ile bu hedefe ulaşmak isterken, 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra politika değişikliğine gitmiştir (Şenel, 2016: 187). Berlin Anlaşması ile Osmanlı toprak bütünlüğünün garanti altına alındığı Paris Antlaşmasına hakim olan anlayışın terk edildiği görülmekle birlikte, Batılıların Osmanlı topraklarına yönelik işgal politikaları bu tarihten sonra artmıştır.

Körfez bölgesine yönelik İngiliz ilgisine bakıldığında ise gemilerinin bölgeye yönelik ticari faaliyetlerde bulunması dolayısıyla İngiltere'nin ilk dönem hedefi gemilerinin bölgede sorun ve engellemelerle karşılaşmaması olmuştur. Bu yüzden bölgede İngiltere adına hareket eden Doğu Hindistan Şirketi ile bölgedeki emirlikler arasında ilk temaslar bölgedeki korsanlık faaliyetlerine karşı geliştirilmiştir (Onley, 2005: 31; Long, 1975: 70). Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgedeki varlığı 17. yüzyıla dayanmakla birlikte, İngilizlerin Körfez'e yönelik aktif politikaları Fransızların Mısır'ı işgal etmesinden sonra olmuştur. Fransa'nın bu hamlesini ardından İngiltere 1820'lerde Körfez bölgesindeki şeyhliklerle bazı anlaşmalar yapmıştır (Akyıldız ve Kurşun, 2015: 29; Long, 1975: 69-70). Yani İngilizlerin ticari ve siyasi nüfuz alanı olarak Körfez ile ilgilenmesi, 19. yüzyılın hemen başlarına denk düşmektedir. Fransızların Mısır'ı işgal etmesi İngiltere'nin bölgedeki siyasi ve ekonomik faaliyetlerini artırmasına sebep olmuştur (Akyıldız ve Kurşun, 2015: 23). Dolayısıyla Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesinin yaratmış olduğu tehdit durumuna

bir cevap olarak, İngilizler Körfez’e yönelik ticari ve siyasi ilgilerini yoğunlaştırmıştır (Hurewitz, 1972: 108).

Genel anlamda Doğu Akdeniz ve Arap Yarımadası, özelde ise Körfez bölgesi 19. yüzyıl itibarıyla sadece coğrafik anlamda değil ticari bir merkez haline gelmesiyle de önem arz etmiştir. Böylece Körfez, ticari ve stratejik açıdan sahip olduğu önem sayesinde dönemin emperyalist hedeflere sahip olan devletleri açısından önemli bir bölge haline gelmiştir. Bu durum sonrasında bölgeye yönelik artan ilgi büyük güç rekabetinin buraya taşınmasına sebep olmuştur (Şenel, 2016: 189). İngilizler tarafından “Arap Koridoru” olarak tanımlanan coğrafya Körfez, Kızıl Deniz, Aden Körfezi ve Hint Okyanusu arasındaki bölgeyi kapsamakla birlikte, bu alan İngiltere için hayati önemde olmuştur. Ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bölgede hakimiyeti kaybetmek siyasi hakimiyeti olumsuz etkileyeceği için İngiliz politikası bu bölgede tek hakim güç olmak ve başka bir gücün bölgeye hakim olmasını engellemek şeklinde olmuştur (Şenel, 2016: 194).

İngiltere bölgeye yönelik faaliyetleri sonucunda 19. yüzyılın ortalarına kadar Hindistan yolu üzerindeki Kızıl Deniz ve Körfez bölgesinde kritik noktalara hakim olarak Hint Okyanusu ve çevresindeki en etkili batılı aktör konumuna gelmiştir (Şenel, 2016: 193). Bölgeye yönelik politikası Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak ve bu şekilde diğer büyük devletlerin bölgeye yönelik hedeflerinin önüne geçmek olan İngiltere zamanla bu politikasında değişikliğe gitmiştir. Bunun üzerine bölgesel çıkarlarını korumak için kendisi açısından önemli olan toprakları kendi kontrolüne almaya başlamıştır (Şenel, 2016: 193-6). Bu yöndeki ilk adımı 1839’da Aden’i, kıyılarda güvenliği sağlamak gerekçesi ile işgal etmesi olmuştur (Şenel, 2016: 195). İngiltere’nin bölgeye yönelik faaliyetleri çerçevesinde Aden’e yerleşmesi bölgede nüfuz ve etkinlik alanı kazanmasına sebep olmuştur (Şenel, 2016: 197-8). Asıl büyük adım ise 1882’de Mısır’ın İngiltere tarafından işgal edilmesi olmuştur (Yıldızeli, 2019; Murat, 2013). “Arap Koridoru”nda etkinliğini artıran İngiltere’nin Körfez’deki şeyhliklere ikili anlaşmalar yapması ve bu şeyhliklerin dış işlerinin kontrolünü İngiltere’ye bırakması (Onley, 2005: 30) sonucunda İngiltere Körfez’in batı kıyılarını kontrolü altına almıştır (Şenel, 2016: 196). Bu şekilde 19. yüzyılın sonlarında İngiltere’nin Körfez’deki gücü ve hakimiyeti artmıştır (Bostan, 1999: 313).

1900'lerin başında bölgede petrolün keşfedilmesi İngilizler açısından Körfez'in ticari ve stratejik önemine yeni bir boyut katmıştır. Artık İngiltere için bölgeye yönelik yeni strateji Hindistan ve Asya yolunu açık tutmanın yanı sıra İran petrol kaynaklarını korumak olarak belirlenmiştir. Özellikle İngiliz donanmasının 1912 yılında kömür yerine petrol kullanmaya başlaması İngiltere açısından bölgenin önemini daha da artırmıştır (Cleveland, 2008: 171).

Körfez'in artan stratejik önemiyle birlikte Rusya ve Almanya'nın politikalarını bu bölgeye yöneltmesi İngiliz politika yapımcılarının bölgeyi bu güçlerden korumayı öncelik haline getirmesine sebep olmuştur (Çavuşoğlu, 2018: 47). Almanya'nın Berlin-Bağdat Demiryolu projesi ile etkinliğini Körfez'e yayma çabaları Birinci Dünya Savaşı ile savuşturulurken, Rusya'da Bolşevik Devrimi Rusların bölgeye yönelik çabalarının ertelenmesine sebep olmuştur. İngiltere bu şekilde bölgeye yönelik iki önemli tehditten kurtulurken Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlup olarak ayrılması Osmanlı topraklarında İngiliz etkinliğinin artmasına imkan sağlamıştır. Bu şekilde Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan durum İngiltere'nin bölgedeki kontrolünü en üst düzeye çıkarmasını sağlamıştır (Arı, 1996: 58). 1916 yılında yapılan Sykes-Picot Anlaşması ile Osmanlı'nın Ortadoğu toprakları İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmıştır (Arı, 1996: 79). Savaş sonrası oluşan durum, İngilizlerin rakiplerini ortadan kaldırmakla birlikte, 1916'da Katar'ın İngiliz himaye sistemine eklenmesi İngiltere'nin Körfez'deki üstünlüğünü garantilemesini sağlamıştır (Çavuşoğlu, 2018: 47; Cleveland, 2008: 185). 1920 yılında toplanan San Remo Konferansı'nda alınan kararlar ile Sykes-Picot Anlaşmasının uygulamaya koyulması sonrasında Osmanlı Arap eyaletleri manda yönetimleri olarak İngiliz ve Fransız kontrolüne verilmiştir. İngiltere bu şekilde Basra, Bağdat ve Musul'dan oluşan Irak'ı hakimiyeti altına almıştır (Cleveland, 2008: 185; Arı, 2012a: 83). Katar'ın da İngiliz etkisi altına girmesinin ardından 1920 yılında Irak'ta İngiliz Manda yönetiminin kurulması sonrasında bölgede oluşan İngiliz hakimiyeti Körfez'in İngiliz gölü olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur (Tossini, "The UK in the Persian Gulf – Historical Involvement and Military Presence"; Alvandi, 2012: 338). Bu şekilde bölgeye yönelik olarak yapılan himaye anlaşmaları ve ittifaklar Arap yarımadasında hakimiyetin İngiltere'nin eline geçmesini sağlamıştır (Arı, 2012a: 384).

İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde İngiliz hükümeti, Emirlikleri hava limanları kurmak için havacılık anlaşmaları imzalamaya zorlayarak Körfez'deki hakimiyetini derinleştirmiştir. Britanya'nın Körfez'deki petrol arzını korumak için kara savunmasını güçlendirmek adına 1926'da Bahreyn'de, 1928'de Kuveyt'te askeri üsler ve Sharjah, Abu Dabi, Dubai ve Ras Al Khaimah'da Kraliyet Hava Kuvvetleri için hava üsleri ve yakıt depoları kurulmuştur (Çavuşoğlu, 2018: 50-1). Elizabeth Monroe, iki savaş arası dönemde bölgedeki İngiliz hakimiyetini vurgulamak için "İngiltere'nin Ortadoğu'daki anı" terimini kullanmıştır. Bu şekilde İngiltere bölge ülkeleri üzerindeki kontrolünü sürdürmüş, Irak ve Mısır'da kendisine dost rejimleri iktidara getirmiştir. Sahip olduğu bu kontrol İkinci Dünya Savaşı'ndan bölgesel avantajlarını kaybetmeden çıkmasını sağlamıştır. Fakat savaş İngiltere'yi zayıflatmakla kalmamış savaş sonrası bölgede yaşanan gelişmeler İngiltere'nin sahip olduğu avantajları kaybetmesine sebep olmuştur (Cleveland, 2008: 241). Savaştan zayıflayarak çıkması İngiltere'nin denizasıırı yükümlülüklerini yerine getirmesini zorlaştırmıştır (Cleveland, 2008: 195-6). Soğuk Savaş'ın başlaması ve bölgeye yönelik süper güç politikaları İngiltere'nin pozisyonunu etkileyen bir başka faktör olmuştur. Bu durum kendisini önce Mısır'da göstermiş ve Süveyş krizi sonrasında İngiltere bölgeden çekilmiştir (Cleveland, 2008: 343; Mansfield, 2012: 351). Ardından 1958 yılında Irak'ta meydana gelen darbe İngiltere'nin buradaki birliklerini Ürdün'e taşımasına sebep olmuştur (Mansfield, 2012: 373).

Hindistan merkezli olarak oluşturulan imparatorluk stratejisinin bir parçası olarak görülen Körfez, İngiltere açısından çıkarlarının bulunduğu kritik bir bölge olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden İngiltere bölgesel istikrarın sağlanması ve bölge ülkeleriyle yapmış olduğu anlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmek üzerine bir politika benimsemiştir (Gause, 1985: 249). Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz İmparatorluğu, 1947'de Hindistan'ın bağımsızlığıyla sonuçlanan gerileme dönemine girmiştir (Çavuşoğlu, 2018: 51). 1956 yılında Süveyş'ten, iki yıl sonra Irak darbesinin ardından da bu ülkeden çekilen İngiltere'nin bölgedeki etkinliği azalmaya başlamıştır. Tüm bunlara İngiltere'de İşçi Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra 1966 yılında Aden'den çekileceği açıklaması eklenmiştir (Gause, 1985: 250; Long, 1975: 70). İngiltere'nin Süveyş'ten sonra Aden'den ayrılmasını bölgedeki İngiliz rolünün sona ermesi olarak değerlendirilmiştir (Gause, 1985: 251; Mansfield, 2012: 396).

Ortadoğu'daki siyasi gelişmelere İngiliz iç siyasi gelişmeleri eklenince İngiltere'nin bölgedeki konumu önemli ölçüde zayıflamıştır (Çavuşoğlu, 2018: 70). İngiltere'deki İşçi Partisi hükümeti 1966 yılında Aden askeri üssü dahil olmak üzere Güney Arabistan'dan çıkmaya karar verdiğini duyurduğunda Bahreyn'deki askeri üssünü güçlendireceği düşünülmüştür. Fakat 1968 yılında yaşanan mali kriz sonrasında İngiltere, Arap emirliklerine 1971 yılı itibariyle Körfez'den kesin olarak geri çekileceğini bildirmiştir (Mansfield, 2012: 398-9). İşçi Partisi Hükümeti Başbakanı Harold Wilson, 1968 yılında İngiltere'nin bölgedeki askeri varlığını sürdürmek için artık yılda 12-14 milyon sterlinlik bir maliyeti karşılayamayacağını açıklamıştır (Çavuşoğlu, 2018: 70-1; Alvandi, 2014: 30). Ocak 1968'de İngiltere bölgeden çekileceğini ilan etmiş (Alvandi, 2014: 30), Kasım 1971'de çekilme işlemi tamamlanmıştır. Böylece 1800'lü yılların başında Hindistan ile iletişim ve ulaşım bağına korumak için Körfez bölgesinde kurulmuş olan İngiliz hakimiyeti sona ermiş oluyordu (Gause, 1985: 249). 1971'de ilk bağımsızlık Ağustos'ta Bahreyn'e, ardından Eylül'de Katar'a verilmiştir. Emirlikler, Aralık ayında bağımsızlıklarını almış ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin kuruluşu ilan edilmiştir (Çavuşoğlu, 2018: 74; Long, 1975: 71).

İngiltere, Körfez'de güç dengesini sağlamakla birlikte, en büyük kıyıdaş devletler olan İran ve Suudi Arabistan'ın bölgedeki daha küçük ve zayıf Arap devletlerine hükmetmesine engel olmaktaydı. Bunun yanı sıra İngiltere'nin bölgedeki askeri varlığı büyük güçlerin bölge politikalarını belirlemelerinde etkili olmuştur (Alvandi, 2012: 339). Bu şekilde Körfez bölgesinde istikrarın sağlanmasında önemli bir aktör olan İngiltere'nin bölgeden çekilmesi bölgede yeni sorunlara ve güç mücadelelerine sebep olmuştur. İngiliz çekilmesinin sebep olduğu güç boşluğunun bölgede Sovyet yayılmacılığına alan açmasını ve bölgede istikrarsızlıkların ortaya çıkmasını engellemek için Batılı devletler adına bölgede yeni bir düzen kurulması ihtiyacı doğmuştur (Alvandi, 2012: 339; 2014: 30). Batı adına ortaya çıkan bu gereklilik Şah'ın askeri kapasitesini artırma fırsatı elde etmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla İngiltere'nin bölgeden çekilmesi İran adına bölgede yeni tehdit kaynaklarının ortaya çıkmasına sebep olurken, bölgesel sistemde meydana gelen bu yapısal değişiklikler Nixon yönetiminin politikalarıyla birleştiğinde Şah için fırsat yaratmıştır.

4.4. ABD'nin Körfez Politikası

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin ortaya koyduğu Körfez politikası önemli ölçüde sabit kalmıştır. Amerikan yönetimleri öncelikle petrole erişim ve petrolün güvenli bir şekilde Batı ve Batılı müttefik ülkelere aktarımını sağlamayı ve ABD ve müttefiklerine düşman grup ve düşüncelerin bölgede yayılarak bu kaynaklar üzerinde kontrol sağlamasını önlemeyi temel öncelik olarak belirlemiştir (Sick, 2018: 237). Bu bağlamda 1945-1991 yılları arasında ABD'nin genelde Ortadoğu özelde ise Körfez politikasının önceliği bölgede Batı yanlısı devletlerin varlığını koruması ve Sovyetlerin bölgeye yönelik nüfuz kurma ve/veya yayılma politikalarının engellenmesi şeklinde olmuştur. ABD bunu sağlamak için öncelikle bölgede askeri varlığı bulunan İngiltere'ye güvenmiştir. Özellikle savaş sonrası dönemde, 1971 yılında bölgeden çekilene kadar İngiltere'ye bölgenin savunulması konusunda güvenme ABD'nin Körfez politikasının önemli bir yönünü oluşturmuştur (Edwards, 2014: 22; Alvandi, 2014: 33-34). ABD bölgede Sovyetlere karşı reelpolitik temelli güç dengesi siyaseti izlenmiş ve Soğuk Savaş sırasında özellikle Sovyet tehdidine karşı koymak için kendisine yakın olan rejimleri destekleyerek bölgesel çıkarlarını korumaya çalışmıştır.

1953 yılında İran'da gerçekleşen darbeye oynadığı rol dışında ABD Körfez'de doğrudan rol almamıştır. Süveyş krizi sonrasında ilan edilen Eisenhower Doktrini, ABD'nin bölgesel sorumluluğu İngiltere'ye yükleme siyasetinin bir istisnası olarak ortaya koyulmuş ve ABD "uluslararası komünizm tarafından kontrol edilen ve yönetilen herhangi bir ülkeden aleni silahlı saldırı ve saldırganlığa karşı herhangi bir yardım talep eden devletlerin toprak bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığını güvence altına almak ve korumak için" silahlı kuvvetleri kullanmak dahil gerekli önlemleri alacağını ilan etmiştir. Böylece ABD, bölgede artan Sovyet etkisinin bir işareti olarak algılanan Arap milliyetçiliğinin ve radikal güçlerin büyümesini ve yayılmasını kontrol altına almaya ve azaltmaya çalışmıştır (Khan, 2001). Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesi sonrası Pakt üyeleri ile ikili anlaşmalar imzalayarak güvenlik garantileri veren Amerika'nın politik ilgisi 1960'lı yıllarda Güneydoğu Asya'ya kaymıştır. Kennedy ve özellikle Johnson döneminde Güneydoğu Asya bölgesine yönelik izlenen aktif askeri müdahale Eisenhower döneminde Körfez'e gösterilen ilginin Güneydoğu Asya'ya kaymasına sebep olmuştur (Khan, 2001; Palmer, 1992: 85). Fakat ABD'nin Vietnam'da savaşa dahil olması, İngiltere'nin Süveyş'in doğusundan çekileceğini ilan etmesi, ABD'nin Vietnam

mücadelesi özelinde ilan edilen Nixon Doktrini ile küresel anlamda değişen dış politikası, Irak'ta gerçekleşen darbeden sonra artan Irak-Sovyet yaklaşması ve nihayetinde imzalanan Irak-Sovyet Dostluk ve İşbirliği Anlaşması gibi gelişmeler ABD'nin Körfez'e yönelik politikasında değişim yaşanmasına sebep olmuştur.

14 Temmuz 1958 sabahı Bağdat'ta gerçekleşen askeri darbe, Ortadoğu'daki önemli bir Batı yanlısı rejimin yıkılmasına neden olmuştur. Irak, önemli bir petrol üreticisi ve Bağdat Paketi'nin tek Arap üyesi olarak, İngiliz bölgesel gücünün ve Batı çıkarlarının kalesi olarak görülüyordu (Blackwell, 1999: 3). Bu yüzden bu ülkenin Batı adına kaybı önemli olmuş ve bu durumun önlenmesi için bazı adımlar atılmıştır. Darbe sonrasında Amerika ve İngiltere Lübnan ve Ürdün'e asker çıkartarak (Becker, 2003: 20) bölgedeki devrimci düşüncelerin başka yerlere yayılmasını önleme hedefiyle sınırlı operasyonlarda bulunmuştur (Blackwell, 1999: 4). Bunun dışında İngiliz yönetimi Irak'a karşı askeri bir operasyon düzenleme hedefinde olmasına rağmen, Amerikan yönetimi bu politikayı reddetmiştir (Blackwell, 1999: 4). Yeni hükümetin, uluslararası taahhütleri yerine getirme, petrol akışını sürdürme, yabancıları koruma ve tüm ülkelerle dostane ilişkiler kurma niyetinin güvencesini vermesi ABD'nin bakış açısını etkilemiştir (FRUS/1958-1960/Vol XII/ Doc. 130). Amerikan yönetimi darbe liderlerinin Irak milliyetçileri olduğundan hareketle aceleci bir tepki vermekten kaçınmıştır (Blackwell, 1999: 4). Bu yüzden İngilizlerin askeri müdahale taleplerine karşın Eisenhower yönetimi yeni Irak hükümetinin nasıl davranacağını anlamak için "bekle ve gör" politikası izleme eğiliminde olmuştur (Gibson, 2013: 28). ABD'nin böyle bir politika izlemesinin arkasındaki sebepler; ABD'nin Irak'ı işgal etmesinin işe yarayacağını garantisinin olmaması; böyle bir hamlenin bölgesel bir savaşa sebep olma ihtimali ve ılımlı bir tavır gösteren yeni Irak rejiminin savaş durumunda Sovyetlere yönelme riskinin ortaya çıkabilme olasılığıydı (Gibson, 2013: 29-30). Tüm bunlar göz önünde bulundurularak, ABD'nin yeni rejim üzerinde yapıcı etki uygulama seçeneği mevcutken ve Irak'taki çıkarlarını korumak için gecikmeden yeni rejimi tanıma kararı alınmış ve Eisenhower'ın talimatı ile 30 Temmuz 1958'de Irak diplomatik olarak tanınmıştır (FRUS/1958-1960/Vol XII/ Doc. 131).

Fakat çok geçmeden Amerikan karar alıcıların Irak'a bakışı değişmeye başlamıştır. ABD'nin birincil hedefi komünizmin Irak'a yayılmasının önüne geçmek iken, Irak iç politikasında yaşanan gelişmeler Abdülkerim Kasım'ın Irak Komünist Partisi'ne dayanmasına (FRUS/1958-1960/Vol XII/ Doc. 134) ve Sovyetlerin Irak'ın silah

tedarikçisi durumuna gelmesine sebep olmuştur (Boutz and Williams, 2015: 25). Bağdat Paktı'na katılmasıyla birlikte Irak ile ilişkilerini kesen Sovyetler, darbe sonrasında yeni rejimi hemen tanıdığını açıklamıştır (Boutz and Williams, 2015: 25). Irak yönetiminin Sovyetlerle yakınlaşması ve Irak Komünist Partisi (IKP) ile iş birliğine gitmesi ABD'nin bakışını etkilerken, 24 Mart 1959'da Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekildiğini açıklaması ve Sovyetlerin Irak'ın ekonomik kalkınması için yardım yapacağını duyurması (Boutz and Williams, 2015: 25) Irak-Amerikan ilişkilerine olumsuz etki yapmıştır. Başkan Eisenhower bu gelişmeler üzerine Irak'ın Sovyet uydusu olmasını engellemek için Nasır ile iş birliğine gitmeyi dahi düşünmüştür (Gibson, 2015: 29-30). Bu düşünce ABD'nin müttefikleri İngiltere, İsrail ve İran tarafından sıcak karşılanmamış ve müttefikler arasında görüş ayrılığını oluşmasına sebep olmuştur (Gibson, 2015: 16-17; 30). Bu ortamda komünistlerin Irak'ta yönetimi ele geçirmesini engellemek için Irak'a yönelik askeri müdahale değerlendirmesi yapılmış olmasına rağmen, Irak'ı daha fazla Sovyetlere itmemek için hareketsiz kalınmıştır.

Bu politika 1961 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte bölgesel gelişmeler Irak-Amerikan ilişkilerini etkilemeye devam etmiştir. Kuveyt'in 1961 yılında İngiltere'den bağımsızlığını alması sonrasında Kasım yönetimi Kuveyt üzerinde Irak'ın hak iddialarını dile getirmiştir. İngiltere Irak'ın bu iddialarına tepki vermekle birlikte Kuveyt'in bağımsız bir ülke olduğunu vurgulamıştır (Boutz and Williams, 2015: 26; Louis, 2003: 91). Başkan John F. Kennedy, Irak'ın Kuveyt'i zorla ele geçirme girişiminde bulunması halinde bu girişimi engellemek için gerekirse İngiltere'ye tam siyasi ve lojistik destek vereceğini dile getirmiştir (Boutz and Williams, 2015: 27). Sorun Arap Birliği'nin, 20 Temmuz'da Kuveyt'i bağımsız bir devlet olarak kabul edilmesi sonrasında askeri müdahale olmaksızın çözülmüştür. 12 Ağustos'ta Arap Birliği askeri güçlerinin Kuveyt'teki İngiliz birliklerinin yerini alması için Kuveyt ile anlaşmaya varılması sonrasında İngiltere ülkeden çekilmiştir (Boutz and Williams, 2015: 27). ABD, BM'de yapılan toplantılarda Kuveyt'in bağımsızlığı için yapılan oylamalarda olumlu oy kullandıktan sonra Bağdat yönetimi ülkedeki Amerikan petrol şirketlerinin imtiyazlarını iptal etmiştir. Bu hareket iki ülke ilişkilerini olumsuz etkilemekle birlikte ikili ilişkilere asıl darbe Başkan Kennedy'nin Kuveyt büyükelçisini kabul etmesi ve ABD'nin Kuveyt'e büyükelçi ataması sonrasında gelmiştir. Irak yönetimi Kuveyt ile diplomatik ilişkilerini resmileştirmesinden sonra ABD'nin Irak büyükelçisinden ülkeden ayrılmasını istemiştir.

Bu süreçten sonra Irak-ABD diplomatik ilişkileri en alt seviye olan maslahatgüzar seviyesinde sürmüştür (Boutz and Williams, 2015: 27-28).

Bu durum Irak'ta 1963 yılında gerçekleşen Baas darbesiyle değişmiştir. 8 Şubat'ta gerçekleşen darbe ile Kasım öldürülmüş ve Baas Partisi üyeleri ülke yönetimine hakim olmuştur (Boutz and Williams, 2015: 28; Little, 2010: 69). Komünist yanlısı rejimi devirmesi ABD'nin Baas'a sıcak bakmasına sebep olurken ilişkilerin büyükelçi düzeyine yükseltilmesi ve Strong'un Haziran 1963'te ABD'nin yeni Irak büyükelçisi olarak atanması (Boutz and Williams, 2015: 29) iki ülke ilişkilerine olumlu bir ivme kazandırmıştır. Bu yüzden Şubat 1963'te gerçekleştirilen Baas darbesi Sovyetler Birliği ile Soğuk Savaş yarışında ABD için “net bir kazanç” olarak değerlendirilmiştir. Darbe ile Kasım rejiminin yerini anti-komünist, Arap milliyetçisi bir yönetim almıştır. Bu durumdan memnun olan Kennedy yönetimi, Irak'ı Amerikan politikalarıyla daha uyumlu hale getirmek için askeri, ekonomik ve sosyal yardım sağlayarak Irak ile dostane ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır (Gibson, 2015: 80). Baas iktidarı yaklaşık dokuz ay sürdükten sonra Arif kardeşlerin darbesi ile sona ermiştir (Little, 2010: 70). Bu kısa sürede Irak-ABD ilişkileri ılımlı bir şekilde gelişmiştir (Boutz and Williams, 2015: 29). Vietnam Savaşının etkisiyle Johnson yönetimi Irak'a fazla bir ilgi gösterememiştir. Buna rağmen Irak ile dostane ilişkiler kurma ve Sovyetlerin etkinliklerini yarmalarını engelleme şeklindeki geleneksel Amerikan politikasını uygulamaya çalışmıştır (Gibson, 2015: 84). Fakat 1967 Arap-İsrail Savaşı'nın Irak-ABD ilişkileri üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. Bu dönemde Irak, İsrail'e destek verdiği için ABD ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir (Gibson, 2013: 137). Bu süreçten 1972 ortasına kadar, ABD'nin Bağdat'ta doğrudan bir temsilcisi olmamış; Belçika, Irak'taki ABD temsilcisi olarak hizmet etmiştir (Boutz and Williams, 2015: 30).

1967 Arap-İsrail savaşında yaşanan mağlubiyetin yaratmış olduğu siyasi istikrarsızlık Baas Partisi'ne Temmuz 1968'de iktidarı ele geçirmek için fırsat sağlamıştır. Irak ile ilişkilerin kesilmesinin yanı sıra yeni yönetimin içerde sosyalizm, dışarda Batı karşıtı bir tutum takınmasına bağlı olarak Irak'ı Sovyet yörüngesine sokması ABD'nin nüfuz kaybetmesine sebep olmuştur (Gibson, 2013: 137; Yetiv, 2008: 33). 1963 Baas darbesi Sovyetler karşısında ABD'nin net bir kazancı olarak görülürken, 1968 yılında gerçekleşen darbe ABD açısından olumsuz sonuçlar doğurmuş ve Irak hızla Sovyetlere doğru kaymıştır. Bu ortamda İngiltere'nin Süveyş'in doğusundan çekileceğini açıklaması

Amerikan karar alıcıları hayal kırıklığına uğratmakla birlikte (Alvandi, 2012: 341; Sick, 2018: 328), ABD için bölge politikalarını gözde geçirme zorunluluğu doğmuştur (Gibson, 2015: 103-4). İngiltere'nin çekilme kararının yanı sıra Baas Partisi'nin Temmuz 1968'de iktidara dönüşü, ABD'nin Körfez politikasına önemli yeni zorluklar getirmiştir. Kennedy yönetimi 1963'te Baas Partisi'ni memnuniyetle karşılamış olsa da Johnson yönetimi bunu ABD'nin bölgesel çıkarlarına potansiyel bir meydan okuma olarak değerlendirmiştir. Çünkü Baas, İsrail ve Kürtlere karşı militarist politikalar benimsemiş, askeri ve ekonomik yardım için Sovyetler Birliği'ne yönelmiştir. Bu faaliyetler, Johnson yönetimini Baas Partisi'nin Sovyetlerin Irak'ın egemenliğine müdahale etmesi için bir araç haline geldiği noktasında ikna etmesine rağmen bu durum halefi Richard Nixon'ın uğraşması gereken bir sorun olmuştur (Gibson, 2015: 116).

Bu süreçte İran-Amerika ilişkilerine bakıldığında İran'ın Musaddık darbesi sonrasında Batı ile ilişkilerini yoğunlaştırdığı ve Batı öncülüğündeki bölgesel güvenlik örgütlerine dahil olduğu görülmüştür. Bu bağlamda İran Bağdat Paktı gibi bölgesel oluşumlara katılarak siyasi yollarla toprak bütünlüğünü, bağımsızlığını ve rejimin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Irak'ın 1959 yılında Pakttan ayrılmasında sonra ABD ile ikili anlaşma imzalayarak bu ülkeden bazı silahlar alabilmiştir (Singh, 1976: 500). Bu anlaşmayla ABD İran'ın bağımsızlığını kendi ulusal çıkarları için hayati önemde gördüğünü belirterek İran'a askeri yardım sağlamayı taahhüt etmiştir. Bu garantilere rağmen Şah, Batı'nın Sovyet saldırganlığına karşı savaşa kararlılığı konusundaki endişelere sahip olmuş ve ABD'nin hangi noktada harekete geçeceğini anlamının giderek zorlaştığını düşünmüştür (Pahlavi, 1980: 150). Kennedy döneminde izlenen Amerikan politikası Şah'ın endişelerini haklı çıkarmıştır.

Kennedy yönetimi Soğuk Savaş döneminde Üçüncü Dünya ülkelerinde yönelik Amerikan politikasında değişikliğe gitmiştir. Buna göre Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik kalkınmalarını sağlayarak bu ülkelerde komünist düşüncelerin yayılması engellenebilecektir. Bu yüzden Kennedy yönetimi askeri yardımlardan ziyade ekonomik yardımlar yoluyla Üçüncü Dünya ülkelerine destek sağlama yolunu seçmiştir (Bill, 1988: 131). Bu bakış açısı kendisini İran'da göstermekle birlikte, İran kargaşasının olduğu bir ülke olarak değerlendirilmiş ve bunun üstesinden gelebilmek için ülkede reformlar yapılmasının kaçınılmaz olduğu öne sürülmüştür (Bill, 1988: 132). Kennedy yönetiminin ülkesine bakışı Şah tarafından hoş karşılanmasa da Şah bu süreçte ABD'den askeri ve

ekonomik yardım talebinde bulunmuştur (Bill, 1988: 137-8). ABD'ye yaptığı ziyarette Teymur Bahtiyar yardımların İran'ın güvenliği için önemli olduğuna vurgu yaparak, Sovyetlerin yanı sıra Irak ve Afganistan gibi komşularının İran'ın sahip olduğu uçaklardan daha modern uçaklar aldığını dile getiren mektubu Kennedy'ye vermiş ve Şah'ın destek talebini Başkan'a iletmıştır (Bill, 1988: 138). Bu süreçte Şah, Türkiye ve Pakistan'a yapılan yardımlar üzerinden yaptığı kıyaslama ile İran'ın ABD'den edindiği silahların miktar ve kalite bakımından çok geride olduğunu ileri sürmüş ve destek görmediğini dile getirmiştir (Singh, 1976: 500). Şah, ABD ziyareti sırasında Başkan'dan bizzat askeri yardım talebinde bulunmasına rağmen, Başkan ve danışmanları bunun yerine ekonomik ve sosyal reformlara yönelmesini tavsiye etmiştir (Bill, 1988: 139).

Kennedy'nin suikasta uğramasının ardından göreve gelen Johnson dikkatini Asya'daki gelişmelere vermiştir. Johnson başkanlığında ABD'nin askeri, ekonomik ve siyasi gücünü Güneydoğu Asya'ya aktarması (Palmer, 1992: 85) ve dikkatini bu bölgeye yöneltmesi ABD ve İran arasında özellikle silah konusunda sürtüşmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Şah'ın askeri malzeme temin etmek açısından göstermiş olduğu istek ve ABD ürünü yeni silahlara sahip olma arzusu ABD yönetimi tarafından karşılıksız kalınca Şah, Amerika'da sahip olduğu güçlü gayri resmi kanalları Johnson yönetimine baskı yapmak için kullanmaya başlamıştır (Bill, 1988: 170). Kermit Roosevelt ile Tahran'da yaptığı görüşmede Şah, ABD'nin taleplerini görmezden geldiğini ve silahların fiyatlandırılması konusunda ayrımcılığa uğradığını ileri sürerek kızgınlığın dile getirmiştir. Şah, kendisine bir "okul çocuğu" gibi davranılmasından yorulduğunu belirtmiş ve İran-Amerikan ilişkilerinin sonunun çok yakın olduğu şeklinde blöf yaparak Johnson yönetimine taleplerini karşılatmak için baskı yapmıştır (Bill, 1988: 170).

Şah'ın destek sağlamak için çabaladığı bu süreçte ortaya çıkan bazı gelişmeler Johnson yönetiminin bölge politikasını gözden geçirmesine sebep olmuştur. Öncelikle İngiltere'nin 1968 yılında Süveyş'in doğusundan çekileceğini ilan etmesi ABD açısından bölge politikasında değişim yaşanmasını gerekli kılmıştır. Bunun yanı sıra 1968 yılı itibarıyla Sovyetlerin Hint Okyanusu'nda artan faaliyetleri ve Irak ile geliştirdiği ilişkilere bağlı olarak Körfez'e yönelik eylemleri ABD yönetimi için dikkat çekici olmuştur. İngiliz çekilmesinin yaratacağı güç boşluğunun nasıl doldurulacağı önemli bir soru olarak Amerikan yönetiminin karşısına çıkmış ve bu durum İran'ın taleplerine olan bakışı etkilemiştir (Palmer, 1992: 86). Bunların yanı sıra İran'ın, ABD'nin Vietnam politikasını

destekleyen Üçüncü Dünya ülkelerinden birisi olması Johnson'un İran'a bakışını etkileyen bir başka faktör olmuştur (Bill, 1988: 177). Vietnam'da girdiği askeri operasyonun getirmiş olduğu yük ve Amerikan halkının savaşa yönelik tepkisi ABD yönetimini zor durumda bırakmıştır. Bu ortamda Şah, İngiliz çekilmesi sonrası oluşacak güç boşluğunu doldurmak için Amerikan yönetimine yardımcı olmaya istekli olduğunu bildirmiş ve ABD'nin bölgeye asker göndermesine gerek kalmadan Körfez'deki Batı çıkarlarını koruyup bölgesel istikrarı sağlayacağını garanti etmiştir (Bill, 1988: 177). Bu gelişmelere bağlı olarak sonunda Johnson yönetimi Şah'ın taleplerini olumlu bakmaya başlamıştır. Bakış açısının değişmesi neticesinde Amerikan dış politika yapıcıları, Şah'ın artan askeri yardım taleplerini karşılamaya karar vermiştir (Bill, 1988: 172). Böylece 1968 yılında ABD'ye gerçekleştirdiği ziyareti sırasında Şah'a, yönetimine yönelik tam Amerikan desteği ve askeri malzeme sözü verilmiştir (Bill, 1988: 174).

Nixon yönetimi göreve başladığında küresel politikalarını gözden geçirme kararı almış ve önce Guam'da yaptığı konuşmada yeni stratejisini ilan ederken bu strateji Nixon Doktrini olarak uygulanma fırsatı bulmuştur. Asya'ya düzenlediği gezi sırasında Guam'da 25 Temmuz 1969'da yapmış olduğu konuşmada Nixon, "ABD'nin müttefiklerine verdiği taahhütleri yerine getireceğini ancak Vietnam'daki gibi çatışmalara sürüklenmelerini sağlayacak politikalardan kaçınacaklarını" açıklamıştır. Bu açıklamaya dayanan Nixon Doktrini ile artık bölgesel çatışmalarda doğrudan Amerikan askerlerini kullanmak yerine, Üçüncü Dünya'daki müttefiklerine yardımlar sağlamak şeklinde bir politika izleneceği ortaya koyulmuştur (Alvandi, 2014: 37; Sick, 2018: 238).

Nixon göreve başladığında Vietnam savaşının ABD üzerindeki etkileri küresel anlamda bir politika değişimini gerekli kılmıştır. ABD'nin ortaya koyduğu bu küresel yönelim kendisini Körfez'de göstermiştir. Küresel ölçekteki Amerikan çıkarlarını korumanın aracı olarak bölgesel devletlerle güvenlik işbirliğine güvenmek şeklinde şekillenen yeni politika vizyonu ABD'nin Körfez'de aktif bir rol almasının önüne geçmiştir (Brannon, 1994: 4). Nixon Doktrini ABD'nin Üçüncü Dünya'ya müdahalesini sınırlamanın bir yöntemi olarak ortaya koyulmuş ve Körfez bölgesi bu politikanın uygulanmasında istisna olarak görülmemiştir. Süper güçler arasındaki detant dönemi, Çin ile geliştirilen angajman ve Vietnam'daki savaş durumu Nixon ve Kissinger'ın Körfez bölgesindeki karmaşık siyasete yönelik düşüncelerini etkilemiştir. Bu ikilinin önüne çıkan soru İran'ın İngiltere bölgeden çekildikten sonra bölgede istikrar sağlayıp sağlayamayacağı olmuştur

(Alvandi, 2014: 39). Bu noktada Şah, 1969-1972 yılları arasında İran'ın bu rolü üstlenebileceği ve oluşacak güç boşluğunu doldurabileceği konusunda Nixon'ı ikna etmek için çabalamıştır. Şah, Nixon Doktrini'nin ortaya koyduğu stratejik dili etkili bir biçimde kullanarak, bölgede istikrarın ve Amerikan çıkarlarının korunması için doğrudan ABD askeri müdahalesine ihtiyaç olmayacağı; İran'a gerekli silahların sağlanmasıyla ülkesinin bu rolü üstlenebileceğini ileri sürmüştür (Alvandi, 2014: 39). Bölgede önemli çıkarları olan ve doğrudan askeri müdahaleye girişmemek şeklindeki politikasına bağlı olarak bölgeye güç yansıtma kapasitesi sınırlanan ABD, Şah'ın göstermiş olduğu isteklilik sonucu İran ile ittifak yapmayı tercih etmiştir (Brannon, 1994: 4). Ayrıca Irak yönetimi Shattül-Arap üzerinde tam egemenlik iddia ettiğinde Şah'ın buna karşı çıkarak 1937 anlaşmasını yürürlükten kaldırması (Reisinezhad, 2019: 147) ve Irak'ın tehdidine karşılık bir test vakası uygulayarak Irak'ın İran'a karşı saldırıya geçemeyeceğinin kanıtlanması İran'ın doğrudan bir Amerikan askeri müdahalesi olmaksızın bölgesel bir krizde Irak'a karşı kazandığı zafer, İran'ın Nixon Doktrini bağlamında oynayabileceği rolün habercisi olmuştur (Alvandi, 2014: 46).

Nixon yönetimi, 1969'da göreve başladığında ABD'nin Körfez politikasını kapsamlı bir şekilde gözden geçirmiştir. Küresel Amerikan çıkarlarını korumanın bir aracı olarak bölgesel devletlerle güvenlik işbirliğini geliştirmek ve bölgesel güçlere güvenmek şeklindeki politikanın Körfez'e yansıması "Çifte Sütun" stratejisi olmuştur (Mammadov, 2018). Bu strateji ile ABD, İran ve Suudi Arabistan'ı Körfez'in iki yakasının kilit devletleri olarak değerlendirmiş ve Çifte Sütun stratejisinin uygulanmasında bu iki ülkeye güvenmiştir (Sick, 2018: 238; Brannon, 1994: 4). Her ne kadar strateji iki sütuna dayandırılmış olsa da, İran'ın büyüklüğü, askeri kapasitesi, Sovyetler Birliği ile Körfez arasında sahip olduğu coğrafi konumu ve Şah'ın açıkça ABD ile güvenlik konularında işbirliği yapma konusunda göstermiş olduğu isteklilik İran'ın iki sütun arasından öncelikli bir konum kazanmasına sebep olmuştur (Sick, 2018: 238). Oluşturulan iki ayaklı stratejinin özü İran'ın üstünlüğüne dayanmakla birlikte, Arapları Batı'dan uzaklaştırmamak ve Arap hassasiyetlerini gidermek için söylem bazında Suudi-İran işbirliği şeklinde ortaya koyulmuştur. Öyle ki Yakın Doğu İşlerinden Sorumlu Dışişleri Bakan Yardımcısı Harold Saunders Nixon'ın Körfez politikasının tek ayağının İran olduğunu ve Suudi ayağının bazı bölgesel siyasi nedenlerle oluşturulduğunu dile getirmiştir (Alvandi, 2014: 49-50).

1970 ve 1972 yılları arasında İran ve Körfez, Nixon ve Kissinger'ın zihninde büyük ölçüde eş anlamlı hale gelmiştir (Alvandi, 2014: 47). 1970'li yıllarda Amerikan yönetiminde artık Körfez'deki Sovyet etkisini sınırlamak için yalnızca İran'a güvenilebileceği konusunda bir fikir birliği ortaya çıkmıştır (Alvandi, 2014: 49). Kissinger ihtiyatlı bir şekilde Şah'ın yanında yer almış ve Başkan'ın onayı ile Müsteşar Richardson'a Şah'a, ABD'nin 1968 yabancı askeri satış taahhüdünü uzatmaya istekli olacağını bildirmesi için yetki vermiştir. Richardson Şah'a "İran'ın Körfez'deki özgür dünya çıkarlarının savunulmasına yapabileceği benzersiz katkıyı tam anlamıyla takdir ediyoruz" diyerek yönetimin kararını Şah'a bildirilmiştir. Böylece Şah'ın 1969'da yapmış olduğu Amerika ziyaretlerinde sağlamayı başaramadığı özel ilişki sadece bir yıl sonra gerçekleşmiştir (Alvandi, 2014: 49). Bu şekilde Amerikan yönetiminde Şah'a karşı bir tutum değişikliği kendisini göstermiştir. Bu adımların ardından Nixon Doktrini kapsamında ABD'nin İran'ın bölgesel önceliği politikası, Nixon'ın Mayıs 1972'de Tahran'a yaptığı ziyarette onaylanmıştır. Nixon ve Brejnev arasındaki Moskova Zirvesi'nden sonra Başkan'ın İran'a yaptığı ziyaret Nixon'ın Şah'a yüklediği anlamı göstermesi açısından önemli olmuştur (Alvandi, 2014: 62). Nixon ve Kissinger'ın Şah ile yaptıkları özel görüşmelerde İran'a yüklenen misyon ortaya koyulmuştur. Başkan Şah'a "Koru beni" diyerek İran'ın nükleer silahlar dışındaki talep edeceği tüm silahları sağlamayı kabul ettiğini Şah'a bildirmiştir (Alvandi, 2014: 63; Bakhash, 2004: 18). 1972'de Başkan Nixon ve Şah arasında yapılan anlaşma iki ülke arasındaki ilişki iklimini değiştirmiştir. İran, petrol piyasasında büyük bir güç olmanın eşiğindedi ve artık ABD'nin modern silah cephaneliğine sınırsız olarak erişebilme hakkı elde etmiştir (Sick, 2018: 239). Şah Körfez bölgesindeki Batı çıkarlarının korunmasında kilit bir rol oynamayı kabul etmiş, bu durum İran'ı Körfez'de bariz üstün güç konumuna getirmiştir. Bu kazançların ardından Şah, Alam'a "Nixon bana istediğim her şeyi verdi" diyerek övünmüştür (Alvandi, 2014: 63).

4.5. Karar Alıcı ve Tehdit Algısı

Devletler adına karar alanların algıları politikaların belirlenmesinde etkili olmaktadır. Bu algılar geçmiş dönemde yaşananlar ekseninde şekillenmekle birlikte, karar alıcının doğrudan şahit olduğu gelişmeler liderin diğer aktöre bakışını ve algılarını etkilemektedir.

Dost-düşman şeklindeki ayrım dikkate alındığında bu tür bir ilişki biçiminin geliştirilmesinde taraflar arasındaki ilişkinin istikrarı önem taşımaktadır. Dostluk şeklinde tanımlanan ilişki biçimi ittifak formuna geçebilmekle birlikte bu tarz bir ilişki biçiminin sürekliliği her zaman sağlanamamaktadır. Düşmanlık-dostluk imajının önemli bir alt boyutu, ilişkinin istikrarı ve güvenliğidir. Ülkelerin hükümetleri veya yönetimleri değiştikçe yeni ilişki biçimleri geliştirebilmekte ve dost-düşman algısı değişmektedir (Boulding, 1959: 124-125). Bu bağlamda Irak'ta gerçekleşen 1958 darbesi Şah'ın Irak'a bakışını değiştirmiş ve İran-Irak ilişkilerini etkilemiştir. Şah, Irak ile ilişkilerine yönelik yaptığı değerlendirmede Irak Kralı ile ilişkilerinin iyi olduğunu belirtmiştir (Pahlavi, 1980: 90). Fakat Kasım yönetiminden 1968 yılında ülkeye hakim olan Baas rejimine kadar Irak'ta hakim olan yönetimlerin politikaları Şah'ın Irak'a karşı sahip olduğu imajı değiştirmiştir. Şah artık Irak'tan ülkesinin toprak bütünlüğüne ve Pehlevi hanedanına yani rejimine karşı tehdit algılamaya başlamıştır. Böylece Irak'ın İran'daki imajı dosttan düşmana dönüşmüştür.

Bazı yapısal faktörler iki ülkenin geçmişte aralarında yaşadıkları sorunların üstünü örtmelerine ve açıkça karşı karşıya gelmemelerine sebep olmuştur. Öncelikle iki ülkenin yönetim yapısının monarşi olması ve bölgedeki devletlerin ilişkilerinin büyük ölçüde liderlerin kişisel ilişkilerine bağlı olduğu (Ramazani, 1976: 176) göz önünde bulundurulduğunda İran-Irak ilişkilerinin istikrarlı olması açıklanabilmektedir. Bunun yanında iki ülkenin Körfez bölgesinde hakimiyet kurmaya yönelik politika izlemek için yeterli kapasiteye sahip olmaması bu iki ülkenin karşı karşıya gelmesini engellemiştir (Bakhash, 2004: 11). Son olarak bölgedeki İngiliz hakimiyeti bölge devletlerinin Körfez'e yönelik hırslarının kontrol altına alınmasını sağlamıştır. Böylece bölgedeki hiçbir ülke diğer ülkelere yönelik yayılmacı bir harekette bulunmazken, İran ve Irak aralarındaki çatışma konularını ertelemiştir. Yani İngiliz askeri ve siyasi varlığı taraflar üzerinde baskı kurmakla birlikte Irak'taki İngiliz yanlısı yönetim sayesinde iki ülkenin Batı yanlısı politikalar izlemesi işbirliği yapmalarını sağlamıştır. Fakat 1958 darbesi bu Batı yanlısı rejimi ortadan kaldırmış ve bölgede Batı öncülüğünde ve himayesinde oluşan bölgesel işbirliğinin yıkılmasına sebep olmuştur (Singh, 1976: 491). Darbe, tarafların birbirlerine karşı olan bakışın ve sahip oldukları imaja bağlı olarak algıların değişmesine sebep olmuştur.

Irak'ın bağımsızlığından 1958 yılındaki darbeye kadar geçen sürede iki ülke ilişkileri işbirliği temelinde yürütülmüştür. İngiliz etkisi altındaki Irak, Batı yanlısı bir politika izlerken 1937 yılında Sadabat ve 1955 Bağdat Paktlarında İran ile aynı ittifak yapısı içinde yer almıştır. Ortak güvenlik sorunları iki devletin bir araya gelmesinde önemli bir faktör olmuştur. Darbe sonrasında ise iki ülke arasındaki işbirliği sona ermekle birlikte Şhattül-Arap gibi dondurulmuş sınır sorunlarının yanı sıra çatışan bölgesel hedefler, iki ülkede farklı rejimlerin hakim olması ve farklı dış politika yönelimlerinde bulunmaları ve süper güçlerle kurulan ittifak ilişkileri taraflar arasındaki sorunların merkezinde yer almıştır (Bakhash, 2004: 11).

Bu bağlamda 1958 yılında Irak'ta gerçekleşen darbe ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler değişmeye başlamıştır. Darbe ile birlikte iki ülke arasındaki çatışma konuları gün yüzüne çıkmış ve taraflar arasındaki çatışmaya ideolojik bir boyut eklenmiştir. Darbe, Irak'ta devrim söylemlerine sahip, milliyetçi ve pan-Arap politikalar izleme hedefinde olan, yeni bölgesel hedefleri ve dış politikasında yaşanan değişim ile Batı karşıtı ve Sovyet yanlısı yönelimi sebebiyle İran yönetiminin karakteri ve dış politika hedefleriyle çelişen bir yönetimi iktidara getirmiştir. İki ülke arasındaki rejim farkı unsuru, rakip bölgesel hedefler ve dış politika yönelimleri ve büyük güçlerle olan ilişkilere bağlı olarak rekabet 1968 yılında Baas'ın Irak'ta kontrolü ele geçirmesiyle daha da artmıştır. Irak devrimi, Bağdat'ta söylemleri, öz algısı, bölgesel rolü ve dış politika yönelimi Tahran rejiminin yönelimlerine zıt olan yeni bir rejimi iktidara getirmiştir (Bakhash, 2004: 12). Bu şekilde darbe sonrasında iki ülke rejimlerinin farklı türlere dönüşmesi Şah'ın Irak'a bakışını ve Irak'ı tehdit kaynağı olarak görmesine sebep olmuştur.

Şah'ın yeni Irak yönetimine yönelik imajını etkileyen ilk faktör yeni rejimin darbe ile iktidara gelmesi olmuştur. Darbenin gerçekleştiği gün Bağdat Paktı toplantısı için Türkiye'de bulunan Şah burada diğer üyelerle birlikte hanedan üyeleri ve Başbakan Nuri Said'in katledilmesini kınamıştır. Tahran'da döndüğünde görüşme yaptığı Amerikan elçisi Şah'ın darbeden dolayı bunalıma girdiğini ve korktuğunu bildirmiştir. Bu yüzden Şah, saray çevresinde fazladan güvenlik önlemleri almış ve tanklar saray bahçesine getirilerek saray muhafızları güçlendirilmiştir (Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79"). Bu şekilde Irak'taki darbeden etkilenerek kendisine karşı gerçekleşecek olası bir girişime karşı kendisini korumaya çalışmıştır. Şah'ın bu tedirginliği yersiz değildi çünkü CIA, İran'da Irak'ta gerçekleşen tarzda bir darbe olasılığının görmezden gelinemeyeceğini

bildirmiştir. Ayrıca SAVAK Tudeh Partisi'nin Sovyetler Birliği ile işbirliğinde bulunarak İran'da bir darbe için fırsatları araştırdığına dair Şah'ı endişelendirecek raporlar vermiştir (Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79"). Şah'ın yönetimine yönelik Irak'tan algıladığı tehdit darbe sonrası süreçte devam etmiştir. Irak'ın 1961 yılında İran istihbarat servisi SAVAK'ın eski başkanı General Teymur Bahtiyar'a sığınma sağlaması Şah'ın kendisine karşı Irak tarzı bir darbe gerçekleştirmek için İran muhalefetine imkan sağlandığını düşünmesine sebep olmuştur (Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79"). Bunun yanı sıra Irak, Şah tarafından sürgüne gönderilen Humeyni'ye ev sahipliği yapmıştır. Humeyni, 1960 ve 1970li yıllarda batıcılık ve Şah karşıtlığı ile ön plana çıkmıştır. Şah rejiminin Batılı ülkelerle geliştirdiği yakın ilişki biçimi ve Beyaz Devrim olarak adlandırılan reform hareketleri Humeyni öncülüğünde Şah karşıtı toplumsal muhalefetin artmasına sebep olmuştur. Humeyni, 1963 yılında Şah tarafından sürgüne gönderilmiş ve 1978 yılına kadar Necef'te yaşamıştır (Üçağaç vd, 2022: 338). Irak'ın Şah karşıtı propaganda yapmasının yanı sıra (Alvandi, 2014: 56; Üçağaç vd, 2022: 339) bu şekilde Şah muhaliflerine ev sahipliği yapması Şah'ın rejimine yönelik tehdit algılamasına sebep olmuştur. Genel anlamda Ortadoğu'da devrimci ve monarşi karşıtı darbelerin artması Şah'ın dikkatini Irak üzerine yoğunlaştırmasına sebep olmuştur. 1952 yılında Mısır'da Kral Faruk'a karşı gerçekleştirilen darbe, Musaddık döneminde tahtını kaybetme konusunda yaşadığı tehlike gibi tarihsel gelişmelere Irak'ta gerçekleşen darbe ve hanedan üyelerinin öldürülmesi eklenince, Şah monarşi karşıtı hareketlerden rejimine karşı tehlike hissetmeye başlamıştır. Ayrıca Suudi Arabistan'da monarşiyi devirerek Nasırcı bir rejim kurma amacıyla gerçekleşen başarısız darbe girişimi ve Libya'daki monarşi karşıtı darbe bölgede bu tarz hareketlerin arttığını göstermiştir (Alvandi, 2014: 54). Irak'taki yeni rejimin "devrimci" karakteri ve buna bağlı olarak İran açısından rahatsız edici biçimde radikal söylemlere sahip olması Şah'ın Irak'a yönelik imajının şekillenmesinde etkili olmuş ve darbe sonrası Irak, Tahran açısından tehdit kaynağı olarak değerlendirilmiştir (Bakhash, 2004: 15). Darbe sonrasında radikal ve monarşi karşıtı düşüncelerin İran sınırına dayanması Şah'ın, Arap radikalizminin rejimine ve Körfez'e tehlike getireceğinden korkmasına sebep olmuştur (Fain, 2008: 176).

Darbe sonrasında Irak yönetimine hakim olan aşırı milliyetçi söylemler iki ülke arasında geçmişte dondurulmuş olan sınır ve toprak anlaşmazlıklarının canlanmasına sebep olmuştur (Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79"). Bu bağlamda dikkat çeken ilk konu

Shattül-Arap su yoluna yönelik Irak'ın değişen tutumu olmuştur. Baas rejiminin Shattül-Arap'ı Irak toprağı olarak ilan etmesi önemli bir gerilim kaynağı olarak ortaya çıkmıştır. İran'ın petrol zengini Kuzistan vilayetindeki Khorramshahr ve Abadan limanlarını ve Irak'ın Basra limanını Körfez'e bağlayan tek erişim yolu olduğu için iki devlet açısından kritik önem taşımıştır (Smolansky and Smolansky, 1991: 160). 1937 yılında yapılan anlaşma ile su yolu üzerinde iki devletin sınırları belirlenmekle birlikte İngiliz gözetiminde imzalanan anlaşma Shattül-Arap üzerinde Irak'ın egemen olmasına imkan sağlamıştır (Singh, 1976: 490; Arı, 1996: 180; Reisinezhad, 2019: 146; Smolansky with Smolansky, 1991: 160). 1958 yılında İngiltere'nin Irak'taki etkisini kaybetmesi İran-Irak arasında kara sınırları yanı sıra Shattül-Arap üzerinde de sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur (Singh, 1976: 490).

Şhattül-Arap İran için daha kritik öneme sahiptir çünkü hem petrol kaynaklarının yoğun olduğu Kuzistan bölgesi su yoluna komşudur hem de burada üretilen petrolün dünya pazarlarına açılmasının tek yolu buradan harekete geçen tankerlerin Shattül-Arap boyunca ilerledikten sonra Körfez'e, oradan da dünyaya açılmasıdır. İran petrolünü Akdeniz'e taşıyacak boru hatları olmadığı için petrolün dünya pazarlarına ulaşması için tek çıkış noktası Körfez'dir (Nuri, 1986: 69-76). Bu yüzden Shattül-Arap, Körfez ve Hürmüz Boğazı'nda dost devletlerin varlığı İran açısından son derece önemlidir. Şah, İran'ın ekonomik ve askeri kalkınmasını petrol gelirlerine dayandırdığı için Irak'ın Shattül-Arap, Kuzistan ve Körfeze yönelik politikalarını dikkatle takip etmiştir. Körfez'de İran ile işbirliği içinde olan Batı yanlısı rejimlerin varlığı özellikle Soğuk Savaş döneminde İran ve Şah için kritik olmuştur. Bu yüzden Irak'ta gerçekleşen darbe Şah'ın dikkatini Irak'a yöneltmesine sebep olmuştur. Darbe sonrasında Irak'ta hakim olan yönetimlerin radikal ve Arap milliyetçisi söylemlerinin yanı sıra Shattül-Arap'a yönelik söylemleri ve attığı adımlar İran ve Irak'ın karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. Irak'ta yönetimi ele geçiren Baas Partisi, Shatt-ül Arap üzerinde Irak'ın egemen olduğunu ileri sürmüştü (Arı, 1996: 108) ve İran Büyükelçisini Bağdat'a çağırarak Irak Dışişleri Bakanlığı Irak'ın Shattül-Arap'ı kendi topraklarının bir parçası olarak gördüğünü bildirmiştir. İran'ın bu açıklamaya tepkisi, 1969 yılında Senato'nun aldığı kararla 1937 Anlaşmasının feshedildiğini ve artık geçersiz olduğunun ilan edilmesi olmuştur (Smolansky with Smolansky, 1991: 161). İran, iki tarafın karasularını ayıran sınırın talveg ilkesine göre değerlendirilerek bu hattın sınır olarak geçerli olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Irak'ın İran

Büyükelçisine 15 Nisan'da yaptığı uyarı, İran egemenliğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilmiştir (Sirriyeh, 1985: 385-6). Bu süreçte Şah'ın emri ile yapılan test vakasında Irak'ın İran gemisi Abu Sina'ya herhangi bir müdahalede bulunmaması iki ülke arasındaki krizi sona erdirmiştir (Sirriyeh, 1985: 386). İran'ın askeri üstünlüğü karşısında Irak hareketsiz kalmış ve geri adım atmıştır (Alvandi, 2014: 46). Bu kriz, Şah'ın İran'ın Körfez'deki çıkarlarını herhangi bir bölgesel rakibe karşı savunma kararlılığını göstermiştir (Alvandi, 2012: 352).

1968 yılında Baas Parti'sinin iktidarı ele geçirmesi İran-İrak ilişkilerine farklı bir boyut kazandırmıştır. Pan-Arap söylemler ile İran'ın toprak bütünlüğü ve rejimine yönelik tehditler darbe sonrası cumhuriyetçi Irak'ta yaygın olarak kullanılan araçlar haline gelmiştir (Bakhash, 2004: 17). Yeni yönetimin Irak milliyetçisi ve pan-Arap politik söylemlere sahip olması ve Körfez'e ve Kuzistan'a yönelik Arap milliyetçiliği üzerinden geliştirdiği söylemler İran toprak bütünlüğü ve monarşinin istikrarı için tehlikeli görülmüştür (Bakhash, 2004: 17; Juneau, 2015: 105). Irak yönetimi, ülkenin mevcut sınırlarının gayri meşru olduğunu ve hem Kuveyt hem de İran'ın etnik olarak Arap olan Kuzistan vilayetini kapsamaması gerektiği şeklinde iddialarda bulunmuştur (Edwards, 2014: 39; Alvandi, 2014: 36). Shattül-Arap nehrinin kenarında İran'ın petrol zengini eyaleti olan Kuzistan Arap azınlığın yaşadığı bir bölgedir. Petrol kaynaklarının burada olması İran için Kuzistan'ı çok değerli kılarken, özellikle Baas rejimi tarafından bölgeye yönelik olarak bölgenin işgal altında olan bir Arap coğrafyası olduğu şeklindeki söylemler (Bakhash, 2004: 22-3; Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79") ortaya koyulmuştur. Bu söylemlerin yanı sıra Irak'ın Kuzistan'ın özgürlüğü için kurulan "Arabistan Kurtuluş Cephesine" destek sağlaması Şah açısından tehdit edici olmuştur (Smolansky with Smolansky, 1991: 161).

Irak'ın pan-Arap söylemlerinin bir diğer yansıması ise resmi olarak aldığı kararla Körfez'i Arap Körfezi olarak adlandırması olmuştur (Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79"). Bu şekilde Körfez'e en uzun kıyı şeridinde sahip İran'ın bölgedeki varlığı görmezden gelinmiştir. Irak kabinesinin almış olduğu bu karar iki ülke ilişkilerinin gerilmesine sebep olmuştur (Bakhash, 2004: 16; Edwards, 2014: 48). Körfezde milliyetçi bir duruş gösteren Irak yönetimi özellikle İngiltere'nin bölgeden çekileceğini açıklamasının ardından Batı adına bölgede güç boşluğu oluşacağı söylemlerine karşı çıkmıştır. İngiltere'nin bölgeden çekilmesiyle bağımsız olan Arap şeyhliklerinin bir araya gelerek Arap federasyonu

kurması fikri Irak tarafından desteklenmiştir. Bu şekilde Araplar arasında birlik kurulması ve Körfez'in Arap tarafının bir araya getirilmesini hedefleyen Irak, Arapların liderliğini üstlenmeyi amaçlanmıştır (Smolansky with Smolansky, 1991: 145-146). İran ise bu tarz birliklerin kendisine karşı tehdit oluşturabileceğini düşünmüştür. Bu bağlamda Şah, Körfez'deki Arap monarşileri ile ilişkilerini yumuşatma çabasına girişmiştir (Üçağaç vd, 2022: 334).

Bunun yanı sıra Irak'ın bölgedeki ülkelerde ortaya çıkan yıkıcı faaliyetlere destek vermesi İran açısından tehdit olarak algılanmıştır. Irak, Mısır'ın güçlü olduğu dönemde üstlenmiş olduğu "bölgede devrim ihraç etme" şeklindeki rolünü kendi üzerine alma çabasına girişmiş ve birçok yıkıcı hareketi desteklemiştir. İran, Kuzistan, Belucistan ve Körfez bölgesini hedef alan bu yıkıcı ve terörist eylemleri ve Irak'ın sağladığı desteği özel bir dikkat ve korkuyla takip etmiştir (Nuri, 1986: 81). Bağdat, çok etnikli İran'da Şah'a karşı muhalefeti kışkırtmaya çalışarak etnik nüfusu harekete geçirmeyi hedeflemiştir (Milani, "The Pahlavi Period, 1921-79"). Irak'ın bu bağlamda Belucilere yapmış olduğu destek Şubat 1973'te Pakistan polisinin Irak'ın İslamabat büyükelçiliğine düzenlediği baskında ele geçirilen mühimmatla kanıtlanmıştır. Askeri malzemeler diplomatik bagaj olarak kaçırılmış ve Belucistan ayrılıkçı hareketine destek için getirilmiştir (Bakhash, 2004: 19).

Darbe ülkede sadece rejimin değişmesine sebep olmakla kalmamış, Irak'ın Batı yanlısı dış politikasının yön değiştirmesine de sebep olmuştur. Bağdat'taki Batı yanlısı monarşi devirdiğinde, Nikita Kruşçev liderliğindeki Kremlin, kurulan yeni cumhuriyete büyük bir ilgi göstermiştir (Smolansky and Smolansky, 1991: 13). Kruşçev, süper güç rekabetini Üçüncü Dünya'ya kadar genişletmiş ve Sovyet yardımı isteyen Batı karşıtı herhangi bir ülkeye askeri, ekonomik ve teknik destek sunmaya hazır bir pozisyon almıştır (Smolansky and Smolansky, 1991: 14). Darbe sonrasında Irak'ta ortaya çıkan yeni koşullar Sovyetlere bu politikayı uygulama fırsatı vermiştir. General Kasım'ın iç güç mücadelesinde komünistlere dayanması ve Irak'ın Sovyetler ile anlaşma imzalaması gibi faktörler, her ne kadar tarafsız bir politika izleyeceğini ilan etse de, Irak'ın Sovyet eğilimli bir politika izleyeceğini göstermiştir. Darbe sonrası Irak yönetiminin göstermiş olduğu bu yönelimin bir sonucu olarak Şah, Irak'tan tehdit algılamaya başlamış ve İran bu yeni gerçekliğe uygun stratejiler izlemeye başlamıştır (Üçağaç vd, 2022: 333).

Uluslararası sistemin liderleri arasında yaşanan detant dönemi ve ABD'nin bölgeye doğrudan müdahale konusunda gösterdiği isteksizlik bağlamında Bağdat'ta artan Rus etkinliği Şah tarafından İran'a yönelik büyüyen bir tehdit olarak değerlendirilmiştir (Reisinezhad, 2019: 157). Dolayısıyla Şah açısından Irak darbesinin yaratmış olduğu önemli bir tehdit kaynağı Irak'ın Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmesi olmuştur. Bu ilişki Irak'ın askeri kapasitesini artırmasını sağlamakla birlikte, Irak'ın Sovyetlere sağladığı liman imkanları Körfez'de Sovyet donanmasının görülmesine sebep olmuştur (Reisinezhad, 2019: 132). İki ülkenin yakınlaşması, Şah'ın Bağdat'ı Sovyetlerin Ortadoğu yayılmacılığının yeni aracı olarak görmesine sebep olmuştur. Bölgenin askeri olarak işgal edilmesi ihtimali çok olası görülmemekle birlikte Moskova'nın Suriye ve Irak gibi ülkelerle ilişkilerini geliştirerek bölgede hakimiyet kurma peşinde olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır (Offlier, 2015: 149-50). Bu imkanlar Sovyetlerin Körfez'de etkinliğini artırmasına sebep olmuş ve Körfez'deki Sovyet donanma faaliyetleri artmıştır (Nuri, 1986: 80). 1968 sonrasında Hint Okyanusu'nda artan Sovyet faaliyetleriyle birlikte düşünüldüğünde Şah hem Irak'ın Sovyetlerle geliştirdiği ilişkiden hem de bölgede artan Sovyet varlığından tehdit algılamıştır (Reisinezhad, 2019: 157). 1972 yılında imzalanan Sovyet-Irak Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile Moskova'nın Irak'a askeri ve ekonomik yardım taahhüdü vermesi Şah'ın yanı sıra ABD'nin de dikkatini Irak'a vermesine sebep olmuştur. Anlaşmada iki ülkenin birbirlerinin güvenliğini desteklemek için askeri konularda işbirliği yapacağı şeklinde bir madde bulunması İran açısından endişe verici olmuştur (Offlier, 2015: 150). Bu anlaşma Sovyetlerin Irak'ta alan kazandığının net bir işareti olarak görülmüştür (Yetiv, 2008: 33).

Sovyetler, Irak ile imzalanan anlaşmadan sonra Körfez'e gemi göndermiş (Nuri, 1986: 80) ve Irak limanlarında tesis elde etmiştir. Körfezin yanı sıra Afrika Boynuzu ve Güney Yemen gibi bölgelerde askeri varlık göstermiş ve bölgedeki ayrılıkçı hareketleri desteklemiştir. Bu şekilde bölgeye askeri ve siyasi gücünü yansıtmaya imkanı bulun Sovyetler bölgede Batı karşısında avantajlı konuma geçmiştir (Yetiv, 2008: 33). Ayrıca 1968 yılı itibariyle Hint Okyanusu'nda artan donanma faaliyetleri (Andersen, 1984), Yemen ve Umman'daki kralcı yönetimlere karşı girişilen ayaklanmaları desteklemeleri Mısır, Suriye, Irak ve Afganistan gibi ülkelerle geliştirilen ilişkiler Şah'ın Sovyet baskısı hissetmesine sebep olmuştur. Her ne kadar Sovyet-İran ilişkilerinde belirli bir yumuşama gerçekleştirmiş olsa da (Alvandi, 2014), Sovyetlerin Körfez'de ve Hint Okyanusu'nda artan

faaliyetleri sebebiyle Şah'ın hissettiği tehlike canlı kalmaya devam etmiştir (Palmer, 1992: 86). Devletlerin niyetlerinin belirsizliği ve/veya bu niyetlerin değişebileceği gerçeğinin yanı sıra Sovyetlerle yaşanan tarihsel deneyimler Şah'ın bu ülkeye karşı güvensizlik duymasının başlıca sebebi olmuştur. Bu yüzden Şah Sovyet faaliyetlerini dikkatle izlemekle birlikte bölgedeki eylemlerine karşı gücünü artırma çabasına girmiştir.

Bölgedeki Sovyet etkinliği ve gücünün artışı İngilizlerin Körfez'den ayrılma kararı alması ve çekilmeyi tamamlaması sürecine denk gelmiştir. Şah Sovyet eylemlerini, bir kolu Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden başlayarak Yemen üzerinden Arap Yarımadasına çıkan, diğeri ise Irak'tan aşağı uzanan ve Kuveyt ve Suudi Arabistan'ı hedef alan bir kıskaç hareketi olarak değerlendirmiş ve bu şekilde Sovyetlerin bölgeye hakim olduğunu ileri sürmüştür (Fain, 2008: 176; Alvandi, 2014: 56). Tarihsel olarak İran kuzey komşusu Rusya'dan kara sınırı üzerinden gelen tehdit bağlamında korkmuştur. Ancak şimdi Hint Okyanusu'ndaki donanma varlığı, Körfez'e Sovyet donanma ziyaretleri, Umm Kasr'da liman tesisi inşa edilmesi, Sovyet-Hindistan ve Sovyet-Irak anlaşmaları ile birleştiğinde İran kuzey ve güneyden kara ve deniz üzerinden Sovyet kıskacına alınmış gibiydi. Ayrıca Afrika Boynuzu, Kızıldeniz, Umman ve Hint Okyanusu boyunca uzanan Sovyet faaliyetleri İran'ın petrolü ihracatını kesintiye uğratabilmesine imkan sağlayabilirdi (Alvandi, 2012: 345). Tüm bunlar İran'ın Sovyetlerden kaynaklanan endişelerini artıran gelişmeler olmuştur (Ramazani, 1976: 179).

Sonuç olarak bakıldığında Irak darbesi Bağdat'ta söylemleri, bölgesel hedefleri ve dış politika yönelimleri Tahran'daki rejimin tercihlerine zıt/karşıt olan yeni bir yönetimin iktidarı ele geçirmesine sebep olmuştur (Bakhash, 2004: 12). Darbe sonrasında Irak'taki cumhuriyetçi rejim devrimci söylemleri, milliyetçi ve pan-Arap politikalar uygulama çabası ve Batı karşıtı ve Sovyet yanlısı politika izlemesi gibi sebeplerden dolayı Şah tarafından rejimine ve ülkesinin toprak bütünlüğüne tehdit olarak görülmüştür (Üçağaç vd, 2022: 332). Özellikle Baas liderliğinin Irak milliyetçiliği ve pan-Arap düşünceleri savunma yönündeki arzusu Tahran tarafında rahatsızlıklara sebep olmuştur. Yurt içinde sosyalizmi, dışarda ise keskin bir batı karşıtlığı ve muhafazakar rejimlere karşı devrimci söylemleri benimsemesinin yanında Kuzistan'ın bağımsızlığını desteklemesi Şah'ın Baas yönetimine yönelik tehdit algısının yüksek olmasına sebep olmuştur (Bakhash, 2004: 17).

Şah, Irak'ın toprak iddialarını ve eylemlerini kınamakla birlikte, bölgedeki ayrılıkçı hareketlere desteği, Kuveyt üzerindeki hak iddiaları ve toprak talepleri ve en önemlisi Irak'ın bölgesel güç olma çabası Şah'ın endişelerini artırmıştır (Sirriyeh, 1985: 385). Körfez ve Hürmüz Boğazı'nın İran açısından önemi göz önünde bulundurulduğunda bölgede radikal ve milliyetçi söylemlerin İran'ın çıkarlarına aykırı olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra Shattül-Arap nehri üzerinde tam egemenlik ilan etmesi ve Kuveyt'e yönelik yayılmacı söylemleri Irak'ın Sovyetlerle geliştirdiği işbirliğine bağlı olarak edindiği askeri kapasite ile birlikte düşünüldüğünde Şah açısından Irak'ın tehdit kaynağı olarak görülmesine sebep olmuştur. Gücün miktarından çok devlet adına karar alanların bu gücü nasıl algıladıklarının önemli olduğu şeklindeki neoklasik realist varsayımdan hareketle Irak'ın Sovyetlerden sağladığı destek ve bölgeye ve İran'a yönelik olarak geliştirilen saldırgan söylemler Şah'ın Irak'a yönelik algısını etkilemiş ve Şah Baas revizyonizmini ülkesi ve rejimi için tehdit olarak görmüştür. Bu duruma bağlı olarak hem Irak'taki Kürtleri destekleyerek hem de askeri kapasitesini artırma yoluna giderek algılamış olduğu bu tehdidin üstesinden gelmeye çalışmıştır.

4.6. İran'ın İttifak Stratejisi

Irak'ta gerçekleşen darbe ve hanedan üyelerinin katledilmesi Şah'ın darbe yönetimine bakışını etkilemiştir. Bununla birlikte Sovyetlerle işbirliği geliştirmesi, Bağdat Paktı'ndan çekilmesi ve bölge ülkelerine yönelik revizyonist söylemlerin yanı sıra İran'a ve İran topraklarına yönelik pan-Arap ve devrimci söylem ve hedefleri ortaya koyması İran açısından Irak'ın tehdit olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şah'ın bu dönemde Körfeze yönelik üç önemli hedefi vardı. 1) Rejimi doğrudan ya da dolaylı olarak düşman Arap devletlerinden veya Sovyet yanlısı gruplardan kaynaklanan iç tehditlere karşı korumak; 2) Bölgesel su yollarında, Hürmüz Boğazı ve Körfez ve Shattül-Arap'tan engelsiz geçiş sağlamak; 3) İran petrol kaynaklarını ve petrol tesislerini saldırılara karşı korumak (Miglietta, 2011: 49; Ramazani, 1976: 173-174). Bu üç hedefe yönelik olarak algılamış olduğu tehditler Şah'ın politika tercihleri üzerinde etkili olmuştur. Bu süreçte İran açısından temel tehdit kaynağı bölgesel devlet ve komşusu olmuştur. İran-Irak arasındaki saldırı-savunma dengesi dönem içinde değişkenlik göstermekle birlikte Amerikan desteği alamayan İran, askeri açıdan görece zayıf hissettiği süreçte Irak'ın içinde bulunduğu durumdan faydalanarak kendisi için görece avantaj sağlamaya

çalışmıştır. Irak yönetimi ile Kürtler arasında gerilen ilişkilerin çatışmaya dönüşmesi İran açısından fırsat yaratmıştır. Bunun yanı sıra İngiltere'nin Körfez'den çekilmesinin Batı adına yaratmış olduğu güç boşluğu ve ABD'nin bu boşluğu doldurmayacağını açıklaması İran'ın bu durumdan faydalanarak destek sağlamasına imkan vermiştir. Özellikle Nixon Doktrini çerçevesinde bölgesel güçler ABD için önem kazandığından İran'a sınırsız silah desteği ağırlanmıştır. Bu şekilde askeri üstünlüğü ele geçiren İran, Irak'ın talebiyle 1975 yılında Cezayir anlaşmasını imzalamıştır. Bu bağlamda İran, Irak'tan algılamış olduğu tehdit karşısında yapısal kısıtlara bağlı olarak devlet dışı aktörü destekleme yoluna gitmiştir. Fakat büyük güçlerin bölge politikalarına bağlı olarak şekillenen yeni durum İran açısından fırsatlar sunmuş ve İran sağladığı Amerikan askeri cephanesi ile Irak'ın İran'a yönelik maceracı eylemlerini caydıracak konuma gelmiştir. Bu noktadan hareketle İran'ın tehditlere karşı izlediği stratejinin aktarılacağı bu bölümde öncelikle İran'ın Kürtlerle ilişkisi incelenecek, sonrasında Nixon Doktrini ile İran'ın askeri kapasitesini artırması ve Irak karşısında üstün duruma geçmesi ortaya koyulacaktır.

4.6.1. İran ve Kürtler

Irak, önemli petrol zenginliğine sahip olması ve 1958 darbesi sonrasında izlemiş olduğu politika ve Sovyetler ile kurmuş olduğu ilişkilerden dolayı İran'ın uzun vadeli bölgesel hedeflerine potansiyel olarak meydan okuyabilecek tek devlet olmuştur. Bu sebepten dolayı Şah, Irak'ın istikrarsız ve zayıf kalmasını hedeflemiştir (Gibson, 2015: 101). Bu bağlamda Irak'tan algılamış olduğu tehdit Şah'ın Irak'a yönelik politikasını etkilemiştir. Şah, Irak'taki Kürt hareketini destekleyerek hem Irak yönetiminin kaynaklarını ve dikkatini buraya yöneltmesini amaçlamış hem de ülkede meydana gelecek iç istikrarsızlık sayesinde İran'a yönelik eylemlerde bulunmasını engellemeye çalışmıştır. İran'ın askeri kapasite açısından üstün duruma gelmesi ve bölgesel gelişmelerle birlikte İran'ın Kürtlere sağladığı destek, Irak'ın İran'ın üstünlüğünü kabul etmesine ve Shattül-Arap sorununun İran'ın istediği şekilde çözülmesine sebep olmuştur.

1958 yılı temmuz ayında Irak'taki Haşimi hanedanlığı darbe ile iktidardan düşürüldükten sonra İran, Irak'tan algıladığı tehdit bağlamında dış politikasının bir ayağını devlet dışı

aktörlere dayandırmıştır.¹⁴ Bu durum İran açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilmiştir (Koç, 2021; 307). Azınlık gruplara sahip bir ülke olarak İran, özellikle Kürtlere yönelik politikasında dikkatli davranmıştır. Irak, İran ve Türkiye herhangi birinde bir Kürt isyanının ortaya çıkması diğer ülkelerde isyanları körükleyebileceğinden, genellikle bu konuda işbirliği yapmaya çalışmıştır (Gunter, 1992; 7). Kendi ülkesindeki Kürtleri herhangi bir ayaklanmaya yöneltecek adımlardan kaçınan Şah, Irak'taki darbeden sonra Mustafa Barzani'nin sürgünde bulunduğu Sovyetlerden Irak'a dönmesini şüphayle karşılamıştır (Gibson, 2015: 9). Irak'a dönen Mustafa Barzani burada Kürdistan Demokrat Partisi'ni (KDP) kurmuştur (Singh, 1977: 225). Barzani'nin General Kasım'ın yanında yer alması (Reisinezahadi 2018: 73) Şah'ın dikkatini çekmiştir. Şah'a göre Barzani'nin dönüşü ve Kürt-Komünist ittifakı Irak'ı komünistlerin merkezi haline getirmiştir (Reisinezahadi 2018: 76).

1960'lı yılların başında Kasım ile KDP arasındaki ilişkiler gerginleşirken, Kasım Barzani karşıtı kabileleri desteklemeye başlamıştır. Ayrıca Kasım yönetiminde artan Arap milliyetçisi söylemler Kürtleri hayal kırıklığına uğratmıştır. 1961 yazında artık Kasım, Kürtlerin taleplerini görmezden gelmiş ve hükümetin Barzani'ye verdiği imtiyazları kaldırmıştır (Reisinezahadi 2018: 83). Kasım'ın verdiği sözleri yerine getirmemesi sonrasında Irak'ın Kürt nüfusu bir isyan çıkarırken, Mustafa Barzani bu mücadelenin lideri olmuştur (Gibson, 2015: 9). Bu şekilde girilen mücadele ile Irak'ta 1961 yılında merkezi yönetim ile Kürtler arasında savaş patlak vermiştir (Gibson, 2015: 54).

Barzani ile Kasım arasındaki ilişkilerin uzlaşmadan çatışmaya doğru evrilmesi, İran'ın Kasım rejimine karşı Irak Kürtleri ile stratejik ilişkiler kurmaya başlamasına sebep olmuştur (Reisinezahadi 2018: 73). Bu şekilde Irak'ta ortaya çıkan Kürt sorunu İran'ın Irak politikasının odak noktası haline gelmiştir (Singh, 1977: 225). Rejim değişikliği sonrası Irak'tan tehdit algılayan Şah için Kürtler 1975 yılında Cezayir Anlaşması imzalanana kadar Bağdat yönetimlerine karşı kullanışlı bir araç haline gelmiştir. 1958 darbesi sonrası birbirlerine karşı bakışları değişen İran ve Irak politika değişikliğine gitmiş ve Irak, İran içindeki Araplara yönelik söylemlerde bulunurken, İran Kürtleri Irak yönetiminin gücünü azaltmak ve Irak'taki diğer grupları etkilemek için kullanmıştır (Koç, 2021; 307). 1958 yılına kadar azınlıkları birbirlerine karşı kullanmama şeklinde politika

¹⁴ Diğer ayak ise ABD'den askeri silah sağlamak şeklinde askeri kapasitesini artırarak güvenliğini garanti altına almak olmuştur.

izleyen iki ülkenin politikası değişmiş ve bu konudaki işbirliği sona ermiştir. Böylece Şah, Kürtleri Irak’a baskı yapmanın bir yolu olarak görmeye başlamış ve kullanmıştır (Gunter, 1992; 7).

1961 yılında Irak’ta başlayan savaş ile birlikte Kürt sorunu, önemli bir Kürt azınlığa sahip olan İran güvenliğine doğrudan bir tehdit oluşturmak yerine, İran’ın rakibi Irak’a karşı kullanabileceği bir sopa haline gelmiştir (Singh, 1977: 225). Barzani ve Kasım arasındaki ayrılık derinleştikçe İran kademeli olarak Irak Kürtleri ile stratejik bağlantılar kurmuş ve savaşın patlak vermesi ile birlikte İran, Kürtleri desteklemeye başlamıştır (Reisinezhadı 2018: 73). Şah, Barzani ve Kürtlerden şüphe duymasına rağmen Kürtler ve Kasım arasında artan gerilim sonrasında Kürt isyancıların yanında yer almış ve Irak’ı baskılayarak kontrol altına almaya çalışmıştır (Reisinezhad, 2019: 84-5). Kasım’ın İran topraklarına yönelik iddialarını dile getirmesi sonrası Şah Kürtleri destekleme konusunda istekli olan İsrail’e katılmış ve İran üzerinden Barzani’nin Kürt birliklerine gelişmiş İsrail silahlarının geçmesine izin vermiştir (Reisinezhad, 2019: 89). Bu süreçte Irak yönetimine karşı savaşan Kürtlerin almış olduğu yardımların neredeyse tamamı İran’dan veya İran üzerinden geçerek Kürtlere ulaştırılmıştır (Reisinezhad, 2019: 91). İran’ın göstermiş olduğu bu tavır sonrasında 1962’nin başlarından itibaren, Bağdat ve Tahran için Kürt sorunu daha büyük bir önem kazanmıştır (Gibson, 2015: 55).

Kürtlerin Irak siyasetinin dışında kalmaları ve beklediklerini alamamaları Kasım’ın başlangıçta Kürtlere karşı sunmuş olduğu uzlaşmacı tavrın sonuçsuz kalmasına ve tarafların çatışmaya girmesine sebep olmuştur. Bu şekilde bir iç savaşa girilmesi Irak devletinin kaynaklarını harcamasına sebep olurken, ordudaki subaylar arasında savaşın kazanılamayacağı şeklinde bir algının oluşması Kasım’a yönelik eleştirileri artırmıştır. Bu durum Irak iç siyasetini etkilemiş ve darbe liderine karşı huzursuzlukları ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte yabancı ülkelere Kasım yönetimini zayıflatmak için fırsat vermiştir. İran başta olmak üzere bu yabancı ülkeler Kürt direnişini cesaretlendirmiş ve Irak Kürtlerine direnişin sürmesini sağlayacak ekipmanlar sağlayarak Kasım’a karşı gizlice ve etkin bir biçimde bu direnişi kullanmıştır (Polk, 2006: 104). Bu ortamda gerçekleşen 1963 darbesinin ardından Şah, Bağdat’ta anti-komünist bir rejimin kurulmasının bölgedeki Sovyet etkisini azaltacağını düşünmüştür. Buna karşın Bağdat ve Kahire’nin ilişkilerinin Kasım döneminin aksine yakınlaşmaya başlaması Şah açısından şüphe oluşturmuştur. 1963 darbesi Irak’ın Mısır ve Suriye ile Arap Birliği kurma

mesalesinin yeniden gündeme gelmesine sebep olmuştur. Şubat 1963'te Irak ve Mısır arasında yapılan müzakere sonrasında Şah, Mısır'ın bölgede gücünün genişleyeceği şeklinde bir düşünceye sahip olmuştur. Bu süreçte Nasır'ın etkisinin Körfez'e ulaşmasından korkan Şah'ın Kürtlere olan ihtiyacı artmıştır (Reisinezhad, 2019: 108).

Arif kardeşlerin hakim olduğu süreçte merkezi yönetim ve Kürtler arasındaki ilişkiler adına olumlu gelişmeler olmuş ve bir süredir devam eden savaşın durma ihtimali ortaya çıkmıştır. Sivil bir başbakan atayan ve Kürtlere özerlik gibi planlar içeren siyasi programları olmasına rağmen subayların baskısı sonucu Abdurrahman Arif atamış olduğu sivil başbakanı görevden almıştır. Böylece taraflar arasındaki süreç yarım kalmış ve çatışmalar devam etmiştir (Polk, 2006: 166-7). Uzlaşma ihtimali ortaya çıkmasına rağmen sürecin başarısız olması sonrasında Irak birlikleri Kürt bölgelerine karşı saldırıya geçmiştir (Reisinezhad, 2019: 111). Askeri hareketin yanı sıra propaganda faaliyetleri kullanılmaya başlanmış ve Bağdat Radyosu Kürtleri komünist ve ayrılıkçı olarak nitelendirmiştir. Bu dönemde Cumhurbaşkanı Arif, "Kürt ayaklanması yakında bitecek. Onlara tahammül edecek durum kalmadı" diyerek Kürtlere karşı izleyeceği sertlik yanlısı politikayı ortaya koymuştur (Reisinezhad, 2019: 112). Bu süreç Irak'ta Kürtler ve Araplar arasındaki ayrımı daha da artırmıştır. 1963 yazında artık Kürt sorunu önemli bir bölgesel konu haline gelmiştir (Reisinezhad, 2019: 113-4).

1964 yılında çatışan taraflar arasında uzlaşma şeklinde bir durum ortaya çıkması ve ateşkes yapılması Şah'ta hayal kırıklığı yaratmıştır. Buna rağmen Şah, Kürtlere destek verme politikasından vazgeçmemiştir. Arif'in Arap birliği fikrine sıcak bakması, pan-Arap düşüncelerin İran'ın batı sınırına dayanmasına sebep olurken (Bakhash, 2004: 20), Irak'ın Kuzistan'a yönelik iddialarının tekrar dile getirilmesi Şah açısından dikkat çekici olmuştur. Şah, "İran'a yönelik asıl tehdit Sovyetler Birliği değil, Birleşik Arap Cumhuriyetidir" diyerek Barzani ile olan ilişkilerin geliştirilmesi talimatı vermiştir (Reisinezhad, 2019: 119-120). Yapılan ateşkesin kalıcı bir barışa dönüşmemesi ve Barzani'nin özerklik taleplerinin Arif yönetimi tarafından reddedilmesi çatışmaların tekrar başlamasına sebep olmuştur. Bağdat yönetiminin Kürtlere karşı girdiği askeri hareket Şah tarafından olumlu karşılanmış ve SAVAK ve MOSSAD Kürtlere mühimmat ve lojistik destek sağlamıştır (Reisinezhad, 2019: 120-1). Pan-Arap politikalar ve Nasır'ın etkisini İran'a karşı yayması tehdit olarak algılandığından bu yaklaşma Şah'ın tehdit algısını yükseltmiş ve Şah Kürtlere desteğini artırmıştır. (Reisinezhad, 2019: 124).

1965 yılında üst düzey Iraklı yöneticiler İran'ın Kürtlere olan desteğini açıkça dile getirerek sorunun çözümsüz kalmasında İran'ın rol oynadığını belirtmiştir. Bu bağlamda Irak Dışişleri Bakanı Naji Talib, İran'ı sağlamış olduğu destekten dolayı kınarken, bu desteğin Irak'ın verdiği savaştaki başarısızlığın önemli bir faktörü olduğunu dile getirmiştir. Yine Arif, “gerici bir yabancı rejimin (İran'ın) Irak'taki etnik gerilimlerini desteklediğine” vurgu yapmıştır. Nasır yanlısı önemli bir gazeteci olan Mohamed Heikal ise Şah'ın, Kürtleri ve Yemen'deki kralcı gerillaları destekleyerek Arap halkına karşı savaşı bir “Batı ajanı” olduğunu ileri sürmüştür. Tuğgeneral Abdülkadir Yasin, Kürtlerin doğrudan İran tarafından desteklendiğini ve İranlıların onlara silah sağladığını söylemiştir (Reisinezhad, 2019: 122). Tüm bu eleştirilere rağmen Irak, İran'ın Kürtleri desteklemesini engelleyememiştir.

1958 darbesinden sonra 1968 Baas darbesine kadar geçen süreç Irak'ta istikrarsızlığın hakim olduğu bir süreç olmuştur. Yönetimlerin zayıf ve istikrarsız olması Barzani'nin merkezi yönetime karşı direnebilmesine olanak sağlamıştır. Fakat 1968 yılında gerçekleşen Baas darbesinden sonra inşa edilen siyasi ve askeri yapı ve sağlanan istikrar karşısında Barzani açısından durum değişmeye başlamıştır (Gunter, 1992: 11). Baas yönetimi öncelikle sorunu uzlaşılı yoluyla halletmeye çalışmıştır. Öyle ki merkezi yönetim ve KDP arasında Kürtlere özerklik verilmesine ilişkin bir anlaşma dahi imzalanmıştır (Reisinezhad, 2019: 164). Fakat Barzani'nin talepleri kabul görmemiş, buna karşı 1970 anlaşması uyarınca Bağdat yönetiminin 1974 yılında Kürtlere verdiği sınırlı özerklik KDP tarafından reddedilince taraflar arasındaki gerilim yine yükselmiştir (Reisinezhad, 2019: 214-5). Bu süreçte Baas'ın Kuzistan ve Şattül-Arap üzerinde tam egemenlik iddia etmesi gibi İran'a karşı izlemiş olduğu politikalar Şah'ın en önemli düşman olarak gördüğü Irak karşısında Kürtlere olan desteğini artırmasına sebep olmuştur (Koç, 2021: 307-308). Irak'ın İran topraklarına yönelik söylemleri ve Sovyetler Birliği ile yakınlaşması sonrasında Şah Kürt isyanını Irak rejimiyle kişisel mücadelesinin bir parçası olarak görmeye başlamış ve desteğini artırmıştır. Kürtlere sağladığı gelişmiş askeri mühimmatın yanı sıra İran, Kürtleri destekleyen diğer aktörlere geçiş kolaylığı sağlayarak bir köprü vazifesi görmüştür (Singh, 1977: 225).

Bu süreçte ABD'nin politikasına bakıldığında¹⁵, 1950 ve 1960'lı yıllarda Amerikan yönetimleri Kürtlere karşı mesafeli olduğu görülmüştür. Özellikle ilk Baas Partisi dönemindeki Irak-ABD ilişkileri sebebiyle Kürt sorunu dış müdahale olmadan çözülmesi gereken bir iç mesele olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden Kürtlerin destek taleplerine karşı mesafeli bir tavır alınmıştır (Sarı, 2019: 285). Nasır'ın Irak ile yakınlaşması ABD açısından tehdit olarak görülmezken bu süreçte Kürtlere destek konusuna bakışı İran, İngiltere ve İsrail gibi müttefiklerinden farklı olmuştur. Bu yüzden müttefikler arasında bir uyumsuzluk görülmüştür (Reisinezhad, 2019: 122). ABD'nin Kürtlere yönelik politikasında değişikliğe gitmesinin önemli bir sebebi Sovyet-Irak ilişkilerinin gelişmesi olmuştur (Edwards, 2014: 29). Mısır'daki Sovyet uzmanların ülkeyi terk etmesinden sonra Sovyetlerin dikkatlerini Irak'a çevirmesi ve Bağdat'ın Moskova'nın bölge politikasında önemli bir unsur haline gelmesi Amerikan yönetiminin dikkatini çekmiştir (Reisinezhad, 2019: 167-9). Diğer taraftan Irak-Sovyet Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasının imzalanması, Irak Petrol Şirketi'nin millileştirmesi gibi faktörler ve Şah'ın Nixon'ı ikna etme çabalarının başarılı sonuç vermesi (Reisinezhad, 2019: 164) ABD'nin Irak yönetimine ve Kürtlere bakışını etkilemiştir (Alvandi, 2014: 57; Koç, 2021: 308). Nihayetinde Baas yönetimini zayıflatmak için CIA'nın desteğiyle İran üzerinden Kürtlere modern silahlar ve mühimmat sağlanmıştır (Koç, 2021: 308). 1972 yılında başlayıp üç yıl kadar süren Amerikan desteği ile 16 milyon dolardan fazla CIA kaynağı gizlice Kürtlere aktarılmıştır. ABD'nin yanı sıra İsrail, İngiltere ve İran'ın sağlamış olduğu destek sayesinde Kürtler Irak ordusunu kuzey Irak'ta meşgul edebilmiştir (Brannon, 1994: 5).

İran'ın doğrudan ve dolaylı olarak Kürtlere sağladığı destek Irak yönetiminin baş etmekte güçlük yaşadığı askeri zorluklar yaratmıştır. 1975 yılı geldiğinde artık Bağdat yönetimi Kürtlerle savaşmanın ve İran'ın desteğinin rejimin askeri olarak altından kalkamayacağı ciddi bir tehdit oluşturduğu sonucuna varmasına sebep olmuştur (Bakhash, 2004: 20). Ülke içi kısıtlamaların yanı sıra bölgesel baskı ve 1973 Arap-İsrail savaşının bölgede yaratmış olduğu güç değişimi ve İran'ın askeri kapasitesini artırarak Körfez'de güç üstünlüğünü eline geçirmesi gibi faktörler Irak'ın İran ile ilişkilerinde çatışmacı yaklaşımı terk ederek uzlaşmacı bir tutum takınmasına sebep olmuştur (Singh, 1976: 495). Neticede

¹⁵ Soğuk Savaş Döneminde ABD'nin Kürtlere ve Irak'a yönelik politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bryan R. Gibson, **Sold Out? US Foreign Policy, Iraq, the Kurds, and the Cold War**, Palgrave Macmillan, New York, 2015.

Saddam, İran'ın Kürtlere desteğini kesmeden Irak'ın bu sorundan kurtulamayacağını görmüş ve Shattül-Arap'ta taviz vererek sorunu çözmek zorunda kalmıştır (Reisinezhad, 2019: 225). Cezayir'de yapılan müzakereler sonrasında varılan anlaşma ile İran Shattül-Arap nehrinde istediğini almış ve iki ülkenin nehir üzerindeki sınırı talveg hattı olarak belirlenmiştir. Bunun karşılığında Şah, Kürtlere olan desteğini sona erdirmeyi kabul etmiştir (Bakhash, 2004: 20; Gunter, 1992: 10; Smolansky with Smolansky, 1991: 162-163). Cezayir Anlaşması'nın imzalanması sonrasında müttefiki İran gibi ABD de Kürtlere sağlamış olduğu desteği kesmiştir (Sarı, 2019: 294; Gunter, 2011: 96; Sick, 2018: 239). Bu süreçte ne İran ne de ABD Kürtlerin mutlak zafer kazanmasını istememiştir. Şah, kendisine ve ülkesine yönelik tehdit kaynağını zayıflatma çabasında iken, ABD hem Sovyet destekli Irak'ın gücünü zayıflatmak hem de Irak'ın Suriye ile birleşerek İsrail'e karşı harekete geçmesini engellemeyi hedeflemiştir (Brannon, 1994: 5).

İran'ın Kürtlere yönelik izlediği politikayı bu kadar çabuk terk etmesi, bağımsız bir Kürt ulusunun İran'daki Kürtler üzerinde de etki yaratma ihtimali dolayısıyla olmuştur. Şah, Kürtlerin bağımsız olmasını sağlama amacında olmamıştır. Irak'ı baskılamak için etkili bir araç olarak gördüğü Kürtleri desteklemiş ve Bağdat yönetiminin taleplerini karşılaması sonrasında desteğini kesmiştir. Şah verdiği bir röportajda İran'ın Kürt hareketinin arkasındaki itici güç olduğunu kabul etmiştir. Fakat "Kürt hareketini biz icat etmedik. Onu bir gerçeklik olarak bulduk" demiştir. İran karşıtı pozisyonu yüzünden Irak yönetimini suçlayan Şah, "Kürt hareketi bize fırsat sundu ve biz de onu kullandık" diyerek Kürtleri desteklemesinin arkasındaki niyeti ortaya koymuştur (Singh, 1977: 226). Bu bağlamda Şah'ın Irak'ın Kürtlerle olan sorunlarını çözememesinden faydalandığı görülmüştür. Irak ordusunun kuzeyde girdiği savaş ekonomik açıdan maliyetli olmasının yanında Irak'ın kaynaklarını tüketmiş, askeri güçlerini meşgul etmiş ve ülkenin istikrarsız bir dönem geçirmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Şah, Irak Kürtlerine destek olarak Bağdat'ın sorunlarını içinden çıkılmaz hale getirmiş ve Irak karşısında avantaj sağlamıştır (Bakhash, 2004: 20). Böylece Irak'ın Körfez ve İran topraklarına yönelik yayılcı söylemlerinin eyleme dönüştürülmesi engellenmiştir (Reisinezhad, 2019: 315).

Bu açıdan bakıldığında Cezayir Anlaşması Şah için bir zafer olmuştur. Şah, Shattül-Arap sınırının talveg hattı boyunca olmasını kabul ettirmenin yanında Körfez'de İran'ın üstün

konumunu Irak'a kabul ettirmiştir. Bu şekilde Baas yönetimi İran'ın bölgedeki üstünlüğünü tanımak zorunda kalmıştır.

4.6.2. Nixon Doktrini ve Dengeleme

1958 yılına kadar Batı yanlısı politika izleyen Irak, gelişmiş silah sistemleri edinememekle birlikte, askeri kapasitesi İngiltere'nin kontrolü altında geliştirilmiştir. Bununla birlikte Batı kampında olduğu için Doğu Bloğundan askeri teçhizat edinememiştir. Batı yanlısı monarşi devrildikten sonra Irak yönetimini hemen tanıyan Sovyetler 1958'in sonlarında Irak'a ilk silah teslimatlarını yapmıştır. Bölgedeki silahlanma yarışına İsrail, Mısır ve Suriye gibi devletlerden sonra katılmasına rağmen Irak, darbeden sonra Sovyetler Birliği ile geliştirdiği işbirliği sayesinde 1960'lı yıllarda en aktif silahlanan Ortadoğu ülkelerinden biri haline gelmiştir (Pirinççi, 2015: 236).

General Kasım darbe sonrasında Batılı ülkelerden silah temin etmeye çalışmış fakat talepleri İngiltere ve ABD tarafından reddedilmiştir. Ayrıca daha önce üzerinde anlaşmaya varılan silahların satışlarının iptal edilmesi Irak'ın Moskova'ya yönelmesine sebep olmuştur. Böylece Irak darbeden sonra Sovyetlerden silah almaya başlamış, Sovyetler 1967 Arap-İsrail savaşına kadar Irak'ın tek silah tedarikçisi olmuştur. 1958 yılı itibarıyla Irak, Sovyetlerden bombardıman, muharebe ve nakliye uçakları ve tanklar satın alırken (Smolansky with Smolansky, 1991: 19), Sovyetler bu silahların ödemelerini yapabilmesi için Irak'a 500 milyon dolar kredi tahsis etmiştir. Yapılan anlaşmalara bağlı olarak Irak'a teslimleri 1963 yılında gerçekleşen zamanın en gelişmiş süpersonik savaş uçakları olan MiG'lerle birlikte bombardıman, nakliye, savaş ve eğitim uçaklarından oluşan 193 uçaklık filo satışı yapılmıştır (Pirinççi, 2015: 236-7). Sovyetler Birliği ile geliştirdiği bu askeri işbirliği sayesinde 1960'ların ilk yarısında askeri denge Irak lehinde değişmiştir (Singh, 1976: 500). Sovyetlerin sağlamış olduğu silah yardımları sayesinde Irak, Üçüncü Dünya ülkeleri arasında 1964-73 yılları arası dönemde en fazla Sovyet askeri yardımı alan beşinci ülke konumuna gelmiştir. 1974-78 yılları arasında ise Irak Sovyetlerden en fazla askeri yardım sağlayan ülke olmuştur (Smolansky with Smolansky, 1991: 28).

1971 yılının ortalarında, Sovyetler Irak'a 110 MiG-21 ve Su-7 avcı uçağı, helikopter ve eğitim uçağı, tank, zırhlı personel taşıyıcı ve silahlar ile roketler sağlamıştır. Bu dönemde İngiltere'nin Körfez'den çekilmesi yaklaşırken Irak'ın artan askeri kapasitesine

güvenerek İran'a karşı yanlış hesaplara girmesinin ve saldırgan adımlar atmasının önüne geçmek ve Irak'ı caydırmak için Şah büyük miktarda Amerikan askeri teçhizatına ihtiyaç duymuştur (Alvandi, 2014: 47). 1972 yılında imzalanan Irak-Sovyet Dostluk ve İşbirliği Anlaşması'ndan sonra Irak'a karadan karaya füzeler, orta menzilli bombardıman uçakları, ki bu uçaklar Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki müttefikler dışında ilk ve tek kez başka bir ülkede konuşlanmıştır, konvansiyonel başlıklarla donanmış SCUD karadan karaya füzeler ve avcı MİG uçakları teslim edilmiştir. MİG ve bombardıman uçaklarının varlığı Irak hava kuvvetlerinin etkinliğini artırmıştır (Smolansky with Smolansky, 1991: 19). Tüm bu askeri destekler Irak ordusunun savaş gücüne önemli katkı yapmasına rağmen, İran'ın ABD'den destek sağlamaya başlaması ile askeri üstünlük İran'a geçmiştir. Her ne kadar Irak, Sovyetlerden önemli miktarlarda askeri destek sağlasa da 1965-1973 yılları arasındaki dönemde Irak, İran'ın elde ettiği silahlara eş değer silahlar edinme çabası başarılı olamamıştır (Singh, 1976: 501). Bu şekilde İran'ın Körfez'de Irak karşısında üstünlük sağlayabilmesinde çeşitli faktörler etkili olmuştur.

Öncelikle Irak ekonomik olarak İran'dan zayıf durumdaydı ve silahlanma yarışını kaldıracabilecek ekonomik gücü yoktu. Körfez'e yönelik yayılmacı söylemleri sebebiyle Körfez'in muhafazakar monarşileri tarafından tehdit olarak görülmesi Irak'ın bölgede siyasi olarak izole edilmesine sebep olmuştur (Smolansky with Smolansky, 1991: 17, 150). Bu yüzden petrol zengini Körfez ülkeleri silah alımı için Irak'a ekonomik destek vermemiştir. Bir diğer faktör Irak yönetiminin Kürtlere karşı girişmiş olduğu mücadeledir. Bu mücadele Irak'ın askeri kaynaklarını ve enerjisini buraya aktarmasına sebep olmuştur. 1967 ve 1973 Arap-İsrail savaşları Irak'ın askeri kaynaklarını eritmekle birlikte, bu dönemlerde sağlamış olduğu askeri ekipmanlar ancak kayıpların yerini doldurmuş ve kapasitesini artırmaktan ziyade sabit tutmak şeklinde bir fayda sağlamıştır (Singh, 1976: 501). Bu faktörlere ek olarak İran'a yönelik Amerikan politikasında yaşanan değişim ve İran'a biçilen bölgesel rol İran'ın kapasitesini artırmakla birlikte Amerikan askeri cephaneliğine sınırsız erişimin getirmiş olduğu imkanlar İran'ın Irak karşısında bariz üstün konuma geçmesine sebep olmuştur. Sovyetlerden en fazla destek alan ülke konumuna yükselmesine rağmen (Smolansky with Smolansky, 1991: 28) İran'ın elde edebildiği askeri teçhizat ve silahların nitelik ve nicelik olarak Irak'a sağlananlardan üstün olması iki ülke arasındaki farkın İran lehine dönmesine sebep

olmuştur. Bu şekilde sağlanan üstünlük kendisini 1975 yılında imzalana Cezayir Anlaşmasında göstermiştir.

İran bu süreçte sadece kara ve hava kuvvetlerini değil, deniz kuvvetlerini de güçlendirme çabasına girişmiştir. Körfez'deki İngiliz hakimiyeti İran'ın deniz kuvvetlerini güçlendirmesini gerekli kılmıyordu (Singh, 1976: 500). Fakat İngiltere'nin bölgeden çekileceğini açıklaması sonrasında Şah, Körfez'deki su yollarını kontrol etme ve hatta mümkünse kontrolünü Körfez'in dışına taşıma hedefine sahipti ve bu strateji İran'ın güvenlik politikasının temelini oluşturmuştur (Singh, 1976: 501). Şah bu bağlamda İran donanmasını güçlendirmek için adımlar atmıştır. 3 muhrip, 4 fırkateyn, 5 korvet, 6 mayın tarama gemisi, hovercraft ve devriye botlarına sahip olan İran, bunlara ek olarak 3 Teng sınıfı deniz altı, 6 Spurance sınıfı muhrip, zıpkınla donatılmış botlar, 6 P-3 denizaltı savar uçak ve 6 denizaltı savar helikopter siparişi vermiştir. Ayrıca Pakistan sahiline yakın Chah Bahar'da 600 milyon dolarlık büyük bir üs inşasına başlanmıştır. Bu yüzden İran savunma bütçesi bu askeri maliyetleri karşılayabilmek için yaklaşık 10 milyar dolara yükseltilmiştir (Singh, 1976: 502). Şah'ın deniz gücüne verdiği önem Körfez ile sınırlı kalmamış ve Hint Okyanusu'na genişletilmiştir. 1972 yılında yapmış olduğu bir konuşmada Şah, İran için Körfez'in ötesinde bir denizcilik rolü hayal ettiğini dile getirmiştir (Bakhash, 2004: 18). Bu rolün somut göstergesi ise İran'ın 1972 yılında Mauritius'ta deniz tesislerini satın alması olmuştur (Ramazani, 1976: 180). Şah bu şekilde Hint Okyanusu'ndaki deniz yollarını açık tutmak için İran'ın varlığının gerekli olduğu konusunda ısrarcı olmuştur. Deniz tesisi satın almanın yanı sıra Sovyet destekli Etiyopya'ya karşı Somali'yi destekleyerek Afrika Boynuzundaki krize dahil olmuştur (Reisinezhad, 2019: 323).

Şah'ın bu dönemde Körfeze yönelik üç önemli hedefi vardı: 1) Rejimi doğrudan ya da dolaylı olarak düşman Arap devletlerinden veya Sovyet yanlısı gruplardan kaynaklanan iç tehditlere karşı korumak; 2) Bölgesel su yollarından, Shattül-Arap, Körfez ve Hürmüz Boğazı'ndan engelsiz geçiş sağlamak; 3) İran petrol kaynaklarını ve petrol tesislerini saldırılara karşı korumak (Miglietta, 2001: 49; Ramazani, 1976: 173-174). 1958 darbesi sonrasında eylem ve söylemleriyle Irak, bu hedeflerin tamamı için tehdit oluşturan bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Irak, Şah karşı propaganda yapmanın yanı sıra Şah karşıtlarını desteklemiş, İran'ın Arapların yoğun yaşadığı petrol zengini bölgesi Kuzistan'a yönelik pan-Arap söylemler geliştirmiş, Shattül-Arap ve Körfez bölgesine

yönelik revizyonist söylem ve eylemlerde bulunmuştur. Ayrıca Sovyetlerden süpersonik uçaklar, orta menzilli bombardıman uçakları ve füzeler satın alması Şah açısından petrol kaynakları ve tesisleri için tehdit unsuru olmuştur. Bu bağlamda Şah, Irak'tan ülkesine ve rejimine yönelik tehdit algılamıştır. Bu tehdidi ortadan kaldırmak ve Irak'ın İran'a karşı olası bir saldırısını caydırmak için askeri kapasitesini artırma arayışına gitmiştir.

Kuzistan'a yönelik ani bir hava saldırısından korkması Irak'ın hava kuvvetlerini güçlendirmesine bağlı olarak gelişmiştir. Şah, topyekün bir işgal biçimindeki kara saldırısından çekinmemiş aksine gerek Irak topraklarından doğrudan yönelecek gerekse hava kuvvetlerinin katılacağı ani baskınlardan korkmuştur. Bu yüzden gelişmiş hava sistemleri ve uçaklar Şah'ın savunma sisteminin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Şah ülkesini bölgenin lider gücü yapma arzusunda olduğundan Irak hem bu hedef karşısındaki en ciddi rakip olmuş hem de petrol kaynaklarına ve rafinelerine yönelik olası saldırı ihtimali ile İran'ın ekonomik kayıplara uğramasına ve askeri kalkınmasını sekteye uğratabilecek önemli bir tehdit unsuru olmuştur. Dolayısıyla Irak hem bölgesel bir rakip hem de İran'ın kalkınmasına tehdit oluşturabilecek bir ülke konumunda olmuştur.

Irak darbesinin bölge politikalarına etkisinin bir boyutu Irak'ın 1959 yılında Bağdat Paketi'nden çekilmesi olmuştur. Bu hareket sonrasında ABD, Pakt üyeleri ile ikili anlaşmalar imzalayarak üye devletlere güvenlik garantileri vermiştir. Bu bağlamda İran ile ABD arasında Mart 1959'da bir anlaşma imzalanmıştır (Singh, 1976: 500). İran CENTO'ya üye olmanın yanı sıra ABD ile imzalanan ikili anlaşma ile hem süper gücün diplomatik desteğini kazanmış hem de ABD'den askeri ve ekonomik yardımlar almıştır. Fakat İran açısından bakıldığında bu kapsamda sağlanan destek Türkiye ve Pakistan'a yapılan yardımlarla kıyaslanarak yeterli görülmemiştir (Singh, 1974: 128). Bunun yanı sıra 1965 yılında gelişen Hint-Pakistan çatışmasında ABD ve İngiltere'nin Pakistan ile olan güvenlik anlaşmalarına rağmen neredeyse tarafsız bir tutum takınmaları İran'ın savunma konusunda kendisine güvenmenin ulusal güvenliği sağlamanın en garanti yolu olduğunu göstermiştir. Bu yüzden Şah, modern silahlar edinerek bölgesel ve küresel tehditlere karşı güvenliğini sağlama yolunu seçmiştir (Singh, 1976: 500-1). Bu süreçte sadece ABD ile değil, farklı kanallar üzerinden silah edinmeye başlayan İran (Singh, 1976: 501), Johnson yönetiminin İran'a yönelik tutum değiştirmesi sonucu ABD'den askeri destek almaya başlamıştır.

Bu bağlamda ABD'nin izlemiş olduğu politika 1960'ların ilk yarısında Şah'ın isteklerinin karşılanmamasına sebep olmuştur. Önce Kennedy sonrasında Johnson yönetimlerinin izledikleri politikalar daha çok ekonomik yardım temelli olmuştur. Bunun yanında bu yönetimler İran'a askeri malzeme satışı konusunda isteksiz davranmıştır (Bill, 1988: 130-170). İngiltere'nin 1968 yılında bölgeden çekileceğini açıklaması, Sovyetlerin Irak ile geliştirdiği ilişkilerin yanı sıra Hint Okyanusu'ndan artan faaliyetleri, ABD'nin Vietnam'da girdiği savaşın etkisi ve Şah'ın ABD'nin Vietnam politikasına destek veren Üçüncü Dünya ülkelerinden birisi olması gibi faktörler Johnson yönetiminin Şah'ın taleplerine bakışını değiştirmesine sebep olmuştur (Palmer, 1992: 86; Bill, 1988: 130-177). Böylece Şah'ın artan askeri yardım taleplerini karşılamaya karar veren Amerikan yönetimi 1968 yılında Washington'a yaptığı ziyarette Şah'a yönetimine yönelik tam Amerikan desteği ve askeri malzeme sözü vermiştir (Bill, 1988: 172-174).

Johnson döneminde sınırlı bir biçimde artan Amerikan desteğine rağmen Şah, istediğini alamamıştır. Özellikle İngiltere'nin bölgeden çekilmesine bağlı olarak bölgede oluşacak güç boşluğunu doldurmak istemesi ve güvenlik açısından başka devletlere bağlı kalmamak isteği Şah'ın daha fazla askeri malzeme ve yardıma ihtiyaç duymasına sebep olmuştur. Ancak güçlü bir orduya sahip olarak İran hem güvende olabilir hem de bölgesel liderlik rolünü gerçekleştirebilirdi. Şah'ın bu amaca ulaşmasını sağlayan gelişme ABD'nin Nixon Doktrinini ilan etmesi olmuştur (Alvandi, 2014: 37; Sick, 2018: 238). Küresel ölçekli Amerikan çıkarlarını korumanın aracı olarak doğrudan müdahale yerine bölgesel devletlerle güvenlik işbirliğine gitmek şeklindeki politika anlayışının Körfez'e yansması "Çifte Sütun" politikası olmuştur (Sick, 2018: 238; Brannon, 1994: 4). Nixon Doktrini kapsamında ABD'nin İran'ın bölgesel önceliği politikası, Nixon'ın Mayıs 1972'de Tahran'a yaptığı ziyarette onaylanmıştır (Alvandi, 2014: 62). Nixon ve Kissinger'ın Şah ile yaptıkları özel görüşmelerde İran'a yüklenen misyon ortaya koyulmuştur. Başkan Şah'a "Koru beni" diyerek İran'ın nükleer silahlar dışındaki talep edeceği tüm silahları sağlamayı kabul ettiğini Şah'a bildirmiştir (Alvandi, 2014: 63; Sick, 2018: 239; Bakhash, 2004: 18). 1972'de Başkan Nixon ve Şah arasında yapılan anlaşma iki ülke arasındaki ilişki iklimini değiştirmiştir. Bu süreçte İran, petrol piyasasında büyük bir güç olmanın eşiğindeydi ve artık ABD'nin modern silah cephaneliğine sınırsız olarak erişebilme hakkı elde etmiştir (Sick, 2018: 239). Bu durum İran'ın Körfez'de bariz üstün

güç konumuna getirmiştir. Bu kazançların ardından Şah, Alam'a "Nixon bana istediğim her şeyi verdi" diyerek övünmüştür (Alvandi, 2014: 63).

Johnson döneminde başlayan askeri teçhizat satışları Nixon döneminde katlanarak devam etmiştir. Bu bağlamda 1967-68'de ABD, İran'a 96 milyon dolar değerinde askeri teçhizatı krediyle satmıştır. 1969-70 döneminde ise bu tür satışlar için rakam 289 milyon dolar seviyesine çıkmıştır. 1967-70 yılları arasında İran'a tek başına yaklaşık 250 milyon dolar değerinde F-4 Phantom uçağı teslim edilmiştir. Bu dönemde ayrıca İran'a havadan havaya füzeler, helikopterler, genel maksatlı donanma malzemeleri ve botlar satılmıştır (Bill, 1988: 173). Fakat asıl büyük satış 1972 ve 1977 yılları arasında gerçekleşmiş ve İran ABD'den, dünya tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir seviyede, 16,2 milyar dolarlık askeri teçhizat almıştır. Nixon'ın göreve geldiği yıl olan 1969 ile Şah'ın saltanatının son bulduğu yıllar arasındaki döneme ilişkin istatistikler, İran'ın yıllık savunma harcamalarında %580'lik bir artış yaşandığı ortaya koymuştur. İran'ın savunma harcamaları 10 yılda 1,8 milyar dolardan 10,6 milyar dolara ulaşmıştır. 1977 yılına kadar İran hükümet bütçesinin %40'ından fazlası askeri ve güvenlik kurumlarına ayrılmıştır. Askeri harcamalardaki bu artış, 1973 yılında Arapların uyguladığı petrol ambargosu sırasında petrol gelirlerindeki ani artış sayesinde mümkün olmuştur. Şah'ın bu ambargoya katılmayı reddetmesi, dört katına çıkan petrol fiyatları sayesinde artan gelirlerini askeri harcamalara yönlendirmesine imkan sağlamıştır. İran'ın petrol gelirleri 1974'te 4 milyar dolardan neredeyse 20 milyar dolara yükselmiştir (Brannon, 1994: 5). Elde edilen petrol gelirleri Nixon'ın sağlamış olduğu sınırsız askeri cephane erişimi ile birleşince İran'ın Körfez'deki üstün güç olması kaçınılmaz olmuştur. Bu sayede İran, Şah'ın Washington'dan askeri yardım talebinde bulunurken belirttiği gibi, Irak'taki Baas gibi bölgede bulunan herhangi bir "aptal saldırganı" caydırabilecek (Alvandi, 2014: 39) veya bölgesel bir rakibin herhangi bir saldırısını caydırma yeteneği kazanan İran'ın sahip olduğu "aşırı güç kullanma" kapasitesi sayesinde İran'a saldırmak isteyen bir aktörün iki ve hatta üç kez düşünmesi gerekeceği (Alvandi, 2014: 54) duruma ulaşmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, İran'ın 1945-1975 yılları arasında karşılaşmış olduğu tehditler karşısında güvenlik politikası bağlamında izlemiş olduğu stratejiyi ortaya koymuştur. Bunu yaparken, neoklasik realizmin devletlerin dış politika davranışlarını açıklamak için analizlere dahil etmiş olduğu bağımsız, ara/müdahaleci ve bağımlı değişkenleri kullanmış ve teorinin varsayımlarından faydalanmıştır. Politika tercihleri siyasi liderler ve seçkinler tarafından yapıldığı için karar alıcının yapmış olduğu değerlendirmeler, yapı ve devlet davranışları arasında yer alan bir ara değişken olarak görülmektedir (Schweller, 2003: 336-337). Bu noktadan hareketle İran açısından karar alıcı ara değişken olarak göz önünde bulundurulmuş, sistemik ve yapısal faktörlerin yanı sıra karar alıcının diğer aktörlere yönelik sahip olduğu imajın tehdit algısının şekillenmesinde ve karar alma sürecinde etkili olduğu ortaya koyulmuştur. Böylece İran'ın söz konusu dönemde ittifak stratejisinin belirlenmesinde sistemik, yapısal ve birim düzey faktörlerin etkili olduğu ileri sürülmüştür. Bağımsız ve ara değişkenlere bağlı olarak İran'ın izlemiş olduğu ittifak stratejisi ise çalışmanın bağımlı değişkeni olmuştur.

Uluslararası sistemin temel özelliği olan anarşi, devletlerin diğerlerinin niyetlerinden emin olamadıkları bir ortam yarattığından dolayı sürekli bir güvenlik arayışının olduğu bir duruma sebep olmaktadır. Sistem içindeki saldırgan devletleri cezalandıracak bir üst otoritenin olmaması anlamındaki anarşi devletler arasında bir belirsizlik yaratmaktadır. Bu belirsizliğin yaratmış olduğu durum sebebiyle devletler, diğer devletlerin niyetlerinden emin olamamakta ve buna göre güvenlik stratejileri izlemektedir. Neoklasik realizm, uluslararası politikanın kıt kaynaklar ve yaygın belirsizliğin hüküm sürdüğü bir dünyada devletler arasındaki maddi güç ve güvenlik için sürekli bir mücadele olduğunu varsayar. Anarşiye yapılan vurgu yapısal realistlerle aynı olmakla birlikte anarşi, uluslararası çatışmaların nedeni olarak görülmektedir. Bu yüzden sistemik etkenler kendi güvenliklerini sağlamaları adına devletleri teşvik etmektedir (Taliaferro vd, 2009: 4). Sistemin anarşik yapısının birimler arasında oluşturduğu belirsizlik devletleri güvenlik ve bekalarını sağlamaları için yönlendirmekte ve devletler güvenliklerini sağlamak için sürekli bir arayışa girmektedir. Anarşi, devletlerin hayatta kalma motivasyonu ile hareket etmesine ve kendilerini koruma amaçlarına bağlı olarak politika belirlemelerine sebep

olmaktadır. Dolayısıyla uluslararası sistemin anarşik yapısı devletlerin stratejik tercihleri üzerinden etkili olmaktadır.

Anarşik uluslararası sistemde güvenlik kaygısıyla hareket eden devletlerin tehditlere karşı strateji geliştirdiği varsayımı sistemik faktörlerin devletlerin ittifak tercihlerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum çalışmanın kapsadığı süreçte İran için geçerli olmuştur. 1970’li yıllara kadar askeri ve ekonomik kapasitesi dikkate alındığında güçsüz olarak görülebilecek bir devlet olan İran için güvenlik temel kaygı olmuştur. 1972 yılında Nixon Doktrini’nin Körfez’e uyarlanması sonucunda İran askeri olarak Körfez’de üstün güç konumuna ancak ulaşabilmiş, buna rağmen Sovyetlerle kıyaslandığında özellikle nükleer silahlara sahip olması SSCB’ye İran karşısında üstünlük sağlamıştır. Bu durum Soğuk Savaş boyunca İran’ın Sovyetlerden tehdit algılamasına sebep olmuştur. Bu tehdit 1940 ve 1950’li yıllarda daha yoğun bir şekilde kendisini hissettirmekle birlikte Ortadoğu’da ortaya çıkan devrimci düşüncelerin 1958 yılında Irak’a sıçraması sonrasında Irak, İran açısından başlıca güvenlik tehdidi olmuştur. İran’ın Sovyetlere yönelik güvenlik endişeleri devam etmekle birlikte tehdidin yoğunluğu ve kaynağı devrimci hareketlere dönmüştür. Sovyetler Birliği’nin bu tarz devrimci düşünceleri dile getiren devletleri desteklemesi ve Ortadoğu’da nüfuzunu artırması İran açısından Sovyet tehlikesini canlı tutmuştur.

Anarşinin yanı sıra uluslararası sistemin kutupluluğu devletlerin stratejilerini belirlemelerinde etkili bir diğer sistemik faktör olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası sisteme hakim olan iki kutuplu yapı devletlerin davranışları üzerinde etkili olmuştur. Büyük güçlerin temel hedefi güç dengesini korumak iken, bölgesel devletler bu yaklaşımdan ziyade kendilerine yönelik tehditlere karşı stratejiler izlemiştir. Bu bağlamda küresel sistemin iki kutuplu yapısı hem büyük güçlerin hem de özellikle büyük güçler açısından kritik olarak görülecek bölgelerdeki devletlerin politik tercihlerinde etkili olmuştur. Soğuk Savaş koşulları devletlerin Doğu ve Batı Bloklarına yönelmesi için teşvikler yaratmıştır. Sovyetler Birliği’nin kapladığı geniş coğrafya göz önünde bulundurulduğunda sınırlarındaki ve yakınındaki devletler karşısındaki güç üstünlüğü onu birçok devlet için tehdit kaynağı haline getirmiştir. Bu durumda Sovyetlerin komşularıyla ilişkileri ağırlıklı olarak emperyalizm ve düşmanlık arasında tanımlanmaktadır. Yani bu ülkeler ya Sovyet kontrolü altına girmiş ya da iki kutuplu küresel sistemin sunmuş olduğu fırsata bağlı olarak Amerika ile müttefiklik ilişkisi içinde

olmuştur. Dolayısıyla coğrafi konum ve yakınlık SSCB'nin komşularına karşı askeri kapasitesini kullanmasını kolaylaştırmasına rağmen bu durumun komşu devletlerde yarattığı tehdit algısı Sovyetlerin işgal girişiminde bulunmasını caydırmak için bu devletlerin Sovyetlere karşı müttefik arayışına girmelerine sebep olmuştur. Bu şekilde Sovyet kapasitesi ve komşularına yönelik politikaları algılanan tehdit düzeyini artırdığı için SSCB'ye komşu olan devletlerin müttefik arayışını veya ihtiyacını pekiştirmiştir.

İki kutuplu sistem İran gibi kritik bir coğrafyada yer alan ve zengin yer altı kaynaklarına sahip jeopolitik ve jeostratejik olarak değerli bir ülkenin tarafsız bir politika izlemesine imkan vermemiştir. Bu bağlamda sistemik faktörler İran'ın ittifak tercihleri üzerinde etkili olmuştur. Sovyetlere komşu olması, İran'ın tarihsel yayılmacı Rus hedeflerinin merkezinde yer alması, İran'a yönelik Rus politikasına bağlı olarak Rusların İran iç işlerine müdahale etmesi, ayrılıkçı hareketleri desteklemesi ve ülkeyi nüfuz alanlarına bölmenin yanı sıra işgal etmesi gibi tarihsel gelişmelere bağlı olarak İran için Rus tehdidi sürekli olarak canlı kalmıştır. Soğuk Savaş'ın kutup lideri olarak SSCB'nin İran karşısındaki ekonomik ve askeri kapasite üstünlüğü ve Sovyetlerin dar anlamda İran'a ve Körfez'e geniş anlamda ise Afrika'dan Asya'ya uzanan stratejileri İran açısından tehdit kaynağı olmuştur. Küresel güç dengesini koruma ihtiyacı ve Sovyetleri çevreleme hedefini ilan etmesi ABD'nin Sovyet tehdidi algılayan ülkeler için öncelikli müttefik seçeneği olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Sovyet baskısı karşısında İran'ın destek aramasına sebep olurken, iki kutuplu sistem İran açısından Amerikan desteği sağlaması için fırsat yaratmıştır. Dolayısıyla İran'ın SSCB ile karşı karşıya geldiği kriz döneminde ittifak tercihleri açısından küresel iki kutuplu sistem fırsat yaratmıştır. Bunun yanı sıra ABD ve SSCB arasındaki küresel rekabet ortamı bölgesel gelişmelere bağlı olarak Amerikan karar alıcıların dikkatlerini bölgeye ve İran'a vermesine sebep olmuş, bu durum İran açısından Sovyet tehdidinin sebep olduğu kısıtları aşma noktasında İran'a imkan sağlamıştır.

Süper güçlerin bölgesel sorunları kendi küresel rekabetlerinin bir parçası olarak görmesi, bölgesel gelişmelere angajman derecelerini etkilemiştir. Bölgeye yönelik süper güçlerin angajmanı her bir gücün öncelikli olarak diğer süper gücün kazanımlarını sınırlamak hedefiyle şekillendiği için bölgesel devletler için sistemik fırsatların oluşmasını sağlamıştır. Bu durum bölgesel aktörler için stratejik seçenekleri artırmakla birlikte fırsatlar yaratmıştır. Sistemin iki kutuplu yapısı özellikle Sovyet tehdidi algılayan

devletler için Amerikan desteği sağlama imkanı yaratmıştır. Bununla birlikte devletlerin içinde bulundukları bölgesel alt sistemde yaşanan gelişmeler tehdit algılarını etkilemektedir. Büyük güçlerin bölgesel devletlerle geliştirdiği ilişkiler bölgedeki diğer devletler açısından tehdit kaynağı olabilmektedir. Küresel güçlerin bölgesel güç dengesinde değişim yaşanmasına sebep olacak politikaları bölgesel devletlerin tehdit algısını etkilemektedir. İran açısından Sovyetlerin desteklemiş olduğu Irak'ın güç bileşenlerinde meydana gelen değişim İran için tehlikeli bir durumun oluşmasına sebep olmuştur.

Bu açılarından bakıldığında uluslararası sistemin sabit özelliği olarak görülen anarşi ve Soğuk Savaş döneminde sistemin iki kutuplu bir yapıda olması İran açısından imkan ve kısıtlar yaratmıştır. Bu bağlamda sistemik faktörlerin İran'ın ittifak tercihi üzerinde etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Tüm bunlardan hareketle İran'ın ittifak politikasının şekillenmesinde sistemik faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla sistemdeki devletlerin güç kapasitesine göre şekillenen uluslararası sistemin yapısı ve anarşik doğasının sistemdeki görece küçük devletler için imkan ve kısıtlar yarattığı görülmüş, bu imkan ve kısıtların devletlerin ittifak tercihlerini etkilediği ortaya çıkmıştır.

Yapısal faktörlere baktığımızda ise olay üzerinden analizler yapıldığı için bu faktörlerin değişkenlik gösterdiği görülmüştür. Bununla birlikte kriz dönemi ve bu dönemde büyük güçlerin sorunlara yönelik bakışları İran açısından yapısal faktörleri şekillendirmiş, bu yapısal faktörler İran açısından imkan ve kısıtların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Neoklasik realizm sistemik ve yapısal kısıtların ve fırsatların nedensel üstünlüğünü ve birim düzey değişkenlerin müdahaleci özelliğini dikkate almaktadır. Bu bağlamda kuram büyük güçler dışındaki devletlerin dış politika, güvenlik ve ittifak stratejilerini açıklama noktasında kullanışlı bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Devletler küresel ve bölgesel ölçekte bir sistem içerisinde yer alırlar ve yapısal kısıtlara maruz kalırlar. Bu çerçevede yapısal imkan ve kısıtların oluşumu ve karar alıcı üzerindeki etkisi önem kazanmaktadır. Bu çalışmada yapısal imkan ve kısıtlar büyük güçlerin ve bölge dışı olmasına rağmen bölgeye yönelik güç yanıtma kapasitesi olan İngiltere'nin politikalarına ve İran'ın kara komşusu olan Irak'ta yaşanan gelişmelere bağlı olarak oluşmuş ve inceleme konusu olaylarda yaşanan gelişmeler İran açısından yapısal imkan ve kısıtlar yaratmıştır. Söz konusu aktörlerin, özellikle büyük güçlerin, politikalarının tehdit edici olması İran açısından yapısal kısıtlar olarak karşımıza çıkarken, güç üstünlüğü ve devletin

bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tehlikeye atacak stratejiler takip edilmesi şeklinde oluşan saldırgan niyetlerin net bir şekilde tehdit içerikli mesaj vermesi ve coğrafya gibi yapısal dönüştürücülerin etkisine bağlı olarak ortaya çıkan saldırgan/zarar verici davranışlar tehdit algılayan devlet için yapısal kısıtlar oluşturmaktadır. Buna karşın, tehdit algılayan aktör ile çıkar birliği olan ve bu yüzden aktöre yönelik tehdidin kendi çıkarlarına zarar vereceğini hesap eden aktörün varlığı tehdit algılayan devlet için imkanlar yaratmaktadır. Askeri, ekonomik ve diplomatik destek sağlama kapasitesi olan ve bu yönde istek gösteren büyük gücün varlığı tehdit algılayan aktör için imkanlar yaratmakla birlikte buna bağlı olarak işbirliği ve ittifak ilişkisi kurulması ihtimali tehdit algılayan aktör için stratejik seçenekleri oluşturur. Bu bağlamda tehdit altındaki devleti destekleyici bir gücün varlığı devlete fırsatlar sunan yapısal faktörlerin varlığının göstergesidir.

Bu çalışmada İran açısından tehdidin açık olduğu süreçler incelenmiş ve bu bağlamda İran adına karar alıcılar için kriz dönemlerinde oluşan imkan ve kısıtlar ortaya koyulmuştur. Böylece Sovyetlerin İran üzerinde baskı kurmak amacıyla askeri kapasitesini kullanması ve İran merkezi yönetimine karşı özerklik yanlısı hareketleri desteklemesi İran açısından bağımsızlığına ve egemenliğine yönelik tehdit oluşturmakla birlikte, stratejik anlamda kısıtlar yaratmıştır. Ayrıca Sovyet birliklerinin varlığı İran merkezi yönetimi ile Azeri hareketi arasında saldırı savunma dengesini İran aleyhine çevirmiş ve merkezi yönetim hareketsiz kalmıştır. Askeri kapasitesi Sovyetlere kıyasla zayıf olan İran, Azeriler karşısındaki üstünlüğünü kullanamamıştır. Bu kısıtları aşmak adına İran'ın ihtiyacı olan Sovyet birliklerinin ülkesinden çekilmesi olmuş ve İran bunu BM aracılığıyla sağlamıştır. Böylece hem Sovyetlerin ülkesinden çekilmesini sağlamış hem de Azeri hareketine karşı üstünlüğünü kullanma imkanı kazanmış ve ülkesel bütünlüğünü korumuştur.

Petrolün millileştirilmesi ile başlayan süreç İran'ın İngiltere ile karşı karşıya gelmesine sebep olmakla birlikte Amerikan yönetimini sıkıntılı bir sürece sokmuştur. Bu süreçte İran, Amerikan tutumu sayesinde İngiliz askeri harekatından kurtulmuş fakat İngiltere'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlar ve boykot İran ekonomisini çökertmiştir. Musaddık İran açısından oluşan ekonomik sorunları aşmak için destek arayışına girmiştir. Bu dönemde İran için yapısal kısıtlar özellikle ekonomik anlamda olmuştur. Bu kısıtları aşmak için Musaddık Amerikan desteği sağlamaya çalışmıştır. Musaddık İngiltere ve

ABD arasında millileştirmeye yönelik bakış açılarının farklı olmasından faydalanmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır.

Irak'da gerçekleşen darbeden sonra ortaya çıkan yeni Irak yönetiminin Batı yanlısı pozisyonunu terk ederek Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmesi İran açısından bir başka tehdit kaynağı olmuştur. Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesi, Sovyetlerle işbirliğini artırması ve Baas iktidarından sonra bölgede aşırı radikal ve pan-Arap bir söylem geliştirerek İran rejimine ve toprak bütünlüğüne yönelik gösterdiği tavır İran için tehdit edici olmuştur. Bununla birlikte Irak'ın askeri kapasitesini artırması saldırı savunma dengesinin 1960'ların başında Irak lehine dönmesini sağlamıştır. Şah bu durumu değiştirmek için Amerikan desteği aramakla birlikte talepleri 1970'lere kadar karşılık görmemiştir. Bu şekilde yapısal kısıtlar İran'ın Irak'a karşı harekete geçmesini engellemekle birlikte İran kendisine avantaj sağlamak için Irak'ın Kürtlerle olan iç mücadelesini kullanarak yapısal kısıtların üstesinden gelmeye çalışmıştır. Nihayet 1972 yılında Nixon'un Şah'a "Koru Beni" diyerek Amerikan cephaneliğini açması İran açısından yapısal kısıtları ortadan kaldırmakla birlikte İran'ın üstün konuma gelmesine imkan sağlamıştır. Amerika'nın bu tutumunda önemli olan bir faktör İngiltere'nin bölgeden çekilmesi olmakla birlikte bölgede oluşan güç boşluğu bölge devletlerinin üstünlük mücadelesine girmesine sebep olan bir diğer yapısal faktör olarak karşımıza çıkmıştır. Bölgedeki İngiliz üstünlüğü devletler arasındaki sorunların üstünü örtmekle birlikte İngiltere'nin çekilmesi bölge devletlerinin üstünlük rekabetine girmesine sebep olmuştur. Batı'nın Körfez'de alan kaybetmesini önlemek adına Nixon Şah'ı desteklemeye karar vermiştir. Bu şekilde İngiltere'nin Körfez'den çekilmesi İran'a imkan sağlayan bir diğer yapısal faktör olmuştur.

Tüm bu kriz dönemlerine bakıldığında İran açısından yapısal imkan ve kısıtların oluştuğu görülmüştür. Bu bağlamda karar alıcı bu yapısal imkan ve kısıtlar dahilinde ittifak stratejisini belirleyerek karşılaşmış olduğu tehditlerin üstesinden gelmeye çalışmıştır. Dolayısıyla İran'ın ittifak tercihlerinin belirlenmesinde yapısal faktörlerin etkili olduğu görülmüştür.

Sistemik ve yapısal faktörlerin yanında karar alıcılar İran'ın ittifak tercihlerinde etkili olan bir diğer faktör olmuştur. Devletler adına karar alıcıların ara değişken olarak analizlere dahil edilmesi bir devletin yapısal sınırlar içerisinde oluşan alternatif seçenekler

arasından yapmış olduğu tercihin sebeplerini anlamak açısından önemlidir. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta karar alıcının önündeki seçeneklerin yapısal faktörlerin sunmuş olduğu imkan ve kısıtların oluşturduğu sınırlar kapsamında olduğu yani karar alıcının yapısal kısıtları ve imkanları aşacak stratejiler izleyemeyeceğidir. Yapısal faktörlerin sunmuş olduğu seçenekler arasında tercih yapmasına rağmen karar alıcı beklenmedik tercihlerde bulunabilmekle birlikte bu çaba stratejik tercihin başarısız olmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda neoklasik realizm yerel değişkenlere ikinci derecede önem vermesine rağmen stratejik tercihlerin açıklanmasında birim düzey faktörleri analizlere dahil ederek tercihleri açıklama noktasında analizlere zenginlik kazandırmaktadır. Özellikle karar alıcının tehdit algıları, yapısal faktörler ile devletin izleyeceği ittifak stratejisi arasında bağlantı kuran aktarım kayışı rolünü üstlenmektedir. Yani yapısal faktörlerin algılanmasına göre şekillenen tehdit algısı, devletin dış güvenlik ve ittifak politikasının şekillenmesinde önemli bir işlev görür.

İttifak tercihlerinin öznel değerlendirmelere dayandığı gerçeğinden hareketle aktörlerin tehdit algısı önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Tehdidin sübjektif bir kavram olmasından hareketle tehdidi algılayacak olan devlet adına karar alıcıdır. Bu yüzden karar alıcının algıları ve tehdit kaynağı aktöre yönelik sahip olduğu imaj önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Tehdit kaynağı aktörün izlemiş olduğu politikalar karar alıcı açısından tehdiye yönelik mesajların net/açık bir hal almasını sağladığında liderler tehdidi ortadan kaldırmak için harekete geçmekte ve algılanan bu tehdidi ortadan kaldırmak için girişimlerde bulunmaktadır. Bu çalışmada İran'ın Sovyetler Birliği'nden, İngiltere'den ve Irak'tan tehdit algıladığı ortaya koyulmuştur. Bu tehditler içerik olarak askeri, ekonomik ve darbe sonrası Irak rejiminin radikal devrimci söylemleri öne çıkarmasının sebep olduğu gibi farklı şekillerde oluşmuştur. Bu süreçte Muhammed Rıza Şah karar alıcı olarak ön plana çıkmakla birlikte petrolün millileştirilmesi sürecinde başbakan olan Musaddık'ın etkin bir aktör olduğu dönem yaşanmıştır. Millişetirmeye öncülük etmesi ve millileştirme politikasının İran'da görmüş olduğu destek Musaddık'a bu süreçte karar alıcı olarak İran dış politikasını yönetme imkanı vermiştir. Bu yüzden Musaddık'ın İngiltere ve Sovyetlere yönelik sahip olduğu imajlar Başbakan'ın karşı karşıya kaldığı ekonomik baskıyı Amerikan desteği alarak aşmaya çalışmasına sebep olmuştur. Soğuk Savaş dönemi göz önünde bulundurulduğunda Batı'ya karşı Sovyetlerden destek arayışına girmesi Musaddık açısından daha fazla imkan elde etmesine sebep

olabilecekken Başbakan'ın tercihi Batı'daki görüş ayrılıklarını kullanmak olmuştur. Fakat bu tercih sonrasında stratejisi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Buna karşın Muhammed Rıza Şah, Sovyetlerden algıladığı tehdit karşısında Amerikan desteği aramış, bölgede etkin bir askeri gücü olan İngiltere'ye başvurmamıştır. Şah'ın İngiltere ve Sovyetlere karşı sahip olduğu imajın hem tehdit algısının şekillenmesinde hem de ittifak tercihinde etkisini göstermiştir. Irak'ta monarşi karşıtı darbeye iktidara gelen yönetime karşı bakışı İran ve Irak arasındaki dostluk-düşmanlık algısının değişmesine ve Irak'ın tehdit olarak algılanmasına sebep olmuştur. Darbeci ve monarşi karşıtı radikal söylemlerin yanı sıra Körfez, Shattül-Arap ve Kuzistan gibi alanlara yönelik yayımları söylemleri Irak'a yönelik imajın şekillenmesinde etkili olmuş, bu imaja bağlı olarak oluşan tehdit algısı İran'ın ittifak stratejisini belirlemesinde rol oynamıştır. Tüm bunlara bağlı olarak karar alıcıların aktörlere yönelik sahip oldukları imajların İran'ın ittifak tercihleri üzerinde etkili olduğu görülmüştür.

Coğrafi konum, tehdit kaynağı aktörün niyetleri ve kapasitesine bağlı olarak şekillenen tehdit algısı, tehdidin açıklığına işaret etmektedir. Bu faktörlere bağlı olarak tehdidin açık bir hal alması devletlerin tehdiye karşı koymaya çalışmasına sebep olmaktadır. Tehdiye kendi başına karşı koyma kapasitesi olmayan devletler dış destek arayışına gireceğinden algılanan tehdidin açık bir hal alması yani tehdiye yönelik mesajların net olması ittifak girişiminin başlangıcına işaret etmektedir. Bu bağlamda yapısal faktörlere bağlı olarak düşman devletin söylem ve eylemlerinin tehlike oluşturduğu şeklinde net mesajlar ortaya koyması tehdit ile baş edebilecek kapasitesi olmayan devletleri destek arayışına itmektedir. Tehdidin açık hale gelmesine bağlı olarak oluşan yüksek tehdit algısı devletin yakın tehditlerle başa çıkmak adına askeri araçları merkeze alan bir strateji tercih etmesine sebep olur. Fakat burada önemli olan devletin bu tercihinin imkanı kılacak gücün varlığıdır. Yani tehdit altındaki devlete askeri destek sağlamaya istekli ve bu desteği sağlama kapasitesi olan dengeleyicinin varlığı önemlidir. Kriz dönemlerinde dengeleyici aktör mevcut olmasına rağmen destek sağlama noktasında isteksizlik göstermesi tehdit altındaki devleti başka dengeleme araçları arayışına yöneltir. İttifak oluşturma veya askeri gücünü artırma gibi askeri araçlar dış tehditlere karşı daha etkili bir savunma mekanizması oluşturmakla birlikte yapısal kısıtlara bağlı olarak bu stratejileri izleyemeyen tehdit altındaki aktör farklı şekillerde politikalar izleyerek rakibin avantajını azaltmaya çalışır. Bu şekilde kendisi açısından göreceli avantaj elde etmeye çalışır. Bu

politika tercihleri temelde dengeleme stratejisi kapsamında olmakla birlikte başvuru alan araçlar açısından farklılık gösterebilmektedir.

Anarşik uluslararası sistemde güvenlik kaygısıyla hareket eden devletlerin tehditlere karşı strateji geliştirdiği ileri sürülmektedir. Tehdidi ittifak tercihlerinin merkezine koyan realist okulun varsayımlarından hareketle bu çalışma İran'ın ittifak tercihlerinin tehdit temelli olduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda tehdide yönelik mesajların açık bir hal almasına bağlı olarak kendi kapasitesi karşı karşıya geldiği tehdidi ortadan kaldırmak için yeterli olmayan devletin ittifak arayışına gireceğinden hareketle İran'da karar alıcıların algıladıkları tehditleri ortadan kaldırmak için izledikleri politikalar ortaya koyulmuştur. Soğuk Savaş döneminde askeri, ekonomik ve aşırı radikal devrimci söylemler üzerinden karşı karşıya kaldığı tehditlere karşı İran'ın dengeleme stratejisini benimsediği ileri sürülmüştür. İran'ın ittifak girişimi klasik anlamda karşılıklı olarak taahhütleri içeren bir anlaşma elde etmekten ziyade farklı şekillerde destek sağlamak veya tehdit algılayan aktörün kendisi için avantajlı durum yaratmak için destek sağlaması şeklinde değerlendirilmiştir. Bu anlamda askeri, ekonomik ve devrimci söylemlerin sebep olduğu tehditlere karşı farklı şekillerde destek arayışına girildiği ve tehdidi ortadan kaldırmak için stratejiler geliştirildiği görülmüştür.

Karşı karşıya kaldığı tehditlerle tek başına mücadele etme kapasitesi olmayan devletler, dış destek arayışına girerek kendi kapasitesini artırma yolu izleyebilir. Bununla birlikte tehdit algılayan devlet rakibin gücünü/etkisini azaltmaya çalışarak da dengeleme stratejisini uygulayabilir. Bu şekilde bir dengeleme stratejisi izlemenin araçları uluslararası kurumlar aracılığıyla tehdit kaynağı aktör üzerinde baskı kurarak tehdit kaynağı aktörü sınırlamak; tehdit algıladığı aktörün müttefikleri ile arasında ayrılık yaratarak rakibinin gücünü azaltmak ve rakip devletin rejimini istikrarsızlaştırıcı eylemlerde bulunmaktır. Böylece tehdit algılayan devlet tehdit kaynağı karşısında göreceli kazançlar elde ederek avantaj sağlayabilmektedir. İran açısından bu politikalar, BM gibi küresel örgütler aracılığıyla tehdit kaynağını sınırlamak, ABD ve İngiltere arasındaki fikir ayrılıklarından faydalanarak iki müttefikin ilişkilerini kendi çıkarları için etkilemek ve devlet dışı aktörleri desteklemekle birlikte süper gücün desteğine bağlı olarak askeri kapasitesini artırarak bölge devletlerine üstünlüğünü kabul ettirmek şeklinde gerçekleşmiştir. Tüm bu politikaların temel özelliği İran'ın karşılaşmış olduğu

tehdidi ortadan kaldırmaya yönelik olarak izlenmiş olmalarıdır. Bu şekilde farklı tehdit kaynaklarına karşı farklı araçlar ile dengeleme yapılmaya çalışılmıştır.

İran tehditler karşısında farklı araçlarla dengeleme politikası izlemekle birlikte bu strateji her zaman başarılı olmamıştır. Ülkedeki Sovyet birliklerinin İran açısından sebep olduğu olumsuz durum yabancı birliklerin ülkeden çekilmesini İran için öncelik haline getirmiştir. Buna karşın İran'dan talep ettiği petrol imtiyazını elde edemeyen Sovyetler ülkedeki özerklik yanlısı hareketleri merkezi hükümet karşısında desteklemek ve ülkedeki askeri birliklerini çekmek bir yana takviye ederek güçlendirmek şeklinde bir politika izlemiştir. Ülkesinin bütünlüğünü tehdit altına sokan özerklik yanlısı hareketler desteklenen ve egemenlik haklarını uygulaması engellenen İran için Sovyet tehdidi açık bir hal almıştır. Sovyetleri yatıştırmak amacıyla verilecek tavizlerin İran'ın bağımsızlığını tehlikeye atacağından hareketle Şah, Sovyet tehdidi karşısında Amerikan desteği arayışına girişmiştir. Sovyetlere yardım sağlamak için İran'da askeri bulunan ABD, müttefiklerine örnek olmak adına 1946'nın ilk aylarında birliklerini İran'dan çekmiştir. Savaşın ardından giriştiği hızlı askeri terhis Amerikan konvansiyonel gücünde azalma yaşanmasına sebep olmuştur. Bu faktörler dikkate alındığında bölgede askeri bulunmayan ve bölgeye askeri gücünü yansıtmaya kapasitesi azalan ABD, Sovyet tehdidi karşısında İran'a askeri destek sağlayacak konumda değildi. Bu yapısal kısıtlar İran'ın farklı araçlara başvurmasına sebep olmuş ve İran Sovyetlerin ülkesinden çekilmemesini BM'ye taşımıştır. Bu şekilde Sovyetlerin ülkesinden çekilmesini sağlayarak rakibin kendisine karşı olan avantajını azaltmaya çalışmıştır. Bunu sağlamak için uluslararası kurumlar aracılığıyla baskı ve kısıt oluşturmaya çalışarak Sovyet tehdidini dengelemeye çalışmıştır. ABD, askeri olarak destek verememesine rağmen İran'ı konuyu BM'ye taşıması için cesaretlendirmiş ve konunun BM gündemine alınmasında ve gündemde kalarak Sovyetler karşısında İran lehine olumlu bir durumun oluşması için çabalamıştır. Sovyet-İran görüşmeleri başladığında Sovyetlerin İran'a baskı kurmasını önlemek amacıyla yine konunun BM gündeminde kalması Amerikan öncülüğünde sağlanmıştır. Bu şekilde askeri araçlar kullanılmadan kurumsal kısıtlamalar yoluyla Sovyetler üzerinde baskı oluşturularak İran ile uzlaşmaya varması ve birliklerini İran'dan hedeflenmiştir. Bununla birlikte ABD'nin Truman Doktrini'ni ilan ederek Sovyetlere karşı küresel mücadeleye girdiğini somut bir şekilde ortaya koyması İran için Sovyet-İran anlaşmasının Meclis'te reddedilmesine olanak sağlamıştır. Ayrıca bu süreçte Amerikan yetkililer hem

sözlü olarak İran'ın bağımsızlığını desteklediklerini dile getirmiş hem de İran'a askeri ve ekonomik yardımlar sağlamaya başlamıştır. Yine ülkede Amerikan askeri misyonları İran ordusunu ve jandarmasını eğitmek için faaliyetlerde bulunmuştur. ABD'nin üstlendiği küresel sorumluluk, İran'a yönelik askeri ve ekonomik yardımlar İran açısından dengeleme politikasının izlenmesini imkanı kılmıştır. İran'ın diplomatik yollarla sağlamış olduğu destek anlaşmaya varılarak Sovyetlerin ülkeden çekilmesini sağlamıştır. Küresel rekabete bağlı olarak ABD'nin çevreleme politikasını uygulamaya koyması ve Truman Doktrini'ni ilan etmesi ile birlikte İran'a askeri ve ekonomik destek sağlaması, SSCB askerlerinin çekilmesine karşılık varılan anlaşmadaki ortak petrol şirketi kurulmasına yönelik kararın İran Meclisi tarafından kabul edilmemesi yönünde cesaretlendirmiştir.

Petrolün millileştirilmesi süreci İran adına İngiliz tehdidinin ortaya çıktığı bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Musaddık'ın petrol endüstrisini millileştirmesi sonrasında İngiliz politikası millileştirmeyi tanımayan ve ülkedeki çıkarlarını korumak adına önlemler almasına sebep olan bir durum yaratmıştır. Bu durum İran açısından yapısal kısıtların oluşmasına sebep olmakla birlikte İran askeri ve ekonomik tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. Amerika'nın karşı olması İngiltere'nin askeri araçları kullanılmasını engellemekle birlikte İngiltere'nin uyguladığı abluka ve boykot İran ekonomisine büyük zarar vermiştir. Petrol üretiminin durması ve petrolü satamaması İran'ın gelirlerinin sıfırlanmasına sebep olmuştur. Gerek ödemeler dengesi gerekse ülke içi projelerin petrol gelirlerine bağlı olması Musaddık hükümetini zor duruma düşürmüştür. İngiliz politikalarını ülkesinin bağımsızlığına ve kaynakları üzerindeki egemenliğine karşı bir hareket olarak gören Musaddık, İngiltere'den tehdit algılamıştır. Musaddık özellikle İngiliz ekonomik ablukasının sebep olduğu tehdit karşısında Amerikan desteği aramıştır. İngiltere ve ABD arasında millileştirme krizine bakış açılarında farklılıklar mevcuttu. Bu durumda Musaddık İngiltere karşısında Amerikan desteği sağlayarak İngilizler karşısında kendisine avantajlı bir konum edinmeyi hedeflemiştir. Musaddık, İngiltere'nin özellikle ekonomik araçlarla kendisini sınırlama çabasına karşılık olarak ABD ile kurmuş olduğu ilişkiyi zayıflatarak İngiliz tehdidini dengelemeye çalışmıştır. Musaddık iki müttefik arasındaki farklılıklardan faydalanarak ve Amerikan ekonomik desteği elde ederek müttefiklerin birbirlerinden uzaklaşmasını/yabancılaşmasını sağlayarak kendisi için göreceli kazanç elde etmeye çalışmıştır. Bu şekilde İran üzerinde oluşan ekonomik

baskıyı ortadan kaldırarak kendisi için göreceli kazanç elde etmenin yanında bu durumun Amerikan-İngiliz ilişkilerine olumsuz yansımaları olacak, İngilizler avantaj kaybetmekle birlikte İngiltere'nin Musaddık'ın şartlarına uygun bir uzlaşuya varmak zorunda kalacaklarını hesaplamıştır. Musaddık, Amerikan ekonomik desteği olmadığı takdirde Sovyetlere petrol satabileceğini veya yardım için Sovyetlere başvurabileceğini belirtmiştir. Böylece ABD'den destek sağlamak için Sovyetlerle yakınlaşacağı bir strateji izleyebileceği şeklindeki eğilimi abartarak ABD'nin kendisine ekonomik destek vermesini veya petrol satın almasını sağlamaya çalışmıştır. Bu şekilde Sovyetleri Amerikan desteği sağlamak için koz olarak kullanmak istemiştir. Fakat Musaddık'ın yapısal faktörleri yanlış algılamasına bağlı olarak yapmış olduğu yanlış hesaplama dengeleme stratejisinin başarısız olmasına sebep olmuştur. Küresel sistemin sıkı iki kutuplu yapıya döndüğü ve Kore'de sıcak çatışmanın yaşandığı bir süreçte ABD, en önemli müttefiki ve küresel rekabetteki destekçisi İngiltere'nin aleyhine adım atmayı reddetmiştir. İran'ın Batı için önemine rağmen İran iç siyasetinde Batı yanlısı Şah gibi aktörlerin varlığı ABD'nin Musaddık'tan vazgeçmesine sebep olmuştur. Musaddık, İran'da komünistler ile kendisinden başka siyasi güç olmadığı şeklinde bir algı oluşturmuş fakat gelişmeler alternatiflerin olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yapısal kısıtlar Musaddık'ın İngiliz tehdidini ABD ile dengeleme çabasının başarısız olmasına sebep olmuştur. Musaddık'ın yapısal kısıtları aşacak şekilde bir strateji izleme çabasının başarısız olması neoklasik realizmin yapısal faktörleri önceleyen yaklaşımıyla uyushmaktadır. Bu durum karar alıcının önemli bir değişken olarak analizlere dahil edilmesine rağmen nihayetinde devletlerin politikalarının yapısal faktörlerin çizmiş olduğu sınırları aşamayacağını göstermiştir.

Musaddık, ABD'nin İngiltere karşısında İran'a destek sağlayacağı şeklinde bir düşünceye sahip olmuştur. Bu düşüncenin yanlışlığı İran'ın stratejik tercihinin başarısız olmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra Musaddık temel hedefi İran'ın tarafsızlık politikası izlemesi gerektiği şeklindeki stratejisine rağmen tehditle karşı karşıya geldiğinde dengeleme stratejisi izlemeye yönelmiştir. Hatta Amerikan desteğini garanti etmek için Soğuk Savaş retoriğini kullanarak Sovyetlerden yardım istemek ve Sovyetlere petrol satmak zorunda kalacağını ileri sürerek Amerikan karar alıcıları kendisine destek vermeleri için etkilemeye çalışmıştır. Bu durum karar alıcıların tarafsızlık politikası

izleme eğilimde olsalar dahi tehditle karşılaştıklarında dengeleme politikası izlemeye çalıştıklarına yönelik bir örnek olarak ortaya çıkmıştır.

Küresel güç dağılımı devletler için tehdit oluşturabilmekle birlikte tehditler bölgesel ve alt sistemik yapıda meydana gelen değişimlere bağlı olarak ortaya çıkabilir. Irak darbesi bölgede önemli bir Batı yanlısı rejimin ortadan kalkmasına ve Sovyetlerle işbirliğine giren radikal Arap milliyetçisi söylemleri olan bir yönetimin iktidara gelmesine imkan sağlamıştır. Bunun yanı sıra İngiltere'nin Körfez'den çekilmesi bölgede güç boşluğu oluşmasına sebep olmuştur. Bu güç boşluğu Irak'ın Körfez'deki ülkelere ve İran'a yönelik politikalarında değişiklikler meydana getirmiş, Irak-Sovyet işbirliğinin artması Körfez'de Sovyet varlığının ve etkisinin artmasına imkan sağlamıştır. Bu yapısal değişiklikler İran'ın tehdit algısını artırırken ABD'nin Körfez'de İngiltere'nin yerini almayacağını açıklaması ve Nixon Doktrinini ilan etmesi İran açısından fırsat yaratmıştır.

İran için 1940 ve 1950'li yıllarda en önemli tehdit kaynağı Sovyetler Birliği iken, Irak darbesi sonrasında ülkede oluşan rejimin devrimci yönelimi ve radikal söylemleri İran için temel güvenlik tehdidinin Irak olmasına sebep olmuştur. Batı yanlısı bir monarşinin ortadan kaldırılmasına sebep olan darbe liderleri Bağdat Paketi'nden çekilmiş ve Sovyetlerle işbirliğine girmenin yanı sıra iç siyasette komünistlere alan açmıştır. Bu durum Şah'ın Irak'a yönelik kaygıları artırmıştır. Bu şekilde 1960 ve 1970'li yıllarda İran açısından güvenlik kaygısının kaynağı Sovyetlerden ziyade bölgesel aktörler, özellikle Irak olmuştur. Sovyetlerle geliştirdiği işbirliğine bağlı olarak sağladığı askeri malzeme Irak'ın özellikle hava kuvvetlerinin güçlenmesine imkan sağlamıştır. Rus süpersonik savaş uçaklarına sahip Irak, İran karşısında göreceli üstünlük kazanırken İran ABD'den eşdeğer uçakları sağlama konusunda sıkıntı yaşamıştır. Bu yüzden rakibinin dikkatini iç meselelere vermesini sağlamak ve rejimini zayıflatmak için Şah, Irak'ta ortaya çıkan Kürt hareketini destekleyerek Irak karşısında devlet dışı aktörleri kullanarak dengeleme politikası izlemiştir. Bu bağlamda İran, Kürtlere teknoloji transferi ve askeri yardım yapmanın yanı sıra İsrail gibi Kürtleri destekleyen aktörlerin yardımlarının ulaşması için köprü vazifesi görmüştür. İran ayrıca ABD'yi Kürtlere destek sağlaması konusunda ikna etmiştir. Bu şekilde İran, rakibinin iç siyasi sorunlarına dahil olarak mutlak bir kazanç elde etmekten çok görece kazanç elde ederek rakibin askeri yeteneklerini kısıtlamaya çalışmıştır. İç siyasi sorunlarını görece kazanç elde etmek ve askeri kapasitesini iç savaşta kullanmasına katkıda bulunup askeri kapasitesini zayıflatmaya ve askeri gücünü

kısıtlamaya çalışmıştır. Şah, Irak'a karşı Kürtleri destekleyerek Irak'ın gücünü ve bu gücünü İran'a karşı yöneltme motivasyonunu azaltmayı hedeflemiştir. Bu şekilde Irak'ın kendisine karşı sahip olduğu güç üstünlüğünü ortadan kaldırmayı ve/veya sahip olduğu gücü doğrudan İran'a yansıtmamasının önüne geçmeye çalışmıştır. Böylece Şah, rakibinin kapasitesini sınırlandırmak amacıyla üçüncü bir aktöre destek olmak için kaynak transferi yapmıştır.

İran, bölgesel ve küresel gelişmeler bağlamında yapısal kısıtların ortadan kalkmasına bağlı olarak 1970'li yılların başında hareket özgürlüğü kazanmıştır. Bunda etkili olan faktörler İngiltere'nin bölgeden çekilmesi, ABD'nin Vietnam Savaşı sebebiyle küresel politikasında değişikliğe giderek bölgesel çıkarlarının korunmasında bölge devletlerini desteklemeyi merkeze alan Nixon Doktrini'ni benimsemesi ve petrol gelirlerinin artmasına bağlı olarak elde edilen ekonomik gelirler sayesinde silah satın alma kapasitesine ulaşması olmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin Hint Okyanusu ve Körfez'de artan etkinliği ABD'nin İran'ı destekleme konusunda daha istekli olmasına sebep olmuştur. 1972 yılında Nixon'ın İran'a Amerikan silah cephanelerinde yer alan nükleer silahlar dışındaki tüm silahlara erişim hakkı tanınması İran'ın Körfez'de mutlak üstün güç olmasını sağlamıştır. İran'ın elde ettiği bu üstünlük kendisini göstermiş ve Irak, 1975 yılında Cezayir Anlaşması'nı imzalayarak İran'ın üstünlüğünü kabul etmiştir. İran bu şekilde askeri kapasitesini artırmak yoluyla doğrudan dış dengeleme yaparak askeri araçlar üzerinden bir strateji izlemiştir. Küresel ve bölgesel gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yapısal faktörler İran'ın askeri kapasitesini artırmasına ve tehdit kaynağı karşısında üstünlüğü ele geçirmesini sağlamıştır. Böylece İranlı yetkililerin tabiriyle kendisine yönelik olarak askeri araçları içeren maceracı eylemlerin önüne geçmeyi başarmıştır.

Bu çalışma İran'ın tehdit algıladığı aktörleri dengeleme çabasına girdiğini ileri sürmüştür. İran üç farklı aktörden askeri, ekonomik ve yayılmacı radikal söylemlere bağlı olarak tehdit algılamış, buna karşın doğrudan askeri ittifaklara dahil olmaktan ziyade incelenen olaylara bağlı olarak hem askeri kapasitesini artırma çabasına girmiş hem de rakibinin veya tehdit kaynağı aktörün kendisine karşı sahip olduğu avantajları ortadan kaldırmaya yönelik stratejiler izlemiştir. Bu şekilde stratejilerin tercih edilmesinde sistemik ve yapısal faktörlerin sebep olduğu imkan ve kısıtlar etkili olmakla birlikte, karar alıcı İran'ın ittifak tercihlerinin belirlenmesinde önemli bir faktör olmuştur. Dolayısıyla

İran'ın söz konusu dönemde ittifak stratejisinin belirlenmesinde sistemik, yapısal ve birim düzey faktörlerin etkili olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Resmi Devlet Dokümanları

Foreign Relations of United States (FRUS), 1944, Vol. V. (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1965).

Foreign Relations of United States (FRUS), 1945, Vol. 8. (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1969).

Foreign Relations of United States (FRUS), 1946, Vol 7. (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1969).

Foreign Relations of United States (FRUS), 1947, Vol 5. (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1971).

Foreign Relations of United States (FRUS), 1952-1954, Vol. 10, Iran, (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1989).

Foreign Relations of United States (FRUS), 1958–1960, Near East Region; Iraq; Iran; Arabian Peninsula, Volume XII, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1958-60v12>, (Erişim Tarihi: 19 Kasım 2021).

NIE-3, “Soviet Capabilities and Intentions”, 15 Kasım 1950, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86B00269R000300040009-5.pdf> (Erişim Tarihi: 17 Nisan 2020).

NIE-75, “Probable Developments through 1953”, 13 November 1952, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1951-54IranEd2/d143>, (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2021).

NIE-75/1, “Probable Developments through 1953”, 9 January 1953, CIA. https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000119705.pdf (Erişim Tarihi: 20 Nisan 2020).

İkincil Kaynaklar

“A Bid for Dictatorship”, **New York Times**, 15 Temmuz 1952.

“Iran Oil Nationalization”, **South China Morning Post**, 1 Mayıs 1951.

“Iran: Whose Oil?”, **New York Times**, 20 Mayıs 1951.

“More Talk in Iran”, **New York Times**, 12 Ağustos 1951.

“Mosaddegh Fights to Regain Control; Army Chief Ousted”, **New York Times**, 2 Mart 1953.

“Pressure Intensifies in Iran for Quick Oil Nationalization”, **The Christian Science Monitor**, 17 Mayıs 1951.

“Ruler of Iran is Wounded Slightly by Two Bullets Fired by Assassin”, **New York Times**, 5 Şubat 1949,
<https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/library/world/mideast/020549iran-assassin.html>, (Erişim Tarihi: 4 Kasım 2020).

“Troubled Teheran”, **New York Times**, 11 Mart 1953.

ABDELREHIM, Neveen, Josephine Maltby, Steven Toms (2012), “Accounting for Power and Control: The Anglo-Iranian Oil Nationalisation of 1951”, **Critical Perspectives on Accounting**, 23:7, pp. 595–607.

ABRAHAMIAN, Ervand (2001), “The 1953 Coup in Iran”, **Science and Society**, 65:2, pp. 182-215.

ABRAHAMIAN, Ervand (2013), **The Coup, 1953, The CIA and the Roots of Modern US-Iranian Relations**, The New Press, New York.

ABRAHAMIAN, Ervand (2017), **Modern İran Tarihi**, Çeviren: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul.

ACAR, Cemal (1991), **Soğuk Savaş Süper Güçlerin Hakimiyet Kavgası**, Ötüken, İstanbul.

ADIBELLİ, Barış (2017), **Pax Persica: İran Jeopolitiği**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

AFKHAMI, Gholam Reza (2009), **The Life and Times of the Shah**, University of California Press, California.

AKBARZADEH, Shahram and Dara Conduit (2016), **Iran in the World, President Rouhani’s Foreign Policy**, Palgrave Macmillan, New York.

AKYILDIZ, Ali ve Zekeriya Kurşun (Ocak 2015), **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

ALVANDI, Roham (2012), “Nixon, Kissinger, and the Shah: The Origins of Iranian Primacy in the Persian Gulf”, **Diplomatic History**, 36:2, pp. 337-372.

ALVANDI, Roham (2014), “The Shah’s détente with Khrushchev: Iran’s 1962 missile base pledge to the Soviet Union”, **Cold War History**, 14:3, pp. 423-444.

ALVANDI, Roham (2014), **Nixon, Kissinger and the Shah, The United States and Iran in the Cold War**, Oxford University Press, New York.

ANDERSEN, Walter K. (1984), “Soviets in the Indian Ocean: Much Ado about Something-But What?”, **Asian Survey**, 24:9, pp. 910-930.

- ARI, Tayyar (1996), **Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi (1978-1996)**, 2. Basım, Alfa, İstanbul.
- ARI, Tayyar (2010), **Yükselen Güç: Türkiye-ABD İlişkileri ve Orta Doğu**, MKM Yayıncılık, 2010, Bursa.
- ARI, Tayyar (2012a), **Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, 5. Baskı, MKM Yayınları, Bursa.
- ARI, Tayyar (2012b), **Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, 7. Baskı, MKM Yayıncılık, Bursa.
- ARMAOĞLU, Fahir (2005), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, 15. Baskı, İstanbul.
- ART, Robert J., Stephen G. Brooks, William Curti Wohlforth, Keir A. Lieber, Gerard Alexander (2005/06), "Correspondence: Striking the Balance", **International Security**, 30:3, pp. 177-196.
- ATAÇ, Kaan Kutlu ve Mehmet Mert Çam (2020), "Soğuk Savaş: Amerikan Büyük Stratejisi, Johnson Doktrini ve Kıbrıs", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, 2020, 16:35, ss. 595-634.
- EVERY, P., G. R. G. Hambly, C. Melville (1991), **The Cambridge History of Iran, Volume 7**, Cambridge University Press, Cambridge.
- AXWORTHY, Michael (2016), **İran: Aklın İmparatorluğu**, Çeviren: Özlem Gitmez, Say Yayınları, İstanbul.
- AYDINLI, Ersel, Erol Kurubaş ve Haluk Özdemir (2017), **Yöntem, Kuram, Komplo, Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları**, 2. Basım, Küre Yayınları, İstanbul.
- AZIMI, Fakhreddin (2004), "Unseating Musaddeq", in **Mohammed Musaddeq and the 1953 Coup in Iran**, Edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, Syracuse University Press, New York, pp. 27-101.
- BAKHASH, Shaul (2004), "The Troubled Relationship: Iran and Iraq, 1930–80", in **Iran, Iraq, and the Legacies of War**, Edited by Lawrence G. Potter and Garry G. Sick, Palgrave, New York, pp. 11-27.
- BALCI, Ali ve Tuncay Kardaş (2014), "Realizm", içinde **Uluslararası İlişkilere Giriş**, Ed. Şaban Kardaş ve Ali Balcı, 2. Baskı, Ekim Küre Yayınları, İstanbul, ss. 119-134.
- BALCI, Ali, Tuncay Kardaş, İsmail Ediz, Yıldırım Turan (2019), **İmparatorluğun Savaş Kararı Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Neden Girdi**, Kadim Yayınları, Ankara.

- BARNETT, Michael N. and Jack S. Levy (1991), "Domestic Sources of Alliances and Alignments: The Case of Egypt, 1962-73", **International Organization**, 45:3, pp. 369-395.
- BAYANDOR, Darioush (2010), *Iran and the CIA The Fall of Mosaddeq Revisited*, Palgrave Macmillan, Londra.
- BAYAR, Tuğba (2019), "Multiple Dualities: Seeking the Patterns in Iran's Foreign Policy", **All Azimuth**, 8:1, pp. 37-54.
- BAYLIS, John (Yaz 2008), "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı", **Uluslararası İlişkiler**, 5:18 ss. 69-85.
- BECKER, Richard (2003), "1958-1963, Iraq Revolution and the U.S. Response", **Press for Conversion**, Sayı 51.
- BEHROOZ, Maziar (2004), "The 1953 Coup in Iran and the Legacy of the Tudeh", in **Mohammed Musaddeq and the 1953 Coup in Iran**, Edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, Syracuse University Press, New York, 2004, pp. 102-125.
- BELLAIGUE, Christopher de (2012), **Patriot of Persia: Muhammed Musaddegh and a Tragic Anglo-American Coup**, Harper Collins Publishers, New York.
- BILL, James A. (1988) **The Eagle and the Lion, Tragedy of American-Iranian Relations**, Yale University Press, New Heaven and London.
- BINDER, Leonard (1958), "The Middle East as a Subordinate International System", **World Politics**, 10:3, pp. 408-429.
- BLACKWELL, Stephen (1999), "A Desert Squall: Anglo-American Planning for Military Intervention in Iraq, July 1958- August 1959", **Middle Eastern Studies**, 35:3, pp. 1-18.
- BLAKE, Kristen (2009), **The U.S.-Soviet Confrontation in Iran, 1945-1962: A Case in the Annals of the Cold War**, University Press of America, Lanham.
- BOSTAN, İdris (1999), "Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlı (1876-1908)", **Osmanlı Araştırmaları**, S.9. ss. 311-322.
- BOULDING, Kenneth Ewart (1959), "National Images and International Systems", **The Journal of Conflict Resolution**, 3:2 pp. 120-131.
- BOUTZ, Gary M. and Kenneth H. Williams (2015), **U.S. Relations with Iraq From the Mandate to Operation Iraqi Freedom**, Air Force History and Museum Program, Washington DC.
- BÖLME, Selin M. (2021), "İmajlar ve Algılar Üzerinden ABD-İran İlişkileri: İlk İzlenimler (1830-1914)", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, 8:1, ss. 13-47.

- BRANNON, Stephen (1994), "Pillars, Petroleum and Power: The United States in the Gulf, **The Arab Studies Journal**, Spring 1994, 2:1, pp. 4-10.
- BUSHKOVITCH, Paul (2012), **Rusya'nın Kısa Tarihi**, Çeviren: Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- BYMAN, Daniel L. and Kenneth M. Pollack (2001), "Let Us Now Praise Great Men: Bringing the Statesman Back In", **International Security**, 25:4, pp. 107-146.
- CHRISTENSEN, Thomas J. (1997), "Perceptions and Alliances in Europe, 1865-1940", **International Organization**, Winter 1997, 51:1, pp. 65-97.
- CHRISTENSEN, Thomas J. and Jack Snyder (1990), "Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity, **International Organization**, 44:2, pp 137-168.
- CLARK, Michael (21 Haziran 1951), "Iran's Government Acts to Take Over British Oil Assets", **New York Times**.
- CLARK, Michael (28 Nisan 1951), "Premier Quits as Iran Speeds Nationalization of Oil Fields", **New York Times**.
- CLEVELAND, William L. (2008), **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çeviren: Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- COSSA, Ralph A. (2012), **Iran: Soviet Interest, US Concerns**, McNair Papers Number Eleven, The Institute for National Strategic Studies.
- ÇAVUŞOĞLU, Esra (2018), **From Protectorate to Partnership: British Foreign Policy Towards the Persian Gulf (1971-1991)**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırması Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- DANESHVAR, Parviz (1996), **Revolution in Iran**, St. Martin's Press, New York.
- DAVID, Steven R. (1991), "Explaining Third World Alignment", **World Politics**, 43:2, pp. 233-256.
- DEHNAVI, Hossein Hassanpour, Ahoura Rahbar, Ahmad Bakhshi, Ali Mohammadzadeh, (2021), "The Study of James Rosenau's Affiliation Theory with an Emphasis on the Role of Individual and International System Variables in the Analysis of Regionalism in the Second Pahlavi and Islamic Republic of Iran", **Propósitos y Representaciones**, 9:2, e958.
- DERSAN, Enver (Kış 2005-2006), "Güvenlik Alanında Küreselleşen Belirsizlik: Türkiye Nereye?", **Uluslararası İlişkiler**, 2:8, ss. 119-150.
- DJALILI, Mohammed Reza ve Thierry Kellner (2011), **İran'ın Son İki Yüz Yıllık Tarihi**, çeviren: Reşat Uzman, Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, İstanbul.

- DOENECKE, Justus D. (1972), "Iran's Role in Cold War Revisionism", **Iranian Studies**, 5:2/3, pp. 96-111.
- DOGAN-AKKAS, Betul (2021), "The UAE's Foreign Policymaking in Yemen: From Bandwagoning to Buck-passing", **Third World Quarterly**, 42:4, pp. 717-735.
- EDİZ, İsmail (2019), "A Neoclassical Realist Explanation of the Balfour Declaration and the Origins of the British Foreign Policy in Palestine", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 34:1, pp. 99-122.
- EDWARDS, Alex (2014), **"Dual Containment" Policy in the Persian Gulf: The USA, Iran, and Iraq, 1991–2000**, Palgrave Macmillan, New York.
- EFEĞİL, Ertan (2012), **Dış Politika Analizi Ders Notları**, Nobel Yayınları, 1. Basım, Ankara.
- EHTESHAMI, Anoush and Mahjoob Zweiri (2008), **Iran's Foreign Policy: From Khatami to Ahmadinejad**, Ithaca Press, Reading.
- ÜLKER ERKAN, B. Ayça (2010), "Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği Arasındaki Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Dış Politikası", **Sosyal Bilimler**, 8:1, ss. 183-194.
- ERKAN, Süleyman (2010), "The Invasion of Iran by the Allies During World War II", **Codrul Cosminului**, XVI:2, pp. 109-132.
- EROL, Mehmet Seyfettin ve Osman Nuri Beyhan (2011), "Dış Politikanın Belirlenmesi Sürecinde Siyasal Rejimlerin Rolü ve Türkiye Örneği", içinde **Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi Cilt 1**, Editörler: Ertan Efeğil ve Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayın, Ankara, ss. 335-357.
- ERTOSUN, Erkan (2016), "Türkiye'de Siyasi Tarih Çalışmaları: Metodoloji Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi Olarak Örnek Olay Çalışması", **Uluslararası İlişkiler**, 12:48, ss. 117-133.
- EVTUHOV, Catherine ve Richard Stites (2018), **1800'den İtibaren Rusya Tarihi**, Çeviren Ahmet Cevdet Aşkın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FAIN, W. Taylor (2008), **American Ascendancy and British Retreat in the Persian Gulf Region**, Palgrave Macmillan, New York.
- FATEMI, Faramarz S. (1980), **The USSR in Iran**, Barnes and Company: London.
- FATEMI, Khosrow (1982), "Leadership by Distrust: The Shah's Modus Operandi", **Middle East Journal**, 36:1, pp. 48-61.
- FAWCETT, Louise (1992), **Iran and the Cold War**, Cambridge University Press, Cambridge.

- FAWCETT, Louise (2014), "Revisiting the Iranian Crisis of 1946: How Much More Do We Know?", **Iranian Studies**, 47:3, pp. 379-399.
- GAGLIANO, Joseph A. (2019), **Alliance Decision-Making in the South China Sea: Between Allied and Alone**, Routledge, London.
- GANJI, Babak (2006), **Politics of Confrontation: The Foreign Policy of the USA and Revolutionary Iran**, Tauris Academic Studies, London.
- GARCIA-RETAMERO, Rocio, Stephanie M. Müller ve David L. Rousseau (2012), "The Impact of Value Similarity and Power on the Perception of Threat", **Political Psychology**, 33:2, pp. 179-193.
- GARTHWAITE, Gene R. (2016), **İran Tarihi, Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze**, Çeviren: Fethi Aytuna, İnkılab Kitabevi, İstanbul.
- GASIOROWSKI, Mark (1991), **US Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran**, Cornell University Press, New York.
- GASIOROWSKI, Mark J. (1987), "The 1953 Coup D'etat in Iran", **International Journal of Middle East Studies**, 19:3, pp. 261-286.
- GAUSE, F. Gregory (1985), "British-American Policies in the Persian Gulf, 1968-73", **Review of International Studies**, 11:4, pp. 247-273.
- GAUSE, F. Gregory (2003), "Balancing What? Threat Perception and Alliance Choice in the Gulf", **Security Studies**, 13:2, pp. 273-305.
- GAVIN, Francis J. (1999), "Politics, Power, and US Policy in Iran, 1950-1953", **Journal of Cold War Studies**, 1:1, pp. 56-89.
- GHASIMI, Reza (2011), "Iran's Oil Nationalization and Mossadegh's Involvement with the World Bank", **Middle East Journal**, 65:3, pp. 442-456.
- GHASSEMI, Ali (1988), **U.S.-Iranian Relationships, 1953-1978: A Case Study of Patron-Client State Relationships**, The University of Oklahoma, PHD Thesis.
- GIBSON, Bryan Robert (2013), **U.S. Foreign Policy, Iraq, and the Cold War 1958-1975**, The London School of Economics and Political Science Department of International History, Phd Thesis.
- GIBSON, Bryan R. (2015), **Sold Out? US Foreign Policy, Iraq, the Kurds, and the Cold War**, Palgrave Macmillan, New York.
- GOODE, James F. (1997), **The United States and Iran in the Shadow of Mosaddiq**, Palgrave Macmillan, New York.
- GUNTER, Michael M. (2011), "The Five Stages of American Foreign Policy towards the Kurds", **Insight Turkey**, Vol. 13, No. 2, pp. 93-106.

- GUNTER, Michael M. (Fall 1992), "Foreign Influences on the Kurdish Insurgency in Iraq", **Conflict Quarterly**, pp. 7-24.
- GÜNDOĞAN, Ünal (2016), **İran ve Ortadoğu**, Adres Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- GÜNEYLİOĞLU, Murat (2019), **Russia's Alignment Strategies in Eurasia: Theoretical Evaluations**, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- HAFEZİNİYA, Muhammed R. (2017), **İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası**, İraniyat Yayınları, Ankara.
- HARKNETT, Richard J. & Jeffrey A. VanDenBerg (1997), "Alignment Theory and Interrelated Threats: Jordan and the Persian Gulf Crisis", **Security Studies**, 6:3, pp. 112-153.
- HASANLI, Cemil (2005), **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, Çeviren: Ekber Necef, Bağlam Yayıncılık, Ankara.
- HE, Kai (2012), "Undermining Adversaries: Unipolarity, Threat Perception, and Negative Balancing Strategies after the Cold War", **Security Studies**, 21:2, pp. 154-191.
- HE, Kai (2017), "Explaining United States–China Relations: Neoclassical Realism and the Nexus of Threat–Interest Perceptions", **The Pacific Review**, 30:2, pp. 133-151.
- HEISS, Mary Ann (1994), "The United States, Great Britain, and the Creation of the Iranian Oil Consortium, 1953-1954", **The International History Review**, 16:3, pp. 511-535.
- HEISS, Mary Ann (2004), "The International Boycott of Iranian Oil and the Anti-Mosaddeq Coup of 1953", in **Mohammed Musaddeq and the 1953 Coup in Iran**, Edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, Syracuse University Press, New York, pp. 178-200.
- HERMANN, Margaret G. and Joe D. Hagan (1998), "International Decision Making: Leadership Matters", **Foreign Policy**, No. 110, Special Edition: Frontiers of Knowledge, pp. 124-137.
- HERRMANN, Richard (1986), "The Power of Perceptions in Foreign-Policy Decision Making: Do Views of the Soviet Union Determine the Policy Choices of American Leaders?", **American Journal of Political Science**, 30:4, pp. 841-875.
- HERRMANN, Richard K. and Michael P. Fischerkeller (1995), "Beyond the Enemy Image and Spiral Model: Cognitive-Strategic Research after the Cold War", **International Organization**, Summer, 49:3, pp. 415-450.

- HERRMANN, Richard K. James F. Voss, Tonya Y. E. Schooler and Joseph Ciarrochi (1997), "Images in International Relations: An Experimental Test of Cognitive Schemata", **International Studies Quarterly**, 41:3, pp. 403- 433.
- HESS, Gary R. (1974), "The Iranian Crisis of 1945-46", **Political Science Quarterly**, 89:1, pp. 117-146.
- HOLSTI, Ole R. (1967), "Cognitive Dynamics and Images of the Enemy", **Journal of International Affairs**, 21:1, pp. 16-39.
- HOLSTI, Ole R. (Sept. 1962), "The Belief System and National Images: A Case Study", **Journal of Conflict Resolution**, 6:3, pp. 244-252.
- HOOK, Steven W. ve John Spanier (2014), **Amerikan Dış Politikası İkinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- HUREWITZ, J. C. (1972), "The Persian Gulf: British Withdrawal and Western Security", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 401, pp. 106-115.
- JERVIS, Robert (1968), "Hypotheses on Misperception", **World Politics**, 20:3, pp. 454-479.
- JERVIS, Robert (2013), "Do Leaders Matter and How Would We Know?", **Security Studies**, 22:2, pp. 153-179.
- JERVIS, Robert (2013), "Yanlış Algı Üzerine Varsayımlar", Çeviren Özden S. Sarı, **Uluslararası İlişkilerde Anahtar Metinler**, Hazırlayan Esra Diri, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul, ss. 265-290.
- JERVIS, Robert (2017), **Perception and Misperception in International Politics**, New Edition, Princeton University Press, Princeton.
- JOHNSON, Danny M. (ty), "The Persian Gulf Command and the Lend-Lease Mission to the Soviet Union during World War II", <https://armyhistory.org/the-persian-gulf-command-and-the-lend-lease-mission-to-the-soviet-union-during-world-war-ii/> (Erişim Tarihi: 16 Haziran 2022).
- JUNEAU, Thomas (2015), **Squandered Opportunity, Neoclassical Realism and Iranian Foreign Policy**, Stanford University Press, Stanford.
- KALINOVSKY, Artemy M. (2014), "The Soviet Union and Mosaddeq: A Research Note", **Iranian Studies**, 47:3, Special Issue: Iran and the Cold War, pp. 401-418.
- KAPLOW, Jeffrey M. and Erik Gartzke (2021), "Determinants of Uncertainty in International Relations", **International Studies Quarterly**, 65:2, pp. 306-319.
- KARACA, R. Kutay ve Müge Yüce (2017), "The Analysis of the Regional Sub-Systems in International Relations: South and East Asiaas a Regional Sub-System", **Gazi Akademik Bakış**, 11:21, ss. 157-182.

- KARDAŞ, Tuncay (2007), “Güvenlik: Kimin Güvenliği ve Nasıl?”, içinde **Uluslararası Politikayı Anlamak Ulus-Devletten Küreselleşmeye**, Derleyen Zeynep Dağı, Alfa Basım Yayın, İstanbul, 1. Basım, ss. 125-154.
- KATOUZIAN, Homa (1999), **Musaddiq and the Struggle for Power in Iran**, I.B. Tauris Publishers, New York.
- KAUFMAN, Robert G. (1992), “To Balance or To Bandwagon? Alignment Decisions in 1930s Europe”, **Security Studies**, 1:3, pp. 417-447.
- KHAN, Mohd Naseem (May 2001), “The US Policy Towards the Persian Gulf: Continuity and Change”, **Strategic Analysis: A Monthly Journal of the IDSA**, XXV:2, pp. 197-213.
- KINCH, Penelope (2016), **The US-Iran Relationship: The Impact of Political Identity on Foreign Policy**, I.B. Tauris & Co Ltd, London.
- KINZER, Stephen (2014), **Şah’ın Bütün Adamları, Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri**, Çeviren: Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KİRAZ, Sami (2018), **Suriye İç Savaşı Sırasındaki Türk Dış Politikasının Neoklasik Realizmin Bakış Açısından Analizi (2011-2017)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- KOÇ, Engin (2021), “Fluctuating Relations Between Iran and The Iraqi Kurdistan Regional Government Since 1958”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 27, ss. 304-319.
- KUNIHOLM, Bruce R. (1980), **The Origins of The Cold War in The Near East: Great Power Conflict And Diplomacy in Iran, Turkey, And Greece**, Princeton University Press, Princeton.
- LABS, Eric J. (1992), “Do Weak States Bandwagon?”, **Security Studies**, 1:3, pp. 383-416.
- LAWSON, Fred H. (1989), “The Iranian Crisis of 1945–1946 and the Spiral Model of International Conflict”, **International Journal of Middle East Studies**, 21:3, pp. 307-326.
- LENCZOWSKI, George (1972), “United States’ Support for Iran’s Independence and Integrity, 1945-1959”, **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, 401:1, pp. 45-55.
- LEVY, Jack S. (1981), “Alliance Formation and War Behavior: An Analysis of the Great Powers, 1495-1975”, **The Journal of Conflict Resolution**, 25:4, pp. 581-613.
- LEVY, Jack S. (1988), “Domestic Politics and War,” **Journal of Interdisciplinary History**, 18:4, pp. 653-73.

- LIND, Jennifer M. (2004), "Pacifism or Passing the Buck? Testing Theories of Japanese Security Policy", **International Security**, 29:1 pp. 92-121.
- LISKA, George (1962), **Nations in Alliance: The Limits of Interdependence**, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- LITTLE, Douglas (2010), "The United States and the Kurds", **Journal of Cold War Studies**, 12:4, pp. 63-98.
- LOBELL, Steven E. (2009), "The Threat Assessment, the State, and Foreign Policy: A Neoclassical Realist Model", in **Neoclassical Realism, The State, and Foreign Policy**, (Eds.) Steven E. Lobell., Norrin M. Ripsman and Jeffrey W. Taliaferro, New York: Cambridge University Press, pp. 42-74.
- LOBELL, Steven E. (2010), "Structural Realism/Offensive and Defensive Realism" in Robert Denemark et. al. eds., **The International Studies Compendium Project**, Oxford: Wiley-Blackwell, pp. 6651-6669.
- LONG, David E. (1975), "United States Policy toward the Persian Gulf", **Current History**, 68:402, pp.69-73.
- LOUIS, Roger (2003), "The British Withdrawal from the Gulf, 1967-71", **The Journal of Imperial & Commonwealth History**, 31:1, pp. 83-108.
- LOUIS, Roger (2004), "Britain and the Overthrow of the Mosaddeq Government", in **Mohammed Musaddeq and the 1953 Coup in Iran**, Edited by Mark J. Gasiorowski and Malcolm Byrne, Syracuse University Press, New York, pp. 126-177.
- LOVE, Kennett (18 Ağustos 1953), "Statues of Shahs Torn Down in Iran", **New York Times**.
- LYTLE, Mark Hamilton (1987), **The Origins of the Iranian-American Alliance, 1941-1953**, Holms and Meier Publishers, New York.
- MAJD, Mohammad Gholi (1995), "The 1951-53 Oil Nationalization Dispute and the Iranian Economy: A Rejoinder", **Middle Eastern Studies**, 31:3, pp. 449-459.
- MAMMADOV, Hafız (2018), "ABD'nin Suudi Arabistan-İran İşbirliğine Dayalı Körfez'de Güvenlik Politikası: "Çifte Sütun" Politikası, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, 4:2, ss. 169-196.
- MANSFIELD, Peter (2012), **Ortadoğu Tarihi**, Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul.
- MARK, Eduard M. (1975), "Allied Relations in Iran, 1941-1947: The Origins of a Cold War Crisis", **The Wisconsin Magazine of History**, 59:1, pp. 51-63.
- MARR, Phebe (2011), **The Modern History of Iraq**, 3rd Edition, Westview Press, Colorado.

- MARSH, Steve (2003), "The United States, Iran and Operation "Ajax": Inverting Interpretative Orthodoxy", **Middle Eastern Studies**, 39:3, pp. 1-38, (p. 3).
- MARSH, Steve (2003), **Anglo-American Relations and Cold War Oil: Crisis in Iran**, Palgrave Macmillan, London.
- MARSH, Steve (2005), "Continuity and Change: Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administrations toward Iran, 1950–1954", **Journal of Cold War Studies**, 7:3, pp. 79–123.
- MARSH, Steve (2007), "Anglo-American Crude Diplomacy: Multinational Oil and the Iranian Oil Crisis, 1951–53", **Contemporary British History**, 21:1, pp. 25-53.
- MARTIN, Susan B. (2003), "From Balance of Power to Balancing Behavior", in **Perspectives on Structural Realism**, Edited by Andrew K. Hanami, Palgrave Macmillan, New York, pp. 61-82.
- MCCORMICK, Anne O'hare (2 Mart 1953), "The Battle Between the Premier and The Shah", **New York Times**.
- MCFARLAND, Stephen L. (1980), "A Peripheral View of the Origins of the Cold War: The Crises in Iran, 1941-47", **Diplomatic History**, 4:4, pp. 333-351.
- MEARSHEIMER, John (2009), "Reckless States and Realism", **International Relations**, 23:2, pp. 241-256.
- MEARSHEIMER, John (2014), **The Tragedy of Great Power Politics**, Updated Edition, W.W. Norton & Company, New York.
- MENCUTEK, Zeynep Sahin N. Ela Gokalp Aras, and Bezen Balamir Coskun (2020), "Turkey's Response to Syrian Mass Migration: A Neoclassical Realist Analysis", **Uluslararası İlişkiler**, 17:68, pp. 93-111.
- MIGLIETTA, John M. (2001), **American Alliance Policy in the Middle East, 1945-1992, Iran, Israel and Saudi Arabia**, Lexington Books, Maryland.
- MILANI, Mohsen M, "The Pahlavi Period, 1921-79", **Encyclopedia Iranica**, <https://www.iranicaonline.org/articles/iraq-vi-pahlavi-period-1921-79>, (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2021).
- MILLER, Eric A. & Arkady Toritsyn (2005), "Bringing the Leader Back In: Internal Threats and Alignment Theory in the Commonwealth of Independent States", **Security Studies**, 14:2, pp. 325-363,
- MOKHTARI, Fariborz (2008), "Iran's 1953 Coup Revisited: Internal Dynamics versus External Intrigue", **Middle East Journal**, 62:3, pp. 457-488.
- MORGENTHAU, Hans J. (2006), **Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace**, McGraw Hill, 7. Baskı, Boston.

- MURAT, Turgay (2013), “İngilizlerin Mısır’da Uyguladığı İdari ve Ekonomik Politika (1882–1936)”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, VIII:2, ss. 133-150.
- MURRAY, Donette (2010), **US Foreign Policy and Iran: American-Iranian Relations since the Islamic Revolution**, Routledge, London and New York.
- NURI, Maqsud Ul Hasan (1986), “The Threat Perceptions of Iran Under Shah”, **Pakistan Horizon**, 39:4, Focus on: Sino-Pakistan Relations, pp. 69-90.
- OFFILER, Ben (2015), **US Foreign Policy and the Modernization of Iran: Kennedy, Johnson, Nixon, and the Shah**, Palgrave Macmillan, New York.
- ONLEY, James (2005), “Britain’s Informal Empire in the Gulf, 1820-1971”, **Social Affairs**, 22:87, pp. 29-45.
- ORHAN, Duygu Dersan (2019), “Iranian Foreign Policy Towards Iraq: An Analysis of Three Wars Between Ideology and Realism”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 7:19, ss. 390-406.
- OSGOOD, Robert E. (1968), **Alliances in American Foreign Policy**, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- ÖCAL, Mehmet (2017), “Soğuk Savaş’tan Bir Kesit: Yapısal Değişiklikler ve Bloklar Arası İlişkiler (1960-1991)”, **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 5:2, ss. 166-185.
- ÖZKAYA, Ömer (2018), **Nasıl Darbe Yapılır-CIA’nın İran Darbesi**, Yazıgen Yayınevi, İstanbul.
- ÖZLÜK, Erdem (2017), “Dengeleme mi Peşine Takılmak mı?: Dış Politika Stratejilerini Yeniden Düşünmek”, **Gazi Akademik Bakış**, 10:20, ss. 221-263.
- PAHLAVI, Mohammad Reza (1980), **Answer to History**, New York: Stein and Day Publishers.
- PALMER, Michael A. (1992), **Guardians of the Gulf, A History of America’s Expanding Role in the Persian Gulf, 1833-1992**, Maxwell Macmillan, New York.
- PFAU, Richard (1977), “Containment in Iran, 1946: The Shift to an Active Policy”, **Diplomatic History**, 1:4, pp. 359-372.
- PIROUZ, Kamrouz (2001), “Iran’s Oil Nationalization: Musaddiq at the United Nations and His Negotiations with George McGhee”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, 21:1-2, pp. 110-117.
- PİRA, Suad ve Osman Gazi Özgüdenli, “Musaddık, Muhammed”, **TDV İslam Ansiklopedisi** (DİA),

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310157.pdf>, (Erişim Tarihi: 12.06.2020).

PİRİNÇÇİ, Ferhat (2015), “Power Struggle in the Gulf: A Re-evaluation of the Iran-Iraq War”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, 10:1, pp. 231-245.

POLK, William R. (2006), **Understanding Iraq**, IB Tauris, London.

POSEN, Barry R. (1948), **The Source of Military Doctrine**, Ithaca and London: Cornell University Press.

RAJABI, Majidreza Hossein Moftakhari, Alireza Moradi (2018), “Psychological Analysis of Muhammad Reza Pahlavi’s Personality Based on Eric Berne’s Transactional Analysis Theory”, **Journal Of Organizational Behavior Research**, 3:2, pp. 1-16.

RAMAZANI, Rouhollah K. (1970), “Iran’s Changing Foreign Policy: A Preliminary Discussion”, **Middle East Journal**, 24:4, pp. 421-437.

RAMAZANI, Rouhollah K. (1976a), “Iran’s Search for Regional Cooperation”, **Middle East Journal**, 30:2, pp. 173-186.

RAMAZANI, Rouhollah K. (1976b), “Iran and the United States: An Experiment in Enduring Friendship”, **Middle East Journal**, 30:3, Bicentennial Issue, pp. 322-334.

RATHBUN, Brian C. (2007), “Uncertain About Uncertainty: Understanding the Multiple Meanings of a Crucial Concept in International Relations Theory”, **International Studies Quarterly**, 51:3, pp. 533– 557.

REISINEZHAD, Arash (2019), **The Shah of Iran, The Iraqi Kurds and The Lebanese Shia**, Springer International Publishing, Switzerland.

RICHEY, Mason (2020), “Buck-passing, Chain-ganging and Alliances in the Multipolar Indo-Asia-Pacific”, **The International Spectator**, 55:1, pp. 1-17.

RICKS, Thomas M. (1979), “U.S. Military Missions to Iran, 1943-1978: The Political Economy of Military Assistance”, **Iranian Studies**, 12:3/4, pp. 163-193.

RIPSMAN, Norrin M. (2009), “Neoclassical Realism and Domestic Interest Groups”, in **Neoclassical Realism, the State and Foreign Policy**, Edited by Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, Jeffrey W. Taliaferro, Cambridge University Press, New York, pp. 170-193.

RIPSMAN, Norrin M. Jeffrey W. Taliaferro, and Steven E. Lobell (2016), **Neoclassical Realist Theory of International Politics**, Oxford University Press, New York.

RIASANOVSKY, Nicholas V. ve Mark D. Steinberg (2016), **Rusya Tarihi**, Çeviren Figen Dereli, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

- ROOSEVELT, Archie Jr. (1947), "The Kurdish Republic of Mahabad", **Middle East Journal**, 1:3, pp. 247-269.
- ROSE, Gideon (1998), "Neoclassical Realism and Theories of Foreign Policy", **World Politics**, 51:1, pp. 144-172.
- ROSSOW, Robert (1956), "The Battle of Azerbaijan, 1946", **Middle East Journal**, 10:1, pp. 17-32.
- ROUSSEAU, David L. Rocio Garcia-Retamero (2007), "Identity, Power, and Threat Perception: A Cross-National Experimental Study", **Journal of Conflict Resolution**, 51:5, pp. 744-771.
- RYAN, Curtis R. (2009), **Inter-Arab Alliances: Regime Security and Jordanian Foreign Policy**, University Press of Florida, Gainesville.
- SAMII, Kuross A. (1987), "Truman against Stalin in Iran: A Tale of Three Messages", **Middle Eastern Studies**, 23:1, pp. 95-107.
- SANCAK, Kadir (2013), "Güvenlik Kavramı Etrafındaki Tartışmalar ve Uluslararası Güvenliğin Dönüşümü", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 6, ss. 123-134.
- SARI, İsmail (2019), "The United States Foreign Policy Towards Kurds", **Ortadoğu Etüdleri**, 11:2, pp. 278-299.
- SCHROEDER, Paul (1994), "Historical Reality vs. Neo-Realist Theory", **International Security**, XIX/1, pp. 108-148.
- SCHROEDER, Paul (2004), **Systems, Stability, and Statecraft: Essays on the International History of Modern Europe**, New York: Palgrave Macmillan.
- SCHWELLER, Randall L. (1994), "Bandwagoning for Profit: Bringing the Revisionist State Back In", **International Security**, 19:1, pp. 72-107.
- SCHWELLER, Randall L. (2003), "The Progressiveness of Neoclassical Realism", in **Progress in International Relations Theory**, Editors Colin Elman and Miriam Fendius Elman, MIT Press, Cambridge, pp. 311-347.
- SCHWELLER, Randall L. (2006), **Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power**, Princeton University Press, Princeton.
- SHERRILL, Clifton W. (2015), "Neoclassical Realism and South Korea's Nuclear Weapons Policy", **International Studies Review**, 16:1, pp. 1-23.
- SICK, Gary (2018), "The United States in the Persian Gulf: From Twin Pillar to Dual Containment", in **The Middle East and the United States, History, Politics and Ideologies**, Ed. David W. Lesch and Mark L. Haas, Sixth Edition, Routledge, pp. 237- 252.

- SINGH, K. R. (1974), "Iran—the Quest for Security: An Overview", **India Quarterly: A Journal of International Affairs**, 30:2, pp. 125-132.
- SINGH, K. R. (1976), "Conflict and Co-Operation in the Gulf", **International Studies**, 15:4, pp. 487–508.
- SINGH, K. R. (1977), "Iran's Quest for Security", **India International Centre Quarterly**, 4:3, pp. 223-244.
- SIRRIYEH, Hussein (1985), "Development of the Iraqi-Iranian Dispute, 1847-1975", **Journal of Contemporary History**, 20:3, pp. 483-492.
- SİNKAYA, Bayram (2011), "İran İslam Cumhuriyeti'nde Siyasal Yapı ve Yönetim", içinde **Ortadoğu Siyasetinde İran**, Editörler: Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin, Barış Kitap, Ankara, ss. 3-50.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre ve Rahimullah Farzam (2020), "İran Tarihinde Tartışmalı Bir Sayfa: İran Komünist Partisi (Bolşevik) ve Gilan Sovyeti", **İran Çalışmaları Dergisi**, 4:2, ss. 315-350.
- SMOLANSKY, Oles M. with Bettie M. Smolansky (1991), **The USSR and Iraq, The Soviet Quest for Influence**, Duke University Press, Durham and London.
- SNYDER, Glenn H. (1990), "Alliance Theory: A Neorealist First Cut," **Journal of International Affairs**, 44:1, pp. 103-123.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk (2005), **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- STEIN, Janice Gross (2013), "Threat Perception in International Relations", in **The Oxford Handbook of Political Psychology**, Second Edition, ed. Leonie Huddy, David O. Sears and Jack S. Levy, Oxford University Press, Oxford, ss. 364-394.
- STEELE, Robert (2021), "Crowning the "Sun of the Aryans": Mohammad Reza Shah's Coronation and Monarchical Spectacle in Pahlavi Iran", **International Journal of Middle East Studies**, 53, pp. 175–193.
- SULZBERGER, Cyrus Leo (3 Ağustos 1952), "Mid-East Tensions Pose Hard Problem for West", **New York Times**.
- ŞAHİN, Türel Yılmaz (2011), **Uluslararası Politikada Ortadoğu**, Barış Kitap, 3. Baskı, Ankara.
- ŞENEL, Şennur (2016), "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", **Gazi Akademik Bakış**, 9:18, ss. 187-207.
- TAFLIOĞLU, M. Serkan (2013), "II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8:7, ss. 631-644.

- TAKEYH, Ray (2014), “What Really Happened in Iran: The CIA, the Ouster of Mosaddeq, and the Restoration of the Shah”, **Foreign Affairs**, 93:4, pp. 2-12.
- TAKEYH, Ray (2021), **The Last Shah**, Yale University Press, New Haven & London.
- TALIAFERRO, Jeffrey W. (2000), “Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited,” **International Security**, 25:3, pp. 128–61.
- TALIAFERRO, Jeffrey W., Steven E. Lobell and Norrin M. Ripsman (2009), “Introduction: Neoclassical Realism, the State, and Foreign Policy”, in **Neoclassical Realism, the State and Foreign Policy**, Edited by Steven E. Lobell, Norrin M. Ripsman, Jeffrey W. Taliaferros, Cambridge University Press, New York, pp. 1-41.
- TAYFUR, M. Fatih (2005), “Dış Politika”, içinde **Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar**, Derleyen Atilla Eralp, İletişim Yayınları, İstanbul, 1. Baskı, ss. 73- 105.
- THOMPSON, William R. (1973), “The Regional Subsystem: A Conceptual Explication and a Propositional Inventory”, **International Studies Quarterly**, 17:1, pp. 89-117.
- TISDALE, Tyron Earl (1989), **The United States and Iran, 1951-1953: The Cold War Interaction of National Security Policy, Alliance Politics and Popular Nationalism**, The University of Arizona, PhD Thesis.
- TOFT, Peter (2005), “Offensive Realist Between Geopolitics and Power”, **Journal of International Relations and Development**, 8:4, pp. 381–408.
- TORREY, Gordon H. (1969), “The Ba’th: Ideology and Practice”, **Middle East Journal**, 23:4, pp. 445-470.
- TOSSINI, J. Vitor (26 July 2019), “The UK in the Persian Gulf – Historical Involvement and Military Presence”, <https://ukdefencejournal.org.uk/the-uk-in-the-persian-gulf-historical-involvement-and-military-presence/> (Erişim Tarihi: 21 Ekim 2021).
- TÜR, Özlem ve Nuri Salık (2017), “Uluslararası İlişkilerde “Küçük Devletler”: Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları”, **Uluslararası İlişkiler**, 14:53, ss. 3-22.
- TÜYSÜZOĞLU, Göktürk (2020), “Neoklasik Realizm ve Küçük Devlet Yaklaşımı Çerçevesinde Kosova Dış Politikası’nın Değerlendirilmesi”, **Gazi Akademik Bakış**, 15:30, ss. 87-113.
- ÜÇAĞAÇ, Ahmet, Rıdvan Kalaycı ve Mustafa Yetim (2022), “Unraveling Iraq-Iran Relations during Turbulent Period (1958-1979): Regime Security Concern in Foreign Policy”, **Eskişehir Osmangazi İİBF Dergisi**, 17:2, pp. 327-344.

- ÜÇBAŞ, Ümran (2020), **Neoklasik Realizm ve Türkiye’de Dış Politikanın Süreçsel Analizi**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- VAN EVERA, Stephen (1997), **Guide to Methods for Students of Political Science**, Cornell University Press, Ithaca and London.
- VATANKA, Alex (2021), **The Battle of the Ayatollahs in Iran: The United States, Foreign Policy, and Political Rivalry since 1979**, I.B. Tauris, London.
- WALT, Stephen M. (1985), “Alliance Formation and the Balance of World Power”, **International Security**, 9:4, pp. 3-43.
- WALT, Stephen M. (1988), “Testing Theories of Alliance Formation: The Case of Southwest Asia”, **International Organization**, 42:2, pp. 275-316.
- WALT, Stephen M. (1990), **Origin of the Alliance**, Cornell University Press, New York.
- WALT, Stephen M. (1997), “Why Alliances Endure and Collapse”, **Survival**, 39:1, pp. 156-179.
- WALTZ, Kenneth N. (1979), **Theory of International Politics**. Reading: Addison-Wesley Publishing Company.
- WALTZ, Kenneth N. (1993), “The Emerging Structure of International Politics”, **International Security**, 18:2, pp. 44-79.
- WALTZ, Kenneth N. (1996), “International Politics is not Foreign Policy”, **Security Studies**, 6:1, pp. 54-57.
- WALTZ, Kenneth (2009), **İnsan, Devlet ve Savaş**, Çevirenler: Enver Bozkurt, Selim Kanat ve Serhan Yalçiner, Asil Yayın Dağıtım, 1. Baskı, Ankara.
- WALTZ, Kenneth (2015), **Uluslararası Politika Teorisi**, Çeviren: Osman S. Binatlı, Editör: Çınar Özen, Phoenix Yayınevi, Ankara.
- WEITSMAN, Patricia A. (2003), “Alliance Cohesion and Coalition Warfare: The Central Powers and Triple Entente”, **Security Studies**, 12:3, pp. 79-113.
- WIVEL, Anders (2008), “Balancing against Threats or Bandwagoning with Power? Europe and the Transatlantic Relationship after the Cold War”, **Cambridge Review of International Affairs**, 21:3, pp. 289-305.
- YALVAÇ, Faruk (Bahar 2011), “Uluslararası İlişkiler Kuramında Anarşi Söylemi”, **Uluslararası İlişkiler**, 8:29, s. 71-99.
- YEGOROVA, Natalia (1996), “The “Iran Crisis” of 1945-46: A View from the Russian Archives”, **Woodrow Wilson International Center for Scholars Cold War International History Project**, Working Paper No. 15, Washington.

- YERGIN, Daniel (2003), **Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çeviren Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- YEŞİLBURSA, Behçet Kemal (2019), **Bağdat Paktı 1950-1959**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1. Basım.
- YETIV, Steven A. (2008), **The Absence of Grand Strategy: the United States in the Persian Gulf, 1972–2005**, The Johns Hopkins University Press, Maryland.
- YILDIZELİ, Begüm (2019), “An Analysis of the British Invasion of Egypt (1882) Through the Lens of Victorian Party Politics”, **Tarih Dergisi**, Sayı 69, ss. 113-134.
- ZAHRANI, Mostafa T. (2002), “The Coup That Changed the Middle East: Mossadeq vs. The CIA in Retrospect”, **World Policy Journal**, 19:2, pp. 93-99.
- ZUBOK, Vladislav (2020), “Stalin, Soviet Intelligence, and the Struggle for Iran, 1945-53”, **Diplomatic History**, 44:1, pp. 22-46.
- ZULKANAIN, Abdul Rahman, Amer Saifude Ghazali, Rosmadi Fauzi and Norazlan Hadi Yaacob (2013), “Britain, the United Nations and the Iranian Crisis of 1946”, **Middle-East Journal of Scientific Research**, 18:11, pp. 1544-1556.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: ÜNAL TÜYSÜZ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fakülte	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Bölümü	Uluslararası İlişkiler
Yüksek Lisans	
Üniversite	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Uluslararası İlişkiler
Programı	Uluslararası İlişkiler
Makale ve Bildiriler	
1-Ünal Tüysüz, “Ürdün 2015”, <i>Ortadoğu Yıllığı 2015</i>, Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed.), İstanbul: Açılım Kitap, 2016. 2-Ünal Tüysüz, “Ürdün 2016”, <i>Ortadoğu Yıllığı 2016</i>, Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed.), Ankara: Kadim Yayınları, 2017. 3- Ünal Tüysüz, “Güney Kafkasya ile İlişkilerde İmkan ve Sınırlar”, <i>AK Parti’nin 15 Yılı Dış Politika</i>, Kemal İnat, Ali Aslan, Burhanettin Duran (Ed.), İstanbul:SETA, 2017. 4- Ünal Tüysüz, “Ürdün 2017”, <i>Ortadoğu Yıllığı 2017</i>, Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed.), Ankara: Kadim Yayınları, 2018. 5- Ünal Tüysüz, “Ürdün 2018”, <i>Ortadoğu Yıllığı 2018</i>, Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019. 6- Ünal Tüysüz, “Cezayir’de Sivil Toplumun Gelişimi ve Konumu”, <i>Ortadoğu’da Sivil Toplum İmkan ve Kısıtlılıklar</i>, Ed. Filiz Cicioğlu, Ankara: Kadim Yayınları, 2019. 7- Rıdvan Kalaycı ve Ünal Tüysüz, “Being Entrapped Between Change and Return to the Kemalist Political Culture: Two Stories of the Ak Party Foreign Policy in the Context of Arab Spring”, <i>Gazi Akademik Bakış</i>, Cilt 14, Sayı 27, Kış 2020, ss. 83-104 (ESCI). 8- Ünal Tüysüz, “Ürdün 2019”, <i>Ortadoğu Yıllığı 2019</i>, Kemal İnat, Muhittin Ataman (ed.), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2020. 9- Ünal Tüysüz, “Ürdün 2020”, <i>Ortadoğu Yıllığı 2020</i>, Kemal İnat, Muhittin Ataman, İsmail Numan Telci (ed.), Ankara: Ortadoğu Yayınları, 2021.	